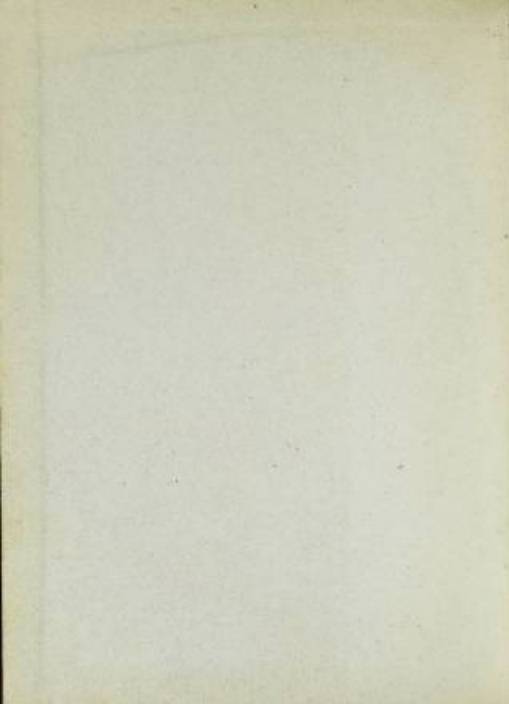
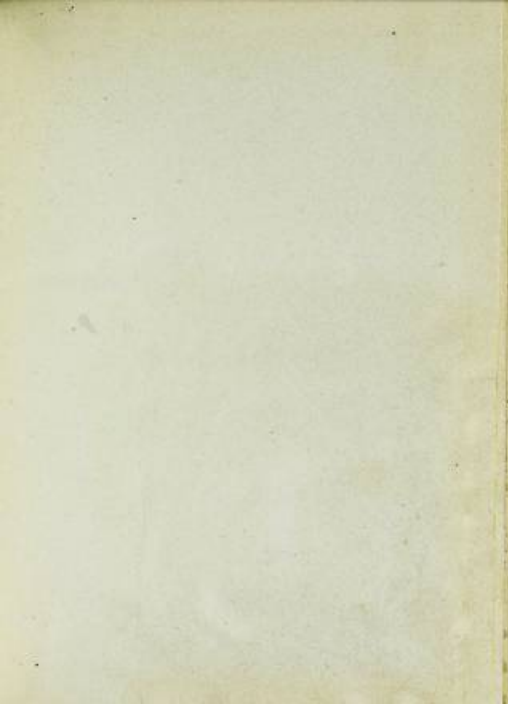

33(33)

t-28

461

33/55/ Եգեան 2.

Ե- 13 Ագրարային հարա-

տեղի հարկերի իրանում

հարկերի կեսին:

գ. 1, 104.

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Г. М. ЕГАНЯН

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В И Р А Н Е
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՆՏՐ

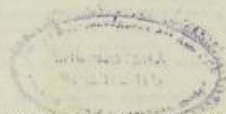
33(55)

Ե-13

Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Ի Ր Ա Ն Ո Ւ Մ
XIX ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ

461

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1970

Չրքում քննության են առնվում XIX դարի հրկրայգ կե-
սին Իրանի սպիտակ-տետեական կյանքում տեղի ունեցած
փոփոխությունները, սաւրհրկրյա ճանապարհների կեր-
թութանցման ձևերն ու մեթոդները, հրկիրը ազդարարին
հումքային կցորդի, սպրանքների արտաւանման շուկայի և
կապիտալի կերպրման ուրտի վերածվելու պատմությունը,
Մանրամասնորեն շտարտնվում են իրական տետե-
սություն մեղ կապիտալիստական հարարերությունների թա-
փանցման հարքերը, ինչպես նաև Իրանի ազդարարին հարա-
րերություններում տեղի ունեցած նոր տեղաշարժերը:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Զ Ի Լ

ՆՈՐ ՏՆՆԱԼԵԱՐԺԵՐ ԻՐԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔՈՒՄ

Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը սկսվում է XIX դարի կեսերից: Հողատիրության կապիտալիստական ձևերը և գյուղացիության կապիտալիստական շահագործումը, թեկուզ սազմնային վիճակում, մուտք են գործում երկրի տնտեսության մեջ, իսկ նրա ներգրավումը համաշխարհային առևտրի ոլորտը իր հետ բերում է գյուղատնտեսության ապրանքայնացում և նրա եկամտաբերության աճ, որի հետևանքով և բարձրանում է հողի գինը: Ատրպեհի ավյալներով 30 տարվա ընթացքում գյուղերի գինը աճում է մոտ 10 անգամ¹:

Հողագործության ասպարեզում այդպիսի փոփոխությունը փաստորեն կապիտալ ներդրման նոր հորիզոններ բացեց և առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները սկսեցին մեծ հետաքրքրություն արևան բերել գեպի հողը, քանի որ այն շոշափելի եկամուտների աղբյուր էր գտնում: Գյուղատնտեսության մեջ ապրանքային արտադրության զարգացման հետ զուգահեռ կալվածատերերը իրենց բաժինը և այլ հարկերը սկսեցին գյուղացիներից պահանջել զրամի ձևով: Պետք է նշել, սակայն, որ այս վերջինը գեռևս գերիշխող չէր, քանի որ

¹ Атрпет, Мәмәд Ала шах, Александрополь, 1909, стр. 140.

ընամթերային օճետան շարունակվում էր լայնորեն կիրառվել:

XIX դարի երկրորդ կեսի Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրամական հարաբերությունների զարգացումը և հողի եկամտաբերության աճը հողի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջ բերեցին քաղաքային գասերի, հատկապես առևտրականների ու պաշտոնյաների շրջաններում:

Հայանի է, որ դեռևս այդ ժամանակ Իրանում արդյունաբերական ձևերակուսություններ չկային, ազգային արդյունաբերությունը հանդես էր գալիս միայն արհեստային արտադրանքով, բացի մի քանի պղնձյա հանքերից, երկրի ընդերքի հարստությունները բնականորակն չէին օգտագործվում, կապիտալը իր գործունեության համար լայն շրջանակներ չուներ, մինչդեռ մյուս կողմից՝ Իրանի վերածումը եվրոպական երկրների հումքի շուկայի՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի նորանոր պահանջներ էր առաջադրում, ուստի և ակնհայտ էր հողի վրա կապիտալ ներդրումների շահավետությունը:

Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը խոր կերպով ուսումնասիրած ցարական ղինվորական Տիգրանովը գրում է, որ **XIX** դարի կեսերից շեշտակի կերպով աճում է արտաքին առևտուրը, որը իր հետ բերում է ապրանքային արտադրության կապիտալիստական եղանակ: Այդպիսի անցումը անդի է ունենում անխուսափելիորեն: Դա Իրանի հետամնացության պայմաններում, մի կողմից անհրաժեշտություն էր առաջանում հողային սեփականությունների կուտակումներ կատարել և ավելի շատ հարկադիր աշխատանք կիրառել և, մյուս կողմից՝ ձգտում էր առաջացնում ազատվել կառավարական վարչությունից ունեցած ծախսերից և քայքայել կախումից: Նոր իրավիճակը ստիպում էր հողատիրոջը համակերպվել առևտրի պահանջներին և ձեռք բերել բավականաչափ հեղինակություն և իշխանություն:

Նաև հասկացողությունը, որքանով դա վերաբերում էր հողին, արդեն կորցնում էր իմաստը: Նրան փոխարինում

է մուքազարը (կալվածատերը), որը ինչպես կտեսնենք, արգեն վարում էր աստորային հողագործությունը՝

Այլ ահա սկսվում է կապիտալի հոսքը դեպի հողագործությունը։ Քայց հատկանշական է նաև այն, որ քաղաքային բուրժուազիայի և պաշտոնյաների շարքերից դուրս եկած հողատերերի երևան գալով, անտեսությունների ընդհանուր վիճակի մեջ որոշակի փոփոխություններ շտապացան։ Դա միայն ուժեղացրեց հողային սեփականություններ ձեռք բերելու մրցավազքը և խորացրեց գյուղացիության շահագործումը։ XIX դարի վերջը և XX դարի սկիզբը Իրանի սոցիալ-անտեսական կյանքի զարգացման պատմության մեջ հենց այն շրջանն է, երբ՝ շնայած կապիտալը սկսում է հասել հողագործության մեջ, քայց դեռևս ի վիճակի չէ փոխել երկրի գյուղատնտեսության արտադրանքային կերպը։ Այն, ինչ կատարում էին հողի վրա կապիտալ ներդրած հողատերերը, եկամուտների նորանոր աղբյուրների որոնումն էր։ Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք մի կողմից՝ ուժեղացնում էին գյուղացիության շահագործումը, մյուս կողմից՝ խուսափում վճարել պետական հարկերը և այդպիսով ավելացնում իրենց եկամուտները։ Այդ շրջանում Իրանի հողատիրության բնույթի մեջ ամենաաչքի ընկնող փոփոխությունը մուքազարական հողատիրության առաջացումն ու զարգացումն էր։ Այս արգեն հողի մասնավոր սեփականություն էր, որը մեծապես տարբերվում էր ֆեոդալական հողատիրությունից։

Նոր կալվածատերերը՝ մուքազարները, հսկայական եկամուտներ էին ստանում իրենց կալվածքներից։ Կորսունը նշում է, որ մուքազարների եկամուտները գերազանցում էին պետության եկամուտներին (որոշ տեղերում մինչև իսկ տասնյակ անգամներ)։ Մուքազարների իշխանությունը գնալով ուժեղանում էր, և նրանք իրենց իրավունք էին վերապահում

1 Մ. Փ. Կուրաչով, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1900, стр. 11—12.

ավելացնել գոյութիւն ունեցող հարկերը կամ մտցնել նոր հարկեր¹։

XIX դարի 60—70-ական թթ. պետութիւնը որոշ միջոցների դիմեց իր եկամուտները ավելացնելու և հողային նոր կազասար անցկացնելու համար։

Քայց խոշոր և հզոր մուլքագարները կաշառքներով ու սպանակալիքով ոչ միայն թույլ չտվեցին պետական հարկերը իրենց կալվածքներում ավելացնել, այլ մինչնիսկ աշխատանքին դրանք պակասեցնել, հիմնավորելով, որ իբր իրենց գյուղերը քայքայված են²։

Եվ ահա այս նոր եկամուտները նույնպես ներգրվում էին հողի վրա, այլ կերպ՝ կալվածատերերը ընդարձակում էին իրենց հողային տարածութիւնները։ Նոր տիպի հողատերերը իրենց կալվածքներում վարում էին առևտրային հողագործութիւն, այսինքն, ելնելով արտաքին շուկայի պահանջներից, մշակում ու արտադրում էին այնպիսի կուլտուրաներ, որոնք ապրանքային նշանակութիւն ունեին։

Ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ XIX-րդ դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին առևտրային հողագործութիւնը արդեն որոշակի դեր էր խաղում երկրի տնտեսական կյանքում՝ ընայած առևտրային արտադրութիւնը դեռևս գերիշխող չէր ամբողջ գյուղատնտեսութիւն մեջ։ Հասկանալի է, որ ապրանքային արտադրութիւն զարգացման հետ միասին տեղի էր ունենում նաև մասնագիտացում գյուղատնտեսութիւն մեջ, առաջանում էր գյուղացիութիւն զասակարգային շերտավորում։

Առևտրային հողագործութիւնը, իհարկե, առաջավոր երևույթ էր իրանի տնտեսութիւն մեջ և անշուշտ օգնում էր երկրի ներքին շուկայի հետագա զարգացմանը։ Առևտրային հողագործութիւնը, մյուս կողմից նպաստում էր հողերի պա-

1 Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тифлис, 1908, стр. 92.

2 Նույն տեղում, էջ 93։

հանքի աշին և նրանց գների բարձրացմանը: Արդեն 80-ական թվականներից նկատվում է քաղաքային խավերի ուժեղ ձգում հողամասեր ձեռք բերելու ուղղությամբ: Այսպիսով տեղի է ունենում առևտրականների և կալվածատերերի միաձուլում, ըստ որում առևտրականների դերում հանդես էին գալիս պաշտոնյաներ, մինչևիսկ հոգևորականներ և այլ խավերի ներկայացուցիչներ:

Ինչպես ասացինք նոր հողատերերը, ելնելով արտաքին շուկայի պահանջներից, վարում էին առևտրային հողագործություն և գրա հետևանքով երկրի գյուղատնտեսության մեջ ներթափանցում էին այնպիսի կուլտուրաների մշակումը, ինչպիսիք էին բամբակը, ժխախտաը և այլ կուլտուրաներ, որոնք նորություն էին Իրանում և պահանջում էին առևտրական աղետեսությունների գոյություն: Ինչ խոսք, որ գրանց զարգացման և աարածման աստիճանից էլ կախված էր կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցման աստիճանը: Հենց այդ ժամանակվանից էլ գյուղատնտեսության մեջ արդեն նկատվում են վարձու աշխատանքի կիրառման առանձին փաստեր: 1895—96 թթ. իշխան Փաշեֆ ևս Մալթանեն վարձու աշխատանքի կիրառմամբ փորձեց թելի պլանտացիաներ ստեղծել Մերձկասպյան շրջաններում, բայց համապատասխան հովանավորություն չտանալով, լկարողացավ սկսած գործը ընդարձակել: Ես տարեկան ստանում էր ընդամենը 800—1000 ֆոնտա թել, որը սպառվում էր երկրի ներսում: Եման փորձերը, իհարկե, եզակի երևույթներ էին և զեռևս լայն տարածում չէին գտել: Վարձու աշխատանքի կիրառումը գյուղատնտեսության մեջ սովորի լայն լսվեք ընդունեց Իրանում արդեն XX դարում:

Մրան զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև հակառակ արդյես. կալվածատերերը միաժամանակ զբաղվում էին առևտրով և վերածվում խոշոր առևտրականների: Ատրպեյաը նշում

1 З. Аббасов, Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана, Баку, 1963, стр. 22.

է, որ շատ կարճ ժամանակում բազմաթիվ գյուղատերերը հսկայական հարստութիւններ գիզեցին և կապիտալիստներ դարձան:

Մինչև 1880 թ. խոշոր հողատերերը փոքրաթիվ էին, բայց 1900 թվականին նրանց թիվը արդեն հարյուրների էր հասնում¹:

Այս պրոցեսի զարգացումը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Նախ՝ դա կապված էր սպառման ապրանքների արտադրութիւն մակարդակի ընդհանուր բարձրացման հետ, որի հետևանքով Իրան ներմուծվող ապրանքները արդեն չէին սահմանափակվում միայն մի շարք անհրաժեշտ իրերով, այլ նրանք ընդգրկում էին նոր կենցաղի պահանջներից բխող բազմաթիվ առարկաներ: Մյուս կողմից՝ վաշխառուական կապիտալի գործունեութիւն շրջանի ընդլայնումը, անշուշտ, ստեղծում էր եկամուտների ավելի մեծ և նոր ազդեցութիւն, ուստի հողի վրա կապիտալ ներդրումների գործը որոշ չափով զաղարում է: Զավազ Քարրիզիզադեն իր «Իրանի տնտեսական կյանքը և նրա սաստիկ ազգաառութիւն բուժման ուղիին զբոսում, անդրադառնալով, ինչպես ինքն է անվանում, «վտանգավոր կապիտալիզմին ներթափանցման և նրա հետևանքների հարցին, գրում է, որ կալվածքների և ընդհանրապես հողագործութիւն եկամուտները գրամի տոկոսների համեմատ շատ շնչին դարձան, այնպես որ գրամի տոկոսները երեք չորս անգամ ավելի էին, քան հողի և շրի եկամուտը: Բնական է, որ վաշխառութիւն եկամտարեւութիւնը գրամատերերին մղում էր դեպի առաջինը և դրա հետևանքով մինչևիսկ գոյութիւն ունեցող հողային և ջրային սեփականութիւններն էլ աստիճանաբար անկում էին ապրում²:

Ապրանքային կապիտալիստական հարարեւութիւնների առկայութիւն ապացույց է նաև հետևյալ փաստը. կալվածատերերը գործը այնպես էին զասավորել, որ գյուղացին, կալ-

¹ Аграры, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 141.

² جواد تبریزی زاده زندگی اقتصادی ایران و راه چاره فقر شدید آن
چند یکم تهران ۱۳۲۴ ص ۵۵

վածատիրական բաժինը և պետական հարկերը ապուց հետո, իրեն մնացած հացը և գյուղատնտեսական այլ մթերքները ո՛չ քաղաքում և ո՛չ էլ գյուղում իրավունք չունեն վաճառելու նը-
րանք կարող էին վաճառել միայն խանի կողմից նշանակված
մեծագնորդներին և այն էլ սահմանված գնով, որի համար և
խանը ստանում էր մեծ կաշառքներ¹։

Կայեմը ռՊարակական հողըս իր գրքում գրում է, որ 80-
ական թվականներին իրանական շուկայում գծվարությամբ
էր իրացվում մեծ քանակի հացահատիկ։ Գրան հատ-
կապես խանգարում էր մուսուլմանական կրոնի այն զոգման,
որի համաձայն հետագայում թանկ գնով ծախելու նպատակով
հացահատիկ կուտակելը համարվում էր հանցանք, որը հեռ-
մահու աշխարհում ենթակա էր ամենախիստ պատիժներին։
Հեռեւոր հողագործը պարտավոր էր ավելցուկները վաճա-
ռել 40 սրվա, իսկ տերերի տարիներին 4 սրվա ընթացքում։
Այսպիսով կրոնական մուշուանդության գերիշխման պայման-
ներում մինչև 1893 թ. առևտրականները չէին համարձակվում
բացահայտորեն հացահատիկի մեծ կուտակումներ կատարել՝
հետագայում բարձր գնով վաճառելու նպատակով։ Բայց վեր-
ջապես դրա ելքը նույնպես գտնվեց։ 1893 թ. Քավրիդի մու-
թեհիզ Միրզա Ջավադը Ղորանի մի ասուլթի շուրովի մեկնա-
բանումով իր երկու հարյուր գյուղերի հացահատիկը հավա-
քեց, ամբարեց մեծ պահեստներում և այնուհետև վաճառեց
ավելի բարձր գնով։ Այդպիսով կոտրվեց սառույցը։ Նրան ան-
միջապես հետևեցին բազմաթիվ կալվածատերեր և առևտրա-
կաններ։ Այդ երևույթի տարածումով բարձրացավ նաև գյու-
ղերի գինը, քաղաքներում թանկացավ հացը, առաջացան սով-
յալների բուռտեր և այլն²։

Անշուշտ, հասկանալի է, որ միայն ապրանքային արտա-
գրությունը զեռնա բավարար չէր կապիտալիզմի զարգացման

¹ Գյուղացուն հասած բոժրակի թերքորոտինը հաճախ սնվալման
զեռք է վաճառվել կալվածատիրոջը։

² Г. Казм, Переяская земля или «Новая апельсинка», 1914,
Красноводек, стр. 123—124.

Համար, անհրաժեշտ էին որոշակի այլ պայմաններու Ապրտե-
 քային արտադրութիւնը պետք է դիտել նրան շրջապատող
 տնտեսական ընդհանուր պայմաններէ հետ միասին: XIX դա-
 րի երկրորդ կեսին Իրանում ապրանքային արտադրութեան
 զարգացմանը զուգահեռ նկատուում էր առևտրային հողագոր-
 ծութեան զարգացում. մշակվում էին այնպիսի կուլտուրաներ,
 որոնք կարող էին սպառվել միայն արտասահմանում: Պարզ
 է, որ արտադրութեան ապրանքայնութիւնը տվյալ էտապում
 իր հետ պիտի բերեր կապիտալիստական Հարաբերութիւն-
 ների որոշակի ներթափանցում և պիտի խորտակեր շատ ու
 շատ հին պատենշէներու Մակայն կապիտալիստական հարաբե-
 րութիւնների զարգացման համար անհրաժեշտ էին նաև այլ
 նախադրյալներ, որոնք զեռ այդ ժամանակ բացակայում էին
 Իրանում: Արտադրական ուժերի զարգացումը գյուղում կա-
 սեցվում էր հատկապես միջնադարյան ֆեոդալական հարա-
 բերութիւնների անկայութեամբ՝ մի կողմից, և օտարերկրյա
 կապիտալի մուտքի ուժեղացմամբ՝ մյուս կողմից¹:

Առևտրային հողագործութեան զարգացումը պայմաններ
 ստեղծեցին գյուղում առևտրական և վաշխառուական կապի-
 տալի մուտքի համար: Դրա արտահայտութիւններից մեկն էր
 հետևյալ երևույթը: Իրանի համարյա բոլոր շրջաններում,
 հատկապես Ատրպատականում, տարածված էր բերքի վա-
 ճառքը ամիսներ առաջ. որ կուլում էր բաւալ: Այդպիսի
 գնումներ կատարում էին ոչ միայն տեղի առևտրականները,
 այլ երբեմն մինչևիսկ եվրոպական կապիտալիստները կամ
 առևտրական ընկերութիւնները²: Դա շատ ժանր էր անդրա-

¹ Գյուղատնտեսական գիտական մեթոդների մասին Իրանում խոսք
 անկամ լինել չէր կարող, ասույին գյուղատնտեսական գործը, որը կու-
 վում էր «Մազրատեյե ֆալաւաթիյե Մազաֆարե», հիմնադրվել է միայն
 Մազաֆար եղ-՝ին շահի որդւ: Գյուղատնտեսութեան նորագոյն մեթոդնե-
 րի որոշ լավագ զերտման սկիզբը պետք է համարել այդ գյուղոցի հիմնա-
 գրումը (տե՛ս ۱۳۰۰ تهران کشاورزی) تقى بهرامى تاريخ کشاورزى ايران تهران ۱۳۰۰

(VՏ հատւած)

² XIX դարի վերջերին կարելի էր արգան հանգիպել մի շարք ընկերու-

գտնում գյուղացիութիւն վրա, քանի որ գյուղացին ընկնում էր մշտական պարտքի տակ և հաշորդ տարի ստիպված նույնը կրկնում անկախապէս պայմաններով. նման իրավիճակը վերջնականապէս քայքայում էր նրան և գցում կախման մեջ:

Քն ինչպես էին գնահատում ժամանակի տառաջավոր գործիչները այս երևույթը, ինչպես նաև կապիտալի, այդ թվում և ստար կապիտալի մուտքը դեպի գյուղ, կարելի է նկատել նա-
զեմ ոչ իսլամ Փերմանիի հետևյալ նկարագրութիւնից: Նա գրում է, որ եմբողական տարբեր ընկերութիւններ մեծ ախորժակներով դեպի Իրան էին շտապում: Այդպիսի ընկերու-
թիւնների մի քանի եմբողացի ներկայացուցիչներ Իրան գա-
լիս ևն Ստամբուլով, որտեղ հանդիպում է տեղի ունենում նը-
րանց և տեղի պարսկերեն լեզվով հրատարակվող «Արթար»
թերթի խմբագրի հետ: Ընկերութիւն ներկայացուցիչները
ասում են, որ ծխախոտի կոնցեսիան օգտավետ է թե՛ պետու-
թիւնը և թե՛ գյուղացիութիւնը: Խմբագրից հարցնում է, թե
գյուղացիները ի՞նչ օգուտ կարող են ունենալ դրանից: Նրան
պատասխանում են, որ մինչև այժմ գյուղացիները իրենց բեր-
քը ազատիկ վաճառում են առևտրականներին կամ էլ փոխա-
նակում իրենց անհրաժեշտ կտորեղենի հետ. իսկ այժմ մենք,
բերքը ստանալով, կանխիկ գրամ ենք վճարելու: Խմբագրից
պատասխանում է, որ դա ավելորդ հավակնութիւն է, քանի
որ գյուղացիները միշտ էլ բերքը կանխիկ են վաճառել: Երբե-
մըն մինչևիսկ նրանք երեք ամիս առաջ առևտրականներից
դրամ են ստացել, որպեսզի բերքահաւաքի ժամանակ այն
վերագրաձեռնեն մթերքով: Տարբերութիւնը միայն նրանում է,
որ առաջ գյուղացին հարշուր հաճախորդ ուներ և կարողանում
էր ըստ իր ցանկութիւն ապրանքը վաճառել, իսկ այժմ պետք
է միայն մեկին վաճառի, այն էլ գնորդի սահմանած գնով¹:

Քյաններ, որոնք նպաստում էին առևտրական գյուղատնտեսութիւն զար-
գացմանը: Նրանք, պարտքեր տալով, էժան գնով գյուղատնտեսական
մթերքներ էին գնում՝ շուկաներում իրացնելու համար:

1 نظام الاسلاہ کرمائی تاریخ بیداری ایرانیان مجلد اول تهران

ص ۴۱

Սա ցույց էր տալիս, թե ինչպես էր օտարերկրյա կապիտալը ցանկանում արգարացնել իր ներթափանցումը, բացատրելով, որ իբր դա իրանական գյուղացու օգտին է և ազատում է նրան վաշխառուների ոտնձգություններից: Միանգամայն նիշտ էին նկատում իրանի առաջավոր գործիչները, որ դա միայն ուժեղացնում էր գյուղացիության շահագործումը:

Իրանում դեռևս այդ ժամանակ բացակայում էր համազգային շուկան, որի առաջացմանը խանգարում էին բազմաթիվ հանգամանքներ: Գյուղացին իր կարիքների մի շտափելի մասը հոգում էր արհեստային արտադրանքի միջոցով, որը կատարվում էր ոչ թե առուծախի, այլ ավելի շուտ փոխանակման միջոցով, քանի որ գյուղացին արհեստներից վերցրած արտադրանքի դիմաց վճարում էր բնամթերք: Ըստ որում արհեստային արդյունաբերությունն էլ մանր ապրանքային բնույթ էր կրում, որը պայմանավորված էր երկրի զարգացման մակարդակով: Իրա հիմնական պատճառը ֆեոդալական հարաբերությունների գերիշխումն էր, որը խոչընդոտ էր դառնում արդյունաբերությունը հողագործությունից անջատելու գործին:

Խոչոր գյուղերում կազմակերպվում էին շուկաներ, որտեղ գյուղացիները վաճառքի համար բերում էին իրենց մթերքները կամ արհեստային արտադրանքը: Հայտնի է, որ Սարբրի գավառի գյուղացիները արտադրում էին տարբեր կտորներ, կարպիտներ և վաճառքի էին տանում մինչև Քավրիզ կամ էրզրում¹:

Իրանի համազգային շուկայի ստեղծման գործում լուրջ խոչընդոտներ էին կապիտալիստական հարաբերությունների թույլ զարգացումը, ապրանքա-գրամային հարաբերությունների անհրաժեշտ մակարդակի վրա լգանվելը, երկրի արհավաժությունը և վերջապես ճանապարհների պակասը, ներքին մարտային սիստեմի առկայությունը, ընդհանուր միասնական շահի ու կշռի բացակայությունը և բազմաթիվ այլ երևույթներ:

Այս խոչընդոտները որոշ չափով վերացան և երկրում

¹ Н. Осорodinков, Зап. Ко ИРГО, 1876, т. 10, вып. I, стр. 229.

նպատակով որ պայմաններ ստեղծվեցին ավելի ուշ, ուստի ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում խոսքը կարող է վերաբերվել կապիտալիստական հարաբերությունների միայն սաղմերի առաջացմանը: Իհարկե, չի կարելի ասել, որ այդ սաղմերը հաճախ չափով առաջանում էին երկրի բոլոր շրջաններում: Գա վերաբերում էր հատկապես երկրի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան մասերին, որոնք ավելի զարգացած էին և շփման մեջ էին գտնվում ուսական շուկայի հետ:

Հումքի արտահանումը երկրից աճում էր տարեց-տարի և XX դարի սկզբներին այն մեծ չափեր ընդունեց: Այդ ժամանակ երկրից արտահանվող 23 տեսակի ապրանքներից 19-ը գյուղատնտեսական մթերքներ էին: Հատկապես կարելի է նշել բամբակի արտահանումը, որը լայն տարածում էր գտել: Գա վերջին արտահանվող ամբողջ ապրանքների մոտ մեկ հինգերորդը բամբակ էր:

Միանգամայն հասկանալի է, որ գյուղատնտեսությունը, ինչպես նաև արհեստային արդյունաբերությունը պետք է հարմարվեին արտահանման այդ պահանջներին: Գա իր հետ բերում էր նաև գյուղացիության շահագործման ուժեղացում, որովհետև կալվածատերերը մեծ գումարներ ձեռք բերելու համար ջանում էին գյուղացուց վերցնել նրա արտադրանքի մեծագույն մասը: Մյուս կողմից էլ լավագույն հողերը հատկացվում էին արտահանման համար պահանջվող կուլտուրաների մշակմանը: Գրանք երկրում արտադրվում և կուտակվում էին այնպիսի չափերով, որ կարող էին ծառայել միայն արտահանման նպատակին: Այդ կուլտուրաներից մի մասը ներքին սպառման ապարեզ էլ չունեի: Բայց արտահանվում էր նաև ամենալայն սպառում ունեցող հացահատիկը:

Տարբեր նահանգներում վաճառքի համար կուտակված գյուղատնտեսական մթերքների ավելցուկները արդեն շոշափելի քանակ էին կազմում: Այսպես, 1880-ական թվականներին ետրասանի Գարագաղի շրջանում յուրաքանչյուր տարի 2000 խարվար ցորենի և զարու ավելցուկ էր գոյանում, իսկ

Մաշհադի շրջանում 5000 խարվար ցորեն և 5000 խարվար գարի: Այդ մթերքները հանվում էին վաճառքի: Ռուս պաշտոնյաների հաղորդումների համաձայն խոյի շրջանի հացահատիկի ավելցուկը XX դարի սկզբներին կազմում էր մոտ 2.000.000 փութ: Թամի շրջանի հացահատիկի ավելցուկը վաճառվում էր Քերմանի և Բուլուչխտանի նահանգներում¹: Սխաթանը հացահատիկ էր վաճառում Հնդկաստանի և Աֆղանստանի սահմանամերձ շրջաններին²: Հյուսիսային շրջանները ցորեն էին արտահանում Ռուսաստան: Օրինակ՝ 1899 թ. Իրանից Ռուսաստան էր արտահանվել 270.093 փութ հացահատիկ՝ 170.001 ուրլու արժողութայամբ³:

Մի շարք շրջաններ մշակում էին միայն տեխնիկական կուլտուրաներ և հացահատիկը ստիպված բերում էին այլ վայրերից: Այսպես՝ 1900 թ. Քաշանի շրջանը, որը մշակում էր բամբակ, ծխախոտ և ափսոն, ստիպված հացահատիկը ուրիշ շրջաններից էր գնում: Նույնպիսի փաստերի կարելի էր հանգիստել Թեհրանի և Երբազի միջև ընկած մի շարք շրջաններում⁴:

Երկրի ներսում հաղորդակցութայն նահապարհների պակասի հետևանքով հաճախ ավելցուկ հացահատիկը արտահանվում էր ավելի մոտ տարածութայն վրա գտնվող հարևան երկիրը, քան փոխադրվում երկրի խորքերում գտնվող այն շրջանները, որոնք հացահատիկի խիստ կարիք էին զգում: Հետևարար, եթե հյուսիսային կամ արևելյան շրջաններից հացահատիկ էին արտահանում, ապա հարավում հացահատիկ էր ներմուծվում: Այսպես 1899 թ. մի կողմից Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններից ցորեն է արտահանվել Ռուսաստան,

1 «Известия» АН Аз. ССР, Серия Общест. наук, № 5, 1961, стр. 93.

2 А. Миллер, Прошлое и настоящее Сейстана, СПб, 1907, стр. 14.

3 П. А. Риттик, Отчет о поездке в Персию, часть I, СПб, 1901, стр. 65.

4 ЦГВИА, ф. 78, л. 235, стр. 32—38.

իսկ մինևույն ժամանակ երկրի մի այլ ժայրամասի համար Ռուսաստանից 241,847 փուֆ ցորեն է ներմուծվել¹։

Հողային սեփականությունների ձևեր բերելու մրցավազքը վերաբերում էր ոչ միայն իրանական շահագործող գասակար-գերի տարրեր շրջաններին, այլև օտարերկրյա կապիտալին։ Կայեմը գրում է, որ ինքը Ռուսաստանից Իրան էր նամփուր-դել ուսումնասիրելու այնտեղ ուսման հարուստների կողմից հողային սեփականությունների ձևեր բերելու նպատակահարմարությունը, կապիտալ ներդրումների շահավետությունը։ Նա նշում է, որ իր գիրքը գրում է, որպեսզի բզոնն մի քիչ ժանոթացնի իրանական հողերով հետաքրքրվող մարդկանց, արդյունաբերության զարգացման համար այդ երկրամասի հարստությունների, այնտեղ իշխող կարգերի, մշակելի հողեր ձևեր բերելու հնարավորությունների և այլնի մասին²։

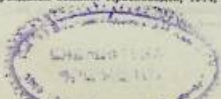
Այդպես XX դարի սկզբներին Իրանում ուսումնասիրելու նպատակով հողային տարածությունները փոքր թիվ չէին կազմում։ Այդ սեփականությունները շարունակեցին գոյություն ունենալ մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը։

Օտարերկրյա կապիտալը Իրանում իրեն համար նաևապարհ հարթելու գործում գիմում էր այլևայլ միջոցների։ Այդ տեսակետից տիպիկան է հետևյալ փաստը։

Հայտնի է, որ իրանական կառավարությունը անգլիական մի ընկերության շնորհից Իրանի ամբողջ ծխախոտի կոնցեսիան։ Կոնցեսիոն պայմանագրի 12-րդ գլխում ասված էր, որ ծխախոտի ցանքսեր ունեցող գյուղացիները պետությանը արվելիք հարկերը վճարելու համար անհրաժեշտ չէ, որ իրենց ունեցվածքը վաճառեն, այլ կարող են պահանջվող գումարը ընկերությունից պարտք վերցնել վեց կամ ութ տոկոսով և վճարել պետական հարկը կամ հողալ իրենց կարիքները։ Իսկ

¹ П. А. Риттл, Отчет о поездке в Персию, ч. I, СПб, 1901, стр. 38.

² Г. Каям, Персидская земля... Красноодедк, 1914, стр. IV.

ծխախոտի բերքը ստանալու ժամանակ բերքը վաճառել ընկերությունը և փրկեց պարագերը մուծել¹։

Սա Հողագործություն մեջ օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման մի ակնհայտ փաստ է։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, համաժողովրդական դիմադրություն շնորհիվ այդ կոնցեսիան բեկանվեց և անվերացի ենեթին շահադրժեց իրագործել իրենց մտադրությունները։

Իրանում Հողագործություն մեջ օտարերկրյա կապիտալ ներգրումների գործում իրենց մասնակցությունը ունեին նաև ամերիկյան մոնոպոլիստները։ Իրանում ռուսական գնապան Գուզոսուկին արտաքին գործերի նախարար Գիրսին ուղարկած 1888 թ. հունիսի 10-ի զեկուցագրում հայտնում է, որ լուրեր են տարածվել, թե ինչ-որ ամերիկյան ընկերություն արտեղյան շրհորներ փորելու կոնցեսիա է ուզում վերցնելու Այդպիսով ամերիկացիների ձեռքը պետք է անցնեն լայն Հողատարածություններ, որոնց վաճառքը նրանք կարող էին շրջանցել կոնցեսիոն պայմանագրի 25-ամյա ժամկետը լրացնելուց հետո, քանի որ դժվար թե տեղացիների մոտ գտնվեին այդպիսի կապիտալներ այդ Հողամասերը գնելու համար։ Պակաս կարևորություն չէր ներկայացնում ամերիկացիներին որով՞ած բամբակագաման տեխնիկական ձեռնարկություններ հիմնադրելու իրավունքը։ Գա ջույց է տալիս, որ ամերիկացի կոնցեսիոնները ուզում էին Իրանում լայն շահերով բամբակամշակությունը զբաղվել, որը անխուսափելիորեն ժամանակի ընթացքում վտանգավոր մրցակցություն կստեղծեր Միչին Ասիայի բամբակի արտադրության հետ²։

Այդ կոնցեսիոն պայմանագրի 6-րդ հոդվածում սսված էր, որ նշված հողերի մշակումից ստացված եկամտի մեկ տասներորդը պետք է վճարվեր պետությունը։ Բացի այս հարկից, իրանական իշխանությունները իրավունք չունեին մշակման ենթակա հողերից որևէ այլ հարկ գանձել³։

¹ ابراهيم ليموري، گزارش داد ۱۸۹۰ رژی تحریرم تنباکو اولین مقاومت
شعی در ایران تهران ۱۹۵۰ صفحه ۶۱

² АВПР, Главный Архив, V Лз., з. 36, л. 64.

³ Նույն տեղում, թերթ 68.

Ինչպես տեսնում ենք, կապիտալիստական պետությունները և նրանց ներկայացուցիչները ո՛չ միայն շանքեր չէին խնայում կապիտալ ներդրումներ կատարել Իրանի գյուղատնտեսության մեջ և այդ միջոցով մեծ եկամուտներ ձեռք բերել, այլև նրանք, ինչպես մյուս ասպարեզներում, այդ դործում ևս մրցակցության մեջ էին և հետապնդում էին հետզնացող տնտեսական ու քաղաքական նպատակներ:

Այսպիսով մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի սոցիալտնտեսական կյանքի մի շարք երևույթներ, ինչպես, օրինակ, վարձավճարի աճը, հողը առուծախի առարկայի վերածելը, ապրանքային տնտեսությունների զարգացումը և գրանցից բխող մի շարք այլ երևույթներ ապացույց են այն բանի, որ Իրանի գյուղատնտեսության մեջ արդեն առաջանում էին կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմերը և նախադրյալներ էին ստեղծվում նրանց հետագա զարգացման համար:

Ինչպես նշեցինք հիշողական կապիտալի մուտքը Իրան առաջին հերթին մեծ զարկ տվեց Իրանի առևտրական կապերին: Իրանը, ընդգրկվելով համաշխարհային շուկայի ոլորտը և վերածվելով հիշողական տնտեսությունների հումքի աղբյուրի, ընդարձակեց իր արտահանումները, ինչպես նաև ներմուծումները: Առևտրական այս հարաբերությունները երկու կողմերի միջև հավասար իրավունքներով տեղի ունեցող առևտրի բնույթ չէին կրում: Այդ բանը ապացույցվում է արտահանվող ապրանքների ցածր և ներմուծվող ապրանքների բարձր գներով: Նշանակում է առևտուրը էկվիվալենտ առևտուր չէր և կատարվում էր հօգուտ հիշողական տնտեսությունների և ի վնաս Իրանի:

Արդեն նշեցինք, որ հատկապես օտարերկրյա կապիտալի մուտքով քայքայվում էր Իրանի արհեստային արդյունաբերությունը: Տնտեսական այդ ընդհանուր քայքայման հետևանքով XIX դարի վերջին, պաշտոնական տվյալների համաձայն, մի քանի տարում փակվեցին ավելի քան հիսուն արդյունաբե-

բանան ձեռնարկութիւններ (հատկապէս գորգի, մետաքսի, ապակու, շաքարի և յուցկու)։ Ազգյութեանը վնասում են, որ արդեն XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած համարյա զողորմում է իրանական պատրաստի գործվածքների արտահանումը, բացի գորգից, որը մինչև որս էլ շարունակում է մնալ որպէս անզերազանցելի և արտահանման գլխավոր ապրանքներից մեկը։ Նշանակում է երկրի արտահանութեան գերակշռող մասը գյուղատնտեսական մթերքներն էին։

Իրանի ներգրավումը համաշխարհային շուկայի ուրրա և նրա վերածումը եվրոպական երկրների արդյունաբերական ապրանքների շուկայի մի այնպիսի իրողութեան էր, որի մասին չէին կարող չխոստովանել մինչևիսկ իմպերիալիստական քաղաքականութեան շատագովները։ Այսպէս, Քերզոնը 1892 թ. գրում էր. «Մինչևիսկ նրանք, ովքեր բրիտանական քաղաքականութեանը ցիւլ էին ծանոթ կամ անտարբեր էին նրա նրկատմամբ գիտակցում էին, որ Իրանը մի երկիր է, որը հանդիսանում է ընդարձակ և շահագնաց շուկա անգլիական ու անգլո-հնդկական տնտեսի համար և որ հատկապէս այդ հողի վրա նրա ղեկավարի հետ քարի հարաբերութիւններ ունենալը առավելագույն շահով ցանկալի է»¹։

XIX դարի վերջերին Իրանի արտաքին առևտուրը ուներ հետևյալ պատկերը.

1893 թ. ներմուծումները կազմել են՝

Թուստուանից	1,111,000	Ֆուժա ւտերլինց
Հնդկաստանից	1,225,000	»
Անգլիայից	251,000	»
սև երկրներից	477,000	»
	2,064,000	»

Իրան պետք է ավելացնել ևս և նշանակալից քանակի ներմուծումները Քաղազի վրայով, որոնք 250,000 ստերլինգից պակաս չէին։

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, London, 1892, p. 2.

Նույն թվականին արտահանումները կազմել են.

Ծուսաստան	1,549,000	Քուես ստերլինգ
Էնզկաստան	429,000	»
Անգլիա	119,000	»
ալլ երկրներ	535,000	»
	2,732,000	»

Իրան պետք է ավելացնել նաև Քաղզազի վրայով կատարված արտահանումները, որոնք կազմում էին 118,000 ստերլինգ¹:

1901—1902 թվականներին Իրանի ներմուծումները ունեին հետևյալ պատկերը².

Ծուսաստանից	112,755,584	դրան
Անգլիայից և Էնզկաստանից	125,212,551	»
Օսմանյան պետությունից	10,512,172	»
Գերմանիայից	2,222,755	»
Ֆրանսիայից և զազուիսներից	23,887,076	»
Սվաբիայից	12,080,468	»
Լուսանդիայից և զազուիսներից	2,167,511	»

Քերզոնը հազարդում է, որ 1889 թ. Իրանի արտահանումները կազմում էին 7,144,000 թուման, իսկ այդ նույն թվականին ներմուծումները կազմում էին 13,696,000 թուման³:

Անգրապետությանը առանձին նահանգների առևտրին՝ կարելի է որպես օրինակ բերել Ատրպատականի առևտուրը 1868—1870 թթ.⁴:

	1868	1869	1870
ներմուծումները	1,251,000 սա.	1,575,776 սա.	1,084,714 սա.
արտահանումները	683,885 »	901,218 »	422,622 »

¹ M. H. Tadmara, Экономическое положение Персии, СПб, 1895, стр. 147.

² محمد علی جمال، اده گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران تهران 1917 صفحه 10

³ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 559—561.

⁴ Նույն տեղում. հատ. 1, էջ 225.

Իրանական աղբյուրները տալիս են թվական այլ տվյալներ: Այսպես, Էսֆանդիար Քաչրամ Եզանեզին 1934 թ. Նյու-Յորքում անգլերեն լեզվով հրատարակած «Իրանի վերջին տարիների ֆինանսական և զրամական պատմությունը» գրքում XIX դարի վերջերին Իրանի առևտրի մասին տալիս է հետևյալ պատկերը.

	Ենթաձևում	տրամաձևում	ընդհանուր
1875—1877	50,000,000 դրան	50,000,000 դրան	120,000,000 դրան
1877—1880	50,000,000 »	40,000,000 »	100,000,000 »
1880—1882	125,000,000 »	100,000,000 »	220,000,000 »
1882—1890	145,000,000 »	100,000,000 »	245,000,000 »
1890—1895	154,000,000 »	110,000,000 »	264,000,000 »
1895—1900	250,000,000 »	125,000,000 »	375,000,000 »

Այսպիսով, սկսած 1875 թվականից մինչև համաշխարհային առաջին պատերազմի սկիզբը, բացի 1875—1877 թվականներից, ներմուծումները ավելին են եղել, քան արտահանումները, որը և զնալով անել է: Սա, իհարկե, ղեկիցիտային առևտուր էր, որ մեծապես հարվածում էր կյանքի ընդհանուր մակարդակին և կասեցնում երկրի տնտեսական զարգացումը:

XIX դարի վերջերին ցարական կառավարությունը որոշակի միջոցներ է կիրառում Արևելքի երկրների հետ առևտրական կապերը ընդլայնելու ուղղությամբ: Այդպիսի միջոցառումներից են բամբակագործներին տրվող պարգևատրումները և ամենից գլխավորը՝ Կովկասի վրայով ազատ տրանզիտի արգելումը 1883 թ.¹ Ընեց այդ ժամանակներից էլ նկատվում է Իրանի հետ ունեցած Ռուսաստանի առևտրի արագ աճի և նրա աստիճանական մեծաշնորհ դերը ամբողջ հյուսիսային և արևելյան Իրանի առևտրում: Անգլիական մի աղբյուրում կարդում ենք, որ ժընդհանուր առմամբ ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ ռուսական առևտուրը Իրանի այս մասում (խոսքը

¹ П. А. Рунтц, Железнодорожный путь через Персию, СПб, 1900, стр. 17.

վերաբերում է Քերմանշահի շրջանին—2. և.), ոչ միայն
անում է, այլև անում է ի հաշիվ քրիստանական-հնդկական
առևտրի: Կամ անվազն այն պրոպոզիցիոնալ ձևով անում է
ավելի արագ¹:

Փաստերը ջուլջ ևն տալիս, որ 1887—1897 թվականների
ընթացքում, այսինքն տասը տարում, Ռուսաստանի արտա-
հանումը Իրան ութ միլիոնից անց 16 միլիոնի, իսկ ներմու-
ծումը 9 միլիոնից՝ 18,5 միլիոնի: Այսպիսով տասը տարվա
ընթացքում երկու երկրների առևտուրը անել էր երկու անգամ:
Մինչդեռ արտահանման և ներմուծման ճեղքվածքը այնքան էլ
մեծ չէր: Ռուսաստանի ներմուծումները Իրանից ընդամենը
երկուսուկես միլիոնով ավելի էին, քան արտահանումները:
Ազդյութիւնները այնուամենայնիվ նշում են, որ շեշտած Ռուսաս-
տանի և Իրանի միջև տեղի ունեցող առևտուրը այդպիսի թափ
էր ստացել, սակայն Իրանի ընդհանուր առևտրում առաջնու-
թյունը պատկանում էր Անգլիային, որը Իրանին տարեկան
մոտ 24 միլիոն ուրլու ապրանք էր վաճառում²: Համաձայն
այդ նույն ազդյութի տվյալների, Իրանի արտաքին առևտրի
ընդհանուր գումարը 1898 թ. կազմում էր 60,768,850 ուրլի,
որից 39,759,340 ուրլին ներմուծում և 21,009,010 ուրլին
արտահանումն էր³: Այդ թվերի մանրամասն ուսումնասիրումը
ջուլջ է տալիս, որ ներմուծումը հարավից կազմում էր 31 մի-
լիոն ուրլի, իսկ հյուսիսից ընդամենը 16 միլիոն, մինչդեռ
արտահանումը հարավից կազմում էր 16 միլիոն, և հյուսիսից
18 միլիոն ուրլի⁴:

Արևմտյան Եվրոպայի կապիտալիստական երկրները
Իրանի հետ ունեցած առևտրում գտնվում էին ամենանպաս-
տավոր պայմաններում, քանի որ նրանք երկու անգամ ավելի
շատ ապրանք էին ուղարկում Իրան, քան ստանում էին այն-
տեղից: Մինչդեռ Ռուսաստանը մոտ երկուսուկես միլիոն

¹ H. J. The Persian Problem, London, 1903, p. 277.

² П. А. Руттук, Железнодорожный путь через Персию, стр. 17.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 18:

սուրջի ապրանք ավելին էր ստանում Իրանից, որի գիմաց վնասում էր կանխիկ գրամ:

Ավերյանովը անդրադարձնելով Ռուսաստանի հետ Իրանի խոշորագույն նահանգներից Ատրպատականի ունեցած առևտրի հարցին, նշում է, որ Ռուսաստանի առևտուրը Ատրպատականի հետ գնալով անում էր, ընդ որում սուսական ապրանքների ներմուծումը անհամեմատ ավելի քիչ էր, քան Ռուսաստան արտահանվող ապրանքները¹: 1892 թվականին 862.700 սուրյու շաքար էր ներմուծվել Ատրպատական, իսկ 1895 թ. այդ գումարը հասել էր արդեն 1,4435,465 սուրյու: 1888 թվականին Ռուսաստանից 353,495 սուրյու մանուֆակտուրային ապրանք էր արտահանվել Ատրպատական, իսկ 1895 թ. արդեն 1,131,836 սուրյու²:

Այս զեֆիցիտային տևտուրը անհանգստացնում էր ցարական իշխանություններին. և նրանք ուզինք էին որոնում ավելացնելու արտահանումները գեպի իրանական շուկա և փակելու ճեզբվածքը:

Իրանի արտաքին անևրում Ռուսաստանի գերի հետզհետե բարձրացման մասին ել խոսում հետևյալ ավյալները. 1895 թ. Ռուսաստանից Իրան արտահանված ապրանքները կազմում էին Իրանի ամբողջ ներմուծումների ընդամենը 15 տոկոսը, իսկ անզլիական ապրանքների ներմուծումները՝ 70 տոկոսը, այն զեպում, երբ 1905 թվականին, այսինքն ընդամենը առաջ տարի հետո, անզլիական ապրանքների ներմուծումը կազմում էր ամբողջ ներմուծումների 27,5 տոկոսը, իսկ սուսականի ներմուծումները՝ 29,5 տոկոսը³:

Տոմարան նկարագրում է Ռուսաստանի և Իրանի միջև եղած առևտրի ընդհանուր ղիճակը և ցույց տալիս, թե ինչպես

¹ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 39.

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 7

Իրանի արտաճանուածը զեղտի Ռուսաստան տարեց-տարի անուս էր և ներկայացնում հետևյալ պատկերը.

Իրանի արտաճանուածը	Իրանի ներմուծումը
1884 8,875,000 ուրլի	3,921,000 ուրլի
1885 8,971,000 "	3,531,000 "
1886 10,255,000 "	4,129,000 "
1887 8,143,000 "	7,523,000 "
1888 11,295,000 "	8,960,000 "
1889 11,850,000 "	8,819,000 "
1890 11,832,000 "	10,806,000 "
1891 10,854,000 "	8,957,000 "
1892 12,295,000 "	8,342,000 "
1893 15,225,000 "	11,580,000 "

Ազդյութենքը որոշ մանրամասնություններ են պարունակում Ռուսաստանի և Իրանի միջև եղած առևտրի մասին: Ըստ գրանց Շահրուզի մաքսատան վրայով 1898 թ. Ռուսաստանից Արևմտյան Իրան էր ներմուծվել 968,261 ուրլու, իսկ 1900 թ. 554,730 ուրլու անպահել: Դա ցույց է տալիս, որ ներմուծումների զուտորը 1900 թ. իջել էր 413,531 ուրլուով: Այդ նույն մաքսատանից Ռուսաստան էր արտաճանվել 1898 թ. 649,273 ուրլու, իսկ 1900 թ. 600,661 ուրլու անպահել: Նշանակում է՝ 1900 թ. արտաճանումները իջել էին 48,612 ուրլուով:

Այս տվյալները վերաբերում են միայն Արևմտյան Իրանի որոշ նահանգների առևտրին: Անշուշտ, նման արտաճանումներ և ներմուծումներ էին կատարվում նաև մյուս նահանգներից: Ուստի ազդյութենքը արևմտյան Իրանի Ռուսաստանի հետ ունեցած առևտրի ամբողջ զուտորը զնաչատու է նև մոտ 3,000,000 ուրլի³:

Որոշ տվյալներ կան նաև Արևելյան Իրանի առևտրի մասին: Այսպես, Սարգևարի նահանգի ներմուծումները 1893 թ.

¹ М. Л. Томара, Экономическое положение Персии, стр. 149.

² Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губериаторствам Западной Персии (Азербайджана и персидского Курдистана), Тифлис, 1903, стр. 99.

³ Նույն տեղում, էջ 161.

մայիսի 1-ից մինչև 1894 թ. մայրսի 1-ը կազմել է 746,300 ուրլի: Այդ նույն նաշաններից կատարված արտահանումների և նրա վրայով տեղի ունեցած տարանցիկ փոխադրումների գումարը կազմել է 1.812.350 ուրլի: 1892 թ. ներմուծումը հորասան կազմել է 2,396,000 ուրլի: Իսկ հորասանից Ռուսաստան արտահանված ապրանքների գումարը կազմել է 1.600.000 ուրլի², հորասանը այն տարանցիկ ուրլն էր Հընդկաստանից գնելի Ռուսաստան փոխադրվող ապրանքների համար, որը անշուշտ, որոշակի ազդեցություն ուներ երկրի անտեսության վրա: Ամեն տարի հորասանի վրայով Հնդկաստանից Ռուսաստան և Եվրոպա էին փոխադրվում մոտ 2.400.000 ուրլու արժողությամբ թեյ, ինդիգո, զանազան ալլևալլ ապրանքներ, իսկ Եվրոպայից և Հնդկաստանից հորասան էր ներմուծվում տարեկան 800.000 ուրլու մանուֆակտուրա: Ռուսաստանից հորասանի վրայով Աֆղանստան էին փոխադրվում տարեկան 200.000 ուրլու տարբեր ապրանքներ:

Բառվազարտները, ուսումնասիրելով հորասանի նաշանների արտահանման և ներմուծման ամբողջ պատկերը, տալիս է հետևյալ աղյուսակը³:

	հորասանը Ռուսաստանից ներմուծել է	հորասանից արտահանվել է Ռուսաստան	Տարեկան շրջանառությունը
1889	2,700,000 ուրլի	1,200,000 ուրլի	3,900,000 ուրլի
1890	2,848,000 »	1,313,000 »	5,761,000 »
1891	4,336,000 »	2,400,000 »	6,736,000 »
1892	4,388,000 »	2,800,000 »	7,188,000 »

1889—1890 թթ. մեկ տարվա ընթացքում Հնդկաստանից հորասան էր ներմուծվել 84,300 ստերլինգ արժողությամբ ապրանք, իսկ Ռուսական ներմուծումները կազմել էին 110.400

¹ К. А. Баумгартем, Поездка по Восточной Персии в 1894 году, СПб, 1896, стр. 49.

² Նույն տեղում, էջ 276.

³ Նույն տեղում, էջ 319.

ստերլինգ: Քերզոնը տալիս է Նորասանի առևտրի հետևյալ աղյուսակը.

Ներմուծումներ	Ժուսաստանից	110,400 ստերլինգ
	Հնդկաստանից	60,800 "
	Մեծ Բրիտանիայից	22,400 "
	Եվրոպայից	12,700 "
	Աֆրիկայից	17,300 "
	Հնդկանուր զուտարը ¹	227,500 ստերլինգ

Արտահանումներ	Ժուսաստան և Եվրոպա	111,400 ստերլինգ
	Հնդկաստան	29,000 "
	Աֆրիկայից	18,300 "
	Հնդկանուր զուտարը ¹	188,700 ստերլինգ

Ներմուծումների և արտահանումների ընդհանուր զուտարը կազմում էր 396,300 ստերլինգ²:

Ինչ վերաբերում է Անգլիայի հետ ունեցած առևտրին, ապա Տոմարան տալիս է հետևյալ պատկերը².

Արտահանում Իրանից

1880	1880	1881	1882	1883
165,721 տ.	204,475 տ.	163,629 տ.	243,264 տ.	112,001 տ.

Ներմուծում Իրան

314,137 տ.	400,016 տ.	487,238 տ.	318,390 տ.	258,111 տ.
Այլ քվում անգլիական արտադրարյուն				
209,324 տ.	262,669 տ.	469,326 տ.	211,168 տ.	251,383 տ.
494,288 տ.	504,485 տ.	651,477 տ.	562,274 տ.	377,112 տ.

Հարավային Իրանում առևտրական խոշոր կենտրոն էր Բուշեհրը: 1888 թ. Բուշեհրի վրայով Իրան էր ներմուծվել 790.332 ստերլինգի ապրանք, որից 743.018 ստերլինգը Անգլիական կայսրութունից: Նույն թվականին արտահանումը Բուշեհրից կազմել էր 535.076 ստերլինգ, որի նշանակալից

¹ G. N. Carzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 215.

² M. H. Томара, Экономическое положение Персии, стр. 149.

մասը եղել է արհիոն: 1888 թվականի Համեմատ 1889 թվականին ներմուծումները Բուշեհրի վրայով աճել էր 244.186 ստերլինգով, իսկ արտահանումները՝ 147.862 ստերլինգով¹:

* * *

XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի բնակչության թվի և նրա սոցիալ-դասակարգային բազկացուցիչ մասերի վերաբերյալ տարբեր սկզբնաղբյուրներում պահպանված տվյալները ստույգ չեն և երբեմն հակասական: Գրանք միայն ընդհանուր պատկերացում են տալիս այդ բնագավառում տիրող վիճակի մասին:

Բազմաթիվ հեղինակների համար հավաստի նյութ են ծառայել մի քանի տարի Իրանում պաշտոնավարած և երկիրը մտայն ուսումնասիրած գեներալ Եինզլերի բերած տվյալները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակի Իրանի բնակչության թիվը կազմում էր 7.653.600 մարդ²: Նասր էդ Գին շահի բժիշկ զոկտոր Փլաքը 1873 թ. գրել է, որ Իրանի բնակչությունը համահարակների և հատկապես սովի հետևանքով պակասել և կազմում էր ոչ ազելի քան 6 միլիոն մարդ³:

Իրանի բնակչության և նրա բազկացուցիչ մասերի մասին գրել է նաև Քերզոնը: Հստ նրա Թաուլինսոնը 1850 թվականին Իրանի բնակչության թիվը համարում էր 10.000.000 մարդ: Բայց խուլբայի ազերի Համաճարակից և սովից հետո 1873 թ. բնակչության թիվը հասել էր վեց միլիոնի: Այսպեսով տարբեր աղբյուրների տվյալները Իրանի բնակչության մասին աատանվում են 5.000,000 և 10,000,000 միջև: Քերզոնը նույնպես հակված է ազելի հավաստի համարելու գեներալ Եինզլերի բերած տվյալները և ինքն էլ մեղքերում է սենում

¹ I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, London, 1891, vol. 1, p. 3.

² А. К. Артамоов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 9. А. Н. Медведев, Персия, военно-статистическое обозрение, СПб, 1909, стр. 399.

³ هائری رنه دالماتی سفرنامه ازخراسان تاپختیاری تهران ۱۳۳۵ ص ۷۰

Նրանից, չնայած տալիս է իր ենթադրութիւնը: Նա կարծում է, որ Իրանի բնակչութիւնը կազմում էր 9 միլիոն մարդ¹:

Բիշոփը գրում էր, որ Իրանի բնակչութիւնը տեղաբաշխւած էր լեռների փեշերին և հովիտներում: Նրանց ընդհանուր թվի մասին ստույգ տեղեկութիւններ չկան, բայց այն համարում են 6—9 միլիոն²: Թիտիխը նշում է, որ 1895 թ. Իրանի բնակչութիւնը պետք է լինէր 8,200,000 մարդ³:

Իրանի բնակչութեան տեղաբաշխումը ըստ տարրեր շրջանների ու նահանգների մտաւոր հետևյալ պատկերն է ունեցել. Խոյի շրջանում՝ 420,000 մարդ, Ուրմիո շրջանում՝ մոտ 300,000, Սուլեյմանիում՝ 250,000, Փուրդիստանում՝ 350,000, Փերմանշահում՝ 400,000 մարդ և այլն: Ատրպատականում և Փուրդիստանում բնակչութեան ընդհանուր թիվը կազմում էր 1,720,000 մարդ:

Իրանը բազմազգ երկիր էր: Հենց միայն Ատրպատականում և Փուրդիստանում բնակվում էին մոտ 800,000 քրդեր, իսկ ազրբեջանցիների, հայերի, ասորիների և այլ ազգութիւնների թվի մասին ստույգ տեղեկութիւններ չկան⁴:

Բնակչութեան տեղաբաշխումը մեծապես փոփոխական էր երկրի տարրեր մասերում: Անբերդի տարիներին սովի և համաճարակի հետևանքով առանձին վայրերի բնակչութիւնը արագ թափով պակասում էր: Այդ բանը կարելի է ստուգել Կենտրոնական Իրանի օրինակով: 1867—1868 թթ. Ղոմում անցկացրած մարդահամարի արդյունքները ցույց են տվել, որ այնտեղ բնակվում էր 25,382 մարդ, մինչդեռ ըստ 1874—75 թթ. մարդահամարի այդ թիվը իջել էր 14,000-ի⁵:

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, pp. 492—494.

² I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 249.

³ П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, СПб. 1896, стр. 37.

⁴ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии, Тифлис, 1903, стр. 24.

⁵ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 153.

Ինչ վերաբերում է բնակչության բաղկացուցիչ մասերին, ապա այդ հարցում ևս տվյալները տարբեր են: Որոշ ազգություններ նշում են, որ գյուղերում ապրում էին 3.780.000 մարդ. իսկ քաղաքների թիվը կազմում էր 1.908.800 հոգի¹: Գա նշանակում է, որ բնակչության 3/4-ը զբաղվում էր հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Այս թիվը համընկնում է Ջամալզադեի բերած տվյալին, ըստ որի XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի բնակչության մոտ 3/4-ը կազմում էր գյուղացիությունը, իսկ մեկ շորորզը քաղաքային բնակչությունը²: Ըստ Մեդվեդևի, հողագործությամբ և ալդեգործությամբ զբաղվում էր բնակչության 2/3 մասը³: Մինչդեռ Գենշեն հաղորդում է, որ XIX դարի երկրորդ կեսին գյուղացիության տոկոսային հարաբերությունը ավելի ցածր էր. բնակչության ավելի քան 40 տոկոսը զբաղվում էր հողագործությամբ, իսկ 30 տոկոսը անասնապահությամբ⁴:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանում առաջին մարդահամարը անց է կացվել 1860 թվականին: Այդ մարդահամարը բացի մեծ ծախսերից ուրիշ որևէ արդյունք չի տվել: Ըստ այդ տվյալների գյուղերում ապրում էին մոտ երկու միլիոն մարդ, չհաշված քաղաքները: Բայց, ինչպես նշեցինք, գյուղացիության թիվը 1881 թ. հասնում էր 3,780,000 հոգու, այսինքն ամբողջ բնակչության մոտ 49,4 տոկոսը: Այդ թիվը 900-ական թվականներին բարձրանում է 5 միլիոնի, այսինքն՝ ամբողջ բնակչության 52 տոկոսը:

Սա, իհարկե, միայն թվական արտահայտությունն է: Բայց ըստ էության կարելի է ասել, որ Իրանի ամբողջ բնակչությունը բաժանված էր երկու իրենց սոցիալ-անասնական

¹ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 9.

² جمال زاد، ۱۹۸-۱۹۹۱

³ А. Н. Медведев, Персия, военно-статистическое обозрение, СПб, 1909, стр. 469.

⁴ Генче, Сводная статистика Персии, Известия, Ко ИРГО, 1876, вып. IV, стр. 17.

գիրքով միանգամայն հակադիր խմբերի: Մի կողմում հողա-
տեր կալվածատերերն էին, մյուս կողմում՝ նրանցից կախում
ունեցող հողազուրկ գյուղացիությունը¹: Մաքսիմովիչ վա-
սիլևսկին գեղև 1903 թ. գրում է. «Իրանի բնակչությունը
բաժանված էր հիմնականում երկու դասակարգի՝ խան-կալ-
վածատերերը — խոշոր հողատերերը և հողազուրկ հասարակ
մոլոզուրդը»²:

Միանգամայն հասկանալի է, որ այսպիսի բաժանումը
պետք է ընդունել վերապահորեն, քանի որ, ինչպես կտեսնենք
հետագայում, հողատիրական և գյուղացիական դասակարգե-
րը միատարր հասարակական բաժանումներ չէին, նրանք
նույնպես շիրտավորված էին և բազմազան սոցիալական
տարրեր խմբերից, որոնք որոշակիորեն զանազանվում էին մի
շարք հատկանիշներով:

XIX դարում Իրանում կային ավելի վաղ ժամանակներից
ձևավորված մոտ 99 քաղաքներ³, որից 20-ը համեմատաբար
մեծ էին և հանդիսանում էին առևտրա-արհեստային խոշոր
կենտրոններ: Այդ քաղաքներից էին՝ Քեհրանը, Քավդիզը,
Ղազվինը, Ռաշտը, Մաշհադը, Համազանը, Իսֆահանը, Դի-
բազը, Քերմանը, Ցազզը, Բանդար Աբբասը և այլն: Բացի այս
խոշոր կենտրոններից կային և բազմաթիվ այլ քաղաքներ
տարրեր մեծությամբ և նշանակությամբ: Իրանական այդ քա-
ղաքների առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ առև-
տուրին և արհեստին կից զարգացած էր նաև այգեգործությու-
նը և բանջարաբուծությունը, առանց որի բնակչությունը չէր
կարող իր գոյությունը պահպանել: Դա վերաբերում էր ինչ-
պես մեծ, առավել ևս փոքր քաղաքներին: Օրինակ, Մարան-
գում բնակվող 2500 ծխից մոտ 1353-ը, այսինքն ավելի քան

¹ А. Н. Медведев, Персия, военно-статистическое обозрение, стр. 470.

² Максимович-Васильковский, Ответ о помяде по губернатор-
ствам Западной Персии... стр. 26.

³ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, стр. 9.

կեսը, գյուղատնտեսությունը էր զբաղվում¹։ Մի քանի խոշոր քաղաքների վերածվել էին այնպիսի առևտրական կենտրոնների. որոնք ու միայն ապահովում էին երկրի շատ և շատ վայրերի կարիքները, այլև տարանցիկ առևտրի երթուղի էին։ Այդպիսի կենտրոն էր, օրինակ, Քավրիզը, որով անցնում էր Ասիայից Եվրոպայի տարբեր երկրների փոխադրվող ապրանքների նշանակալից մասը։ 1895 թվականին Քավրիզից անցնելու ուղիով անցան, քան 40 միլիոն ուրուլու արժողությամբ ապրանք։ XX դ. սկզբներին հազարավոր ուղտերով Քավրիզից փոխադրվում էին ծխախոտ, շոր միրգ, բամբակե և մետաքսե կտորեղեն, գորգեր, զենք և բազմաթիվ այլ ապրանքներ²։

Իրանի քաղաքները հավասար տեմպով չէին զարգանում։ Տարբեր ժամանակաշրջաններում այս կամ այն քաղաքը ծաղկում կամ անկում էր ապրում։ Սակայն ավյայ աշխատություն մեծ մեծ հետաքրքրում են գյուղը և այնտեղ ախրող հարսերությունները։

Չնայած մշակելի հողերի տարածության մեծ ըրանում XIX դարի երկրորդ կեսին տեղի էին ունեցել որոշ տեղաշարժեր, սակայն արտագրական մակերեսը կազմում էր ամբողջ տարածության ընդամենը 25 տոկոսը։ Մնացած 75 տոկոսը կազմում էին լեռները, անապատներն ու ամայի հողերը։ Մշակվում էր ընդհանուր տարածության ընդամենը 10 տոկոսը, որը հասկանալի է չէր կարող բավարարել ամբողջ երկրի կարիքները³։ Մեղվեղևը տալիս է թվական այլ ավյայ. ես հազարգում է, որ մշակվում էր ընդհանուր տարածության 20 տոկոսը⁴։ Այդ ավյայները համընկնում են Փերզների ավյայներին.

¹ АВГР, ф. персид. стол, д. 535, л. 68—74.

² М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 6.

³ А. К. Аргаманов, Персия как наш противник в Закавказье, стр. 14.

⁴ А. Н. Медведев, Персия, военно-статистическое обозрение, стр. 469.

րատ նրա մշակվող հողերի տարածությունը կազմում էր երկրի ամբողջ տարածության մեկ հինգերորդից պակաս¹։

Այս թվերը տարբերվում են Գենշեի հաղորդած թվերից։ Նա նշում է, որ 70—80-ական թվականներին ամբողջ երկրի միայն 10 տոկոսն էր մշակվում, 10 տոկոսը զբաղեցնում էին արոսավայրերը, 5 տոկոսը անտառները, իսկ մնացած 75 տոկոսը՝ անապատները և ճահիճները²։ Իրանական աղբյուրներից համարյա նույնպիսի թվեր են հաղորդում։ Օրինակ Իսմայիլ Փուշանին գրում է, որ ամբողջ տերիտորիայի մոտ 45 տոկոսը պիտանի էր մշակման, սակայն մշակվում էր դրա միայն մեկ երրորդը³։ Հասկանալի է, որ առանձին նահանգներում մշակվող հողերի տարածությունը կարող էր ավելի շատ կամ քիչ լինել։ Օրինակ, Փերմանում պիտանի հողերի միայն 20—40 տոկոսն էր մշակվում⁴։ Իսկ Սիսթանում՝ 1/20-ից էլ պակաս⁵։

Իրանական գյուղերը, նայած շրջանի աշխարհագրական դիրքին և այլ հանգամանքների, իրենց արտաքին տեսքով ու կառուցվածքով իրարից շատ տարբեր էին։ Օրինակ, հյուսիսարևմտյան շրջաններում կարելի էր հանդիպել ամբուսյուններ ունեցող գյուղերի։ Կային նաև այսպես կոչված սրաղաղ գյուղեր, որոնք փոխած էին պաղատու այգիների մեջ և մշակում էին շրջակա դաշտերը։ Պատահում էին նաև տարօրինակ բերդանման գյուղեր, երբ ինչ-որ բարձունքի վրա կանգնած էր լինում մի խոշոր աշտարակ, որի մեջ բնակվում էր ամբողջ գյուղի բնակչությունը⁶։

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 488.

² Генче, «Специальная статистика Персии», Известия Комитета, 1876, вып. IV, стр. 17.

³ اسمعیل کوشانی نگاهی با اقتصاد ایران استامبول ۱۳۲۴ چلد اول بخشی نو صفحہ ۱۰۶

⁴ Сборник консульских дописаний, 1908, вып. II, стр. 287.

⁵ A. Миллер, Прошлое и настоящее Сефстана, СПб, 1907, стр. 13—14.

⁶ В. Колокольников, Очерки Афганистана, Белуджистана и Персии, М., 1907, стр. 110.

Ընդհանուր առմամբ XIX դարի երկրորդ կեսին իրանական գյուղերը մեծ շէն, նրանք հաճախ բաղկացած էին լինում ընդամենը մի քանի ծխից: Բայց կային, թեկուզ փոքրաթիվ, նաև այնպիսի գյուղեր, որոնք համարյա մի փոքր քաղաքի շափ բնակչություն ունեին: Օրինակ, Քաֆթ գյուղը ավելի քան 10,000 բնակչությամբ մոտ 1000 ծուխ ուներ¹:

Իրանական արխիվներում պահպանվել են մի շարք փաստաթղթեր, որոնք հետաքրքիր տվյալներ են հաղորդում XIX դարի երկրորդ կեսին իրանական գյուղերի շափերի, ծխերի քանակի, և՛ ընդհանրապես նրանց բնակչության թվի մասին: Այդ փաստաթղթերը ուսումնասիրել է Լամբտոնը և հրատարակել իր գրքում: Այսպես, Ղարաղանի մասին գրված մի զեկուցագրում (1298/1880—1881 թ.) նշված է, որ այնտեղ գտնվող գյուղերը մեծ մասամբ փոքր էին: Այդ շրջանում եղած 34 գյուղերից 12-ը ունեին 50 ընտանիքից պակաս, 12-ը՝ 50—100 ընտանիք, 9-ը՝ 100—200 ընտանիք և 1-ը ավելի քան 200 ընտանիք²:

1297/1879—80 թվականի մի այլ զեկուցագրում, որը վերաբերում է Մալալերի շրջանի գյուղերին, ասված է, որ այդ շրջանում կար 59 գյուղ 50 ընտանիքից պակաս բնակչությամբ, 48 գյուղ՝ 50—100 ընտանիքով, 24 գյուղ՝ 100—200 ընտանիքով, 8 գյուղ՝ 200—300 ընտանիքով և 15 գյուղ՝ ավելի քան 300 ընտանիքով: Մալալերի շրջանի գյուղերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 154-ի: Մի շարք գյուղերի բնակչության թիվը զեկուցագրում լի նշված³:

1298/1880—1881 թ. զեկուցագրերից մեկում նահավանդի և խազալի գյուղերի մասին արվում են հետևյալ տեղեկությունները. այդ շրջաններում կար 7 գյուղ՝ 50 մարդուց պակաս բնակչությամբ, 14 գյուղ՝ 50—100 հոգի, 20 գյուղ՝ 200—300 հոգի, 10 գյուղ՝ 300—400 հոգի, 7 գյուղ՝ 400—500 հոգի:

¹ A. H. Medvedev, Персия, военно-статистическое обозрение, СПб, 1909, стр. 394.

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 153.

³ Նույն տեղում:

4 գյուղ՝ 500—600 հոգի, 2 գյուղ՝ ավելի քան 600 հոգի բնակչությամբ:

Այս զեկուցագիրը ցույց է տալիս նաև այդ գյուղերի մշակելի հողերի տարածությունը ըստ հողային այնպիսի բաժնի, որը կուզում էր զոչ¹: Այսպես, 5 գյուղ ունեին 5 զոչից պակաս հող, 9 գյուղ՝ 5—10 զոչ, 20 գյուղ՝ 10—15 զոչ, 12 գյուղ՝ 15—20 զոչ, 17 գյուղ՝ 20—30 զոչ, 7 գյուղ՝ 40—50 զոչ, 5 գյուղ՝ 50—75 զոչ, 1 գյուղ՝ 100—150 զոչ և մեկ գյուղ 150—200 զոչ: Այսպիսով յուրաքանչյուր զոչ հողատարածությունը միջին թվով ընկնում էր 9,9 գյուղացի, Բայց, Խհարկե, գյուղացիների թիվը և հողատարածությունները բաշխված էին անհավասար: Օրինակ 37 գյուղում յուրաքանչյուր զոչին ընկնում էր 10 մարդուց պակաս, 36 գյուղում՝ զոչին ընկնում էր 10—50 մարդ և այլն²:

* * *

Իրանում գյուղատնտեսության հիմնական կուլտուրաներն էին ցորենն ու գարին, որոնք բնակչության հիմնական սնունդըն էին կազմում: Սակայն XIX դարի վերջերից սկսած սկսում են մշակվել նաև տեխնիկական կուլտուրաներ, որոնք գառնում են Իրանի գյուղատնտեսության ապրանքային ճյուղը: Գրա զարգացման գլխավոր պատճառը, Խհարկե, եվրոպական շուկաների մեծ պահանջն էր: 90-ական թվականներին ցորենի և գարու, մինչևիսկ բրնձի փոխարեն Իրանի մի շարք վայրերում մշակում են կակաշ ու ծխախոտ³: Փաստերը վկայում են:

¹ Ձուր հողային այնքան տարածություն էր, որ կարելի էր մշակել մի զույգ եզան օգնությամբ:

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 155.

³ Մխախոտի մշակումը Իրանում սկսվեց 1875 թ., այն էլ Գիլանի նահանգում (տե՛ս G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 368), հետագայում ավելի մեծ թափ է ստանում ծխախոտի մշակումը: Միայն Գիլանում 1878 թ. 17.374 ման ծխախոտ է արտադրվել, մինչդեռ 1910-ին այն հասել էր 235.000—270.000 մանի, այսինքն 36 տարվա ընթացքում աճել էր 18 անգամ. 36'0 100 20000 ... 213 جال

որ կալվածատերերը ստիպում էին գյուղացիներին մշակել այնպիսի կուլտուրաներ, որոնք արտահանման տեսակետից մեծ նշանակություն ունեին: Բամբակը, ծխախոտը, բրինձը, շոք միրգը, կաշվի հումքը, բուրգը և այլն դառնում են Իրանի արտահանման հիմնական ապրանքները: Դա իր հետ բերում էր նաև գյուղատնտեսության որոշ մասնագիտացում: Օրինակ, Գիլանը, որտեղ տեղումները բավականին առատ էին, վերածվում է բրնձի մշակման կենտրոնի: Ատրպատականը, որը աշքի էր ընկնում իր պտուղներով, դառնում է շոք մրգի կենտրոն և այլն¹:

Դարավերջին մասնագիտացված կուլտուրաների մշակումը ավելի լայն տարածում գտավ և ընդգրկեց ամբողջ երկիրը: Խորասանը արտադրում էր բամբակ, շոք միրգ և բուրգ, Գիլանը, Մազանդարանը՝ բրինձ, մետաքս, Իսֆահանը՝ ափսոս, Ատրպատականը՝ շոք միրգ, բամբակ, հացահատիկ, Համազասը՝ սննդամթերք և այլն:

Տեխնիկական կուլտուրաներից մեծ զարգացում էր գտել բամբակը, որը զբաղում էր շատ կարևոր տեղ: Փակի որ տեղըստիլ արդյունաբերությունը զարգացած չէր երկրում, ուստի բամբակը մեծ մասամբ արտադրվում էր արտահանման համար: 90-ական թվականներից սկսվել է բամբակի արտահանումը նաև Ռուսաստան: Եթե XIX դարի կեսերին Ցազգի, Իսֆահանի, Քավրդի և այլ շրջաններում մեծ քանակությամբ բամբակ էր օգտագործվում ներքին կարիքների համար², ապա դարավերջին օտարերկրյա մանուֆակտուրայի մուտքը այն նվազագույն չափի հասցրեց: Օրինակ, Խորասանի բամբակի 90 տոկոսը արտահանվում էր Ռուսաստան և միայն 10 տոկո-

¹ Արտահանման մեծ մեծ տեղ էր բռնում շոք միրգը: 1899 թ. Ռուսաստան էր արտահանվել մոտ 1,462,382 փուֆ շոք միրգ՝ 2,251,684 արծաթյա մար: Տե՛ս Ս. Ա. Րիտտե, Отчет о поездке в Персию, ч. 1, СПб, 1901, стр. 65—66.

² Составные торговля в Персии, «Вестник промышленности», т. VIII, № 4, 1860, стр. 63—64.

սը պահելու մ էր ներքին շուկայի համար¹։ 1890 թ. Իրանի հարավային շրջաններում արտադրվող բամբակից 150,000 բաթման (Բավթրիզի) արտահանվել էր Հնդկաստան²։

Ամբողջ արևմտյան Իրանում, Մազանդարանում և Խորասանում գյուղացիությունը բամբակամշակությունը էր զբաղվում³։ Բամբակագործության հիմնական նահանգներն էին Խորասանը, Իսֆահանը և մասամբ Ատրպատականը։

Ուիլզը գրում է, որ հատկապես ամերիկյան պատերազմի տարիներին, երբ բամբակի շատ մեծ կարիք զգացվեց, Իրանում մեծ զարկ ստացավ բամբակագործությունը։ Բայց դա երկար չտևեց⁴։

Այսպիսով, 900-ական թվականներին երկրից արտահանվող սպրանքների մեկ հինգերորդը կազմում էր բամբակը։

Մեծ Թափով սկսեց զարգանալ մետաքսի մշակումը։ 1893—1903 թթ. միայն Գիլանի նահանգում մետաքսի հումքի արտադրանքը անց մոտ 45 տնգամ, իսկ մետաքսի բոժոժի արտադրանքը 1880—1900 թթ.⁵ մոտ ութ անգամ։ Այսպիսով, XIX դարում մետաքսագործությունը և մետաքսի կտորների արտադրությունը բավականին շոշոփելի տեղ գրավեցին երկրի անտեսության մեջ։ Պարսկաստանի մետաքսյա կտորները մինչ այդ մեծ համբավ էին ձեռք բերել ամբողջ աշխարհում և շարունակում էին մեծ պահանջներ ներկայացնել։ 1864 թ. սկսված համաշարակի տարածման հետևանքով մետաքսագործությունը մեծապես տուժեց։ 1869 թվականին մետաքսի արտադրանքը պակասեց մոտ չորս հինգերորդով։ Երկար տարիներ պահանջվեց այդ կորուստը վերականգնելու և մետաքսագործությունը նախկին վիճակին հասցնելու համար⁶։

¹ «Сборник консульских донесений», вып. V, 1905, стр. 347—348.

² П. А. Риттик, Отчет о посадке в Персию, ч. I, стр. 208.

³ П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, стр. 91.

⁴ C. J. Wills, Persia as it is, London, 1886, p. 234. Բամբակի ցանքերում մեծ մասամբ հողատերք վերցնում էր բերքի 2/4-ը, իսկ գյուղացին 1/4-ը։ «Сборник консульских донесений», 1905, вып. V, стр. 349.

⁵ «سفرنامه آملی ... سفرنامه ...»

Մետաքսի արտադրանքի քանակի մասին դադափար կազմելու համար ստորև արվում է Քիլանի նահանգի մետաքսի արտադրանքի պատկերը 1866-ից մինչև 1882 թվականները:

1866	612,500 կգ	1872	266,600 կգ
1867	502,400 »	1873	247,400 »
1868	402,400 »	1874	644,700 »
1869	328,600 »	1875	245,400 »
1870	418,100 »	1876	262,000 »
1871	320,400 »	1882	177,000 »

Մետաքսի արտահանմանը մասնակցում էին նաև ստարերկրյա մի շարք ընկերություններ: Օրինակ, XIX դարի կեսերին մետաքսի անատուրը «Ռալի Ագելաստոս» ընկերությունն ձեռքում էր կենտրոնացել: Մետաքսի 80%-ը արտահանվում էր Եվրոպա, 15%-ը՝ Ռուսաստան և միայն 5%-ն էր մնում ներքին օգտագործման համար: Ահա հենց այդ պահանջից էլ ելնելով՝ մետաքսի բոժոժի արտադրությունը և արտահանումը գնալով աճում էր: Եթե 1893 թ. Իրանից արտահանվել էր 2100 փութ բոժոժ, ապա 1900 թվականին այն աճել էր մինչև 46,700 փութի, իսկ 1909 թ. մինչև 60,400 փութի¹:

Կակալի մշակումը Իրանում սկսվել էր 1854 թվականից և ընդամենը տասը տարի հետո արդեն իրկիրը աֆիոն էր արտահանում:

Կակալի կուլտուրայի մշակմանը աստիճանաբար սկսեցին ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Կենտրոնական և Հարավային Իրանի շրջաններում: Տարեց-տարի այն ավելի լայն տարածություններ ընդգրկեց: Դրա անմիջական բացասական հետևանքը եղավ այն, որ հացահատիկի մշակումը մեծապես ալքաթող արվեց և հացի գինը բարձրացավ:

70-ական թվականներից սկսած կակալի մշակումը տարածվեց նաև այլ նահանգներում, ինչպես, Իսֆահանում, որ-

¹ Состояние торговли в Персии. «Вестник промышленности», т. VIII, № 4, 1860, стр. 53.

² «Сборник консульских донесений», вып. 1, 1910, стр. 78.

տեղ գլուղացիները ցորենի փոխարեն սկսեցին կակաչ ցանել¹։ 80-ական թվականներին կակաչի մշակումը էլ ավելի մեծ շահեր ընդունեց, իսկ դարավերջին աֆիոնի արտահանումը այնպիսի շահերի հասավ, որ սկսեց մրցել շնչկաստանի հետ։

Հետաքրքրական է նշել, որ կառավարութունը ինքն էլ քաղախրում էր աֆիոնի մշակումը։

Երանի գլուղատնտեսության պատմութունը գրքի հեղինակ Քաղի Քահրաման գրում է, որ կակաչի մշակումը սկսվել էր դաշարների իշխանության սկզբից և հատկապես լայն տարածում էր գտել Նասր էդ Դին շահի օրոք։ Քահրամանում անգլիական դեսպանության բժիշկ Նելիգանը գտնում էր, որ աֆիոնի օգտագործումը Իրանում առաջացել էր XIX դարի երկրորդ կեսին։ Իրանական աֆիոնը առաջին անգամ լոնդոն էր բերվել 1870 թվականին, այն էլ շատ ցածր որակի։ Միայն 1880 թվականից կակաչի մշակումը լայն ծավալ է ընդունում և ընդգրկում է Իրանի 26 նահանգներից 18-ը։ Անգլիացի մայրը Նյումանը վկայում է, որ այդ ժամանակ մոտ 400 հազար քառակուսի մղոն տարածութուն հատկացվել էր կակաչի մշակմանը²։

Վերը ասվեց, որ կակաչի մշակման այդպիսի լայն տարածումը երկրում ստեղծում էր սննդամթերքների մեծ գծավարութուններ։

Կառավարութունը մեծ եկամուտներ ունենալով աֆիոնի արտահանումից, խրախուսում էր այդ կուլտուրայի մշակումը, ուստի և 1868 թ. հրամայվում է լավագույն հողերը հատկացնել կակաչին։ Այդ մասին է վկայում Ուիլզը։ Նա գրում է, որ աֆիոնի կակաչը մշակվում էր հատկապես Ֆարսում ու Քերման-

¹ فریدون آدمیت امیر کبیر و ایران و و رقی از تاریخ سیاسی

ایران تهران ۱۳۲۳ جلد دوم صفحه ۲۷۰

² تقی بهرامی تاریخ کشاورزی ایران تهران ۱۹۵۱ صفحه ۸۷-۸۶

նում, ինչպես նաև Կենտրոնական ու Հարավային Իրանի այլ նահանգներում, ցորենի դաշտերի հազվի ընդարձակվում էր կակաչի մշակումը. Իսֆահանի շրջանում ինչքան որ աչքը կարող էր տեսնել կակաչ էր ցանվում, միայն այս կամ այնտեղ փոքր հողամասերում ցորեն կամ դարբ էր երևում, այն էլ անձնական կարիքների համար¹: Հենց այդ պատճառով էլ ուրիշ նահանգներից հացահատիկ յերեւելու դեպքում այդ շրջանները մասնավոր էին սովի²: Արխիվային նյութերը ցույց են տալիս, որ Փաշանի շրջանը մեծ քանակությամբ ծխախոտ, բամբակ և կակաչ մշակելու հետևանքով ստիպված էր Արաքից, Ղովից և այլ տեղերից հացահատիկ ներմուծել³:

1869—1870 թթ. տեղի ունեցած սարսափելի սովը, որը ավելի քան մեկ միլիոն մարդկային կյանք խլեց, ստիպեց վերադառնալ նախկին կուլտուրաների մշակմանը:

Իրանի ափիոնը մեծ քանակությամբ արտահանվում էր Անգլիա և բազմաթիվ շուկաներից, հատկապես լինական շուկայից, դուրս էր մղում Օսմանյան կայսրությունից ներմուծվող ափիոնը: 1871 թվականին Իրանից արտահանվել է 696.000 ուփի արժողությամբ ափիոն, իսկ 1881 թ. այդ զուամարը հասել է 8.470.000 ուփիի⁴: 1888 թ. Իրանից ափիոն է արտահանվել հատկապես դեպի Զինաստան 148.523 սահրլինգի, իսկ 1889 թ.՝ 231.521 ստերլինգի⁵:

Ափիոնի արտահանման շափերի մասին հավաստի նյութեր են պահվել հարավային Իրանի մի շարք նավահանգիստների մաքսատների արխիվներում: Այդ նյութերից երևում է, որ 1871—1872 թթ. ափիոնի արտահանումը Պարսից ծոցի վրայով կազմել է 870 արկղ՝ մոտ 1.522.000 ֆրանկ արժողությամբ: 1881 թ. այդ քանակը ավելանում է մոտ տասը ան-

¹ C. J. Willis, Persia as it is, London, 1886, p. 235—238.

² Э. С. Вульфсон, Персия в «х прошлом» и настоящем, М., 1909, стр. 61.

³ ЦГВИА, ф. 76, л. 235, л. 32.

⁴ C. J. Willis, Persia as it is, p. 235—238.

⁵ J. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. 1, p. 3.

դամ և հասնում մինչև 7.700 արկղի՝ 21.175.000 ֆրանկ արժույթյամբ¹:

Յազդից և Քերմանից Քանդար Աբրասի վրայով աֆիոնի արտահանումը 1850—1890 թթ. ամեն տարի միջին թվով 6348 փութ է կազմել: Հետագայում այն պակասել է և 1890—1900 թթ. տարեկան 2540 փութ է կազմել: Այդ աֆիոնը արտահանվում էր Հնդկաստան, Անգլիա, Ամերիկա և Քելզիա²:

Մեծ զարգացում է ապրում նաև բրնձի արտադրությունը: Բրինձը դառնում է երկրից արտահանվող կարևոր ապրանքներից մեկը: Որոշ աղբյուրների տվյալներով Մազանդարանից և Գիլանից բրինձ էր արտահանվում Ռուսաստան տարեկան մոտ 3,600,000 փութ, կամ 58,064 տոննա՝ մոտ մեկ միլիոն թուման արժույթյամբ³: Ջեմալ զադեն հաղորդում է, որ 1872—1910 թթ. Ռուսաստան արտահանվող բրնձի քանակը ավելացել էր 58 անգամ⁴:

Այս քանակավառում տեղի էր ունենում նույն պրոցեսը, ինչ հացահատիկի ասպարեզում, երբ մի կողմից երկրից բրինձ էր արտահանվում, իսկ մյուս կողմից բրինձ էր ներմուծվում: Օրինակ, Հյուսիսային շրջաններից մեծ քանակությամբ բրինձ էր արտահանվում Ռուսաստան, իսկ մյուս կողմից Հնդկաստանից ահազին բրինձ էր ներմուծվում⁵:

Որոշակի աշխատանքներ էին տարվում նաև շաքարի նականգի արտադրության ուղղությամբ, կատարվում էին շաքարի արտադրության փորձեր. նասր էր Գին շահի գեպի Մազանդարան կատարած Էամփորդության օրազրում նշված է Ալի Աբասի մոտակայքում շաքարի եղեգնից հյուսիս քաշելու մի քանի արհեստանոցների մասին⁶:

¹ П. А. Риттл, Политико-статистический очерк Персии, стр. 88.

² «Сборник консульских донесений», 1908, вып. II, стр. 292—293.

³ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 466.

⁴ ۱۳۰۲ سال ... جمال زاده

⁵ Тер-Гукасян, Экономические интересы России в Персии, СПб, 1915, стр. 66.

⁶ سفرنامه ناصر الدین شاه بهراسان ۱۳۰۲

Իրանում շաքարի արտադրության առաջին քայլերը կատարվեցին XIX դարի վերջերին: Այդ մասին հազորդում է Ջամալ զադեն, ինչպես նաև Ռիաշին: 1893-ին Քեհրանից ոչ հեռու գտնվող Քահրիզգարում հիմնադրվում է շաքարի գործարան: Այդ գործով զբաղվում էր վազիր էմին էգ Գուլին, որը գործարանը հումքով ապահովելու համար ընդարձակում է նաև նակնդեղի ցանքատարածությունները: Մակալի սկզբած գործը տեսնում է ընդամենը երեք տարի, քանի որ ուսանկան առևարականները, որոնք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել Իրանի շաքարի մենաշնորհը միջոցների են դիմում և գործարանը փակվում է¹:

Մեծ գործ էր կատարվում նաև թելի մշակությունը զարգացնելու ուղղությամբ: XIX դարի վերջերին Իրանի կառավարությունը կահիջանում թելի կուլտուրայի մշակումը տարածելու համար 30,000 թուման զրամ է հատկացնում²:

* * *

Ինչպես ասացինք, հողագործությունը Իրանի տնտեսության հիմնական ճյուղն էր, բայց ոչ երբևք ժողովրդական հարստության աղբյուրը: Իրանի հասարակական կյանքում տեղի ունեցող խմորումները փոխում էին նաև հողատիրության բնույթը: Մուլքադարության զարգացումը իր հետ բերում էր կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորում իրանական գյուղում: Այդ պրոցեսը տեղի էր ունենում գանդազ, քանի որ ֆեոդալական կարգերը դեռևս գերիշխում էին և խանգարում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը: Իրանի իշխող խավերը՝ ֆեոդալական ազնվականությունը և ինքը՝ շահը, շահագրգռված էին այդ հարաբերությունների պահպանումով, իսկ մյուս կողմից այդ գործում

¹ ابراهيم رياحي تحقيق در تاريخ قند سازی ایران تهران ۱۳۲۶

صفتها ۱۲۰-۱۲۱ جمال زادی ... صفتها ۱۰۰

² АВПР, ф. Персид. стол, л. 779, л. 70.

Երանց հովանավորում էին իմպերիալիստական տերութուն-
ները:

Հասկանալի է, որ այս ամենը խիստ բացասաբար էր ան-
գրագիտության երկրի տնտեսության ընդհանուր վիճակի վրա:
Կենսամակարդակը Իրանում ընդհանուր առմամբ բավական
ցածր էր: Կյանքը մեծապես թանկանում է հատկապես 80-ա-
կան թվականներին: Հարուստների և ունևորների պահանջ-
ները աճում են, նպաստելով շահագործման ուժեղացմանը:
Տեղի էր ունենում Հարստության անհավասար բաշխում, մի
կողմից՝ առաջանում էին փոքրաթիվ հարուստներ, մյուս կող-
մից՝ գլուղացիական մասսաները իշխում էին ծայրահեղ ազ-
գատության աստիճանի: Երկիրը ապրում էր տնտեսական
կրախ: Միսիսներ Զեյս Բասեթը, նկարագրելով ստեղծված
ժանր գրությունը, գալիս է այն եզրակացության, որ ժայռ վի-
ճակի միակ բուժումը, իրերի բնական ընթացքում, բնակչու-
թյան նվազումն է՝ պատերազմի կամ սովի միջոցով:¹

Սա ինչպես տեսնում ենք, մալթուսականության վառ
գրսևորումն է, հակամարդկային իր էությունը, և նպատակ
ունի շրջանցել ստեղծված գրություն մի շարք էական պատ-
ճաններ:

Տնտեսական գրություն ժանրացմանը նպաստում են մի
շարք հանգամանքներ: Դրան ավելանում է նաև 1869—1873
թվականների սարսափելի սովը, մետաքսագործության աս-
պարեզում տարածված համաճարակը և այլն:

Երկրի տնտեսական կյանքի խոր ճգնաժամը բավական
երկարատև եղավ: Այն տևեց 1864—1884 թվականները:
Ճգնաժամից դուրս գալու համար կառավարությունը անընդ-
հատ ավելացնում էր հարկերը, որը հատկապես ծանր էր անգ-
րագիտության բնակչության մեծամասնությունը կազմող գյու-
ղացիության վրա: Ըստ Քերզոնի պետական հարկերը աներե-
վակայելի չափերի հասան և միայն պարսիկ գլուղացիության
և ստորին գասակարգերի, որոնց վրա բարդվում էր հար-

¹ J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, 1887, London, p. 260.

կերի ամբողջ բնույթը, չափավորութունն էր, որով և բացատրվում է, թե ինչպես էին ընդհանրապես այդ հարկերը գանձվում¹:

Սովի և համահարակների ավերածությունների մասին բազմաթիվ փաստերի կարելի է հանդիպել տարբեր սկզբնաղբյուրներում: Օրինակ, Օզորովսկիովը վկայում է, որ սովի և նրան հետևող խուլիայի համահարակի հետևանքով 1869—1870 թվականներին ոչնչանում է երկրի ամբողջ բնակչության մոտ մեկ երրորդը²:

Այդ տարիներին սովը խրոնիկական բնույթ էր կրում և մեծ ավերածություններ էր կատարում: Որոշ հեղինակներ այդ երևույթը փորձում էին բացատրել կլիմայական ընդհանուր պայմաններով: Սակայն միազամայն պարզ է, որ դա ունեւր սոցիալական խոր արմատներ:

Երկրի տնտեսական ծանր դրություն և հաճախակի համահարակների պատճառներից մեկն էլ հաղորդակցության հանապարհների և ինֆորմացիայի բացակայությունն էր: Հաճախ սահմանամերձ շրջանները՝ անգիտակ երկրում իշխող բերքի վիճակին, իրենց հացահատիկը արտահանում էին, որի հետևանքով և սննդամթերքները խիստ կերպով պակասում էին երկրում և առաջացնում սով ու զրան հետևող բուժեր³: Օրինակ, 1889 թ. Իրանը Ռուսաստան է արտահանում 270,083 փութ հացահատիկ, ստիպված լինելով հենց նույն տարին Ռուսաստանից ներմուծելու 941.847 փութ հացահատիկ⁴:

Հանրի Ռենն Գալմանը գտնում է, որ սովը մեծ մասամբ գյուղատնտեսության մեջ իշխող անարխիայի արդյունք էր: Գրան ավելանում էր նաև հաղորդակցության հանապարհների

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 440.

² Н. Огородников, Запiski Кo ИРГО, 1876, т. 10, вып. 1, стр. 229.

³ П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, СПб, 1896, стр. 83.

⁴ П. А. Риттик, Отчет о поездке в Персию, ч. 1, СПб, 1901, стр. 65.

պակասը, գյուղատնտեսական կուլտուրաների համահարակները և այլն: Բացի այդ, գյուղացին աշխատում էր իր ուժերից ավելին և ստանում նվազագույն արդյունք. բերքի մտա ութ տասներորդը տանում էր կալվածատերը և գյուղացին ստիպված էր դժվարին ապրուստ քարշ տալ¹:

XIX դարի երկրորդ կեսին անբերրի տարիներ են եղել 1860, 1868, 1869, 1870, 1871, 1879, 1890, 1893 թվականները:

* * *

Իրանի միահեծան ղեկավարը շահն էր, երկիրը նա կառավարում էր յուրովի և ունեւր իր ավանդական, մշակված ձևերը:

Աղքյուրները հետաքրքիր նյութեր են հաղորդում շահի իշխանության և նրա թույլ տված անօրինականությունների վերաբերյալ: Բիշոփը արժեքավոր դիտումներ է կատարել շահի ղեկավարման ձևերի մասին: Նա գրում է. ակնհայտ է այն փաստը, որ շահը ինքը կառավարութունն էր: Նա բացարձակ բռնապետ էր և ենթակա չէր ոչ մի վերահսկողության, բացի եվրոպական մամուլի քննադատութունից և եվրոպական ղեկավարների պահանջներից: Նա միակ գործադիր իշխանութունն էր, նրա մինիստրները բարձրաստիճան ծառայներ էին, որոնց պարտականութունն էր կատարել շահի հրամանները: Բոլոր հպատակների կյանքն ու ունեցվածքը ենթակա էին նրա քմահաճույքին: Մինչևիսկ նրա որդիներն էլ գործիք էին նրա ձեռքում. որոնք կարող էին բարձրանալ կամ իջնել նրա ցանկությամբ: Այդ իշխանութունը տարածվում էր նաև պետական բոլոր պաշտոնյաների վրա, որոնք նույնքան զաժան էին իրենց ենթակաների նկատմամբ: Երկրի բոլոր շրջաններում համատարած դժգոհութուն կար տեղական ղեկավարների դիշատիչ ու թալանչիական կառավարման եղանակների դեմ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ դժգոհությունները և գանդատները միանգամայն հիմնավորված էին: Հարկերի սահմա-

¹ هاتری رتہ دامائی سفرنامہ ... صفحہ ۱۷

նումը, պաշտոնների առուծախի ենթակա լինելը, կաշառակերութիւն տարածված սիստեմը, ապիկար ազմինխտարացիան, պաշտոնյաների անկայուն վիճակը և նրանց շուրջը լարվող դավադրութիւնները ստեղծել էին բավական ծանր վիճակ և ոչնչացնում էին ամենաազնիվն ու լավը:

Եթե բոլոր պաշտոնները գնվում էին կաշառքով և ոչ ոք ապահովութիւն չունէր, որ կաշառքը կամ դավադրութիւնը կարող էր ամեն բողոք նրան զրկել իր պաշտոնից, ապա միանգամայն բնական է, որ ամենամեծ պաշտոններն զբաղեցնող մարդիկ անգամ վտանգվելով՝ ստիպված ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում: Նրանք թալանում էին ժողովրդին առավելագույն շահով: Պարսիկ գլուղացու ամենամեծ դժբախտութիւնն էլ հենց դրա մեջ էր, որ նրա աշխատանքի արդյունքը ոչ մի ապահովութիւն չունէր: Տալով Իրանի կառավարման սիստեմի վերահիշյալ պատկերը, Բիշոփը հանգում է այն եզրակացութիւն, որ Իրանի թուլութիւնն ու քայքայվածութիւնը արդյունք էր իշխող վարչական սիստեմի և ոչ թե այլ պարագաների, որոնք նույնպես վերջին հաշվով արդյունք էին վատ կառավարման¹: Երևույթների նման մեկնաբանութիւն կարելի է գտնել բազմաթիվ այլ հեղինակների աշխատութիւններում:

Հասկանալի է, որ շահի համար հնարավոր չէր ուղղակիորեն հարաբերութիւն մեջ մտնել հողի վարձակալների, կալվածատերերի հետ: Անհրաժեշտ էր ունենալ այնպիսի պաշտոնյաներ, որոնք միջնորդ լինէին իրեն և հողատերերի միջև, գանձէին հարկերը և տուրքերը, վարչական իշխանութիւն հանդիսանալով՝ հսկէին դատարաններին, մի խոսքով իրականացնէին շահի գիրիշխանութիւնը:

Այդ պաշտոնյաներից ամենակարևորը նահանգապետի կամ ինչպես Իրանում նրան անվանում էին՝ հաքեմի պաշտոնն էր: Այդ պաշտոնը ենթակա էր առուծախի, քանի որ իշ-

¹ I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, pp. 255, 257, 259.

խող խավերի առանձին ներկայացուցիչներ, շահին որոշակի գումար վճարելով, ստանում էին նահանգապետի պաշտոնը և փաստորեն դառնում տվյալ նահանգի տերն ու տիրակալներ¹։

Նախքան այս հարցին մանրամասն անդրադառնալը, անհրաժեշտ է նշել, որ խանը կամ կալվածատերը պատասխանատու անձ էր նահանգապետի մոտ, որին նա պարտավոր էր լրիվ կերպով առանց որևէ պակասեցման տալ նշանակված գումարը՝ դրամով, հացահատիկով, անասունով, ինչպես նաև սննդամթերք և զրամ գյուղերում գտնվող զինվորների պահպանման համար։ Եթե խանը իր այդ պարտականությունն չէր լիարժեք կատարում, նրան կամ ձերբակալում էին, կամ պատժում հիպոտի հարվածներով։ Վճարվող գումարը նշանակելու ժամանակ խաները սովորաբար սակարկում էին նահանգապետի հետ։ Նրանք հաճախ մատնում էին իրենց հարևան հակառակորդին, շափազանցրած ձևով նկարագրում նրա հարստությունը և նվազեցնում իրենց ունեցվածքը։ Այդպիսի հարարությունները ճարպկորեն օգտագործվում էին նահանգապետների կողմից՝ հարկերը ավելացնելու նպատակով²։

XIX դարի երկրորդ կեսին, վարչական ղեկավարման հարմարություններից ելնելով, երկիրը բաժանված էր 12 նահանգների³։ Բերաբը նշում է, որ յուրաքանչյուր նահանգում նահանգապետը պարտավոր էր աշխարհիկ և հոգևոր հիերարխիային թոշակ նշանակել, հիերարխիա, որը շահի հենարանն էր։ Այդ թոշակը նշանակելիս հաշվի էր առնվում նրանց հասարակական դիրքը, անցյալի գործունեությունը, ծագումը, անձնական ազդեցությունը և բազմաթիվ այլ հանգամանքներ։ Ոչ մի բան այնքան չէր նպաստում դաշարական հարստու-

¹ Л. Босданов, Персия в географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении, СПб, 1909, стр. 119

² Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторством Западной Персии, стр. 25.

³ А. К. Артаманов, Персия как наш противник в Закавказье, стр. 19.

թյան իշխանության շարունակմանը և ապահովում տարրեր նահանգների և ծայրամասերի ենթարկումը, որքան նահանգապետների և տեղական ազնվականության միջև գոյություն ունեցող մշտական խռովությունը: Երբեք նահանգապետներին չէր հաջողվում լրիվ կերպով հենվել իրենց նահանգի վրա, որպեսզի հնարավորություն ունենան ապստամբել կենտրոնական իշխանության դեմ¹:

Նոր նշանակված նահանգապետը շահին տված նվերների և կաշառքների հետևանքով իր միջոցները սպառելով, նահանգ գալու պես աշխատում էր արագ վերականգնել իր կորուստները և կուտակել նոր հարստություն՝ և օրվա համար Բայց պատահում էր նաև այնպես, որ որևէ նահանգապետի նշանակելուց հետո գալիս էր և մեկ ուրիշը, որը ուզում էր նրա անվշտ զբաղեցնել: Այդ դեպքում վերագաս վարչությունը, երկրորդից գումար վերցնելով, աշխատում էր ամենաշնչին առիթով հեռացնել առաջինին: Այս նոր նահանգապետը անմիջապես սկսում էր նորից հարկեր հավաքել և այսպես շարունակ: Առուշ-բուլաղի շրջանում 1900 թվականին այս նույն եղանակներով փոխվեցին երկու նահանգապետներ: Առաջինը հարկերը հավաքելուց հետո հեռացվում է Ատրպատականի գեներալ նահանգապետի կողմից, երկրորդը՝ հարկերի հավաքից հետո, որովհետև խաները, հենց նույն գեներալ նահանգապետին գանդատներ ներկայացնելով և կաշառքներ տալով, պահանջել էին հեռացնել նաև երկրորդ նահանգապետին: Վերջապես գալիս է երրորդը, բայց քուրդ խաները հրաժարվում են երրորդ անգամ հարկ տալ: Երբ նա ապառնում է, որ ինքը անձամբ բռնի կերպով հարկերը կհավաքի, ապա խաները հայտնում են, որ նրանք զինված դիմադրություն ցույց կտան: Գեներալ նահանգապետը ստիպված նրան ևս հեռացնում է և նշանակում Արզարիլի նահանգապետ: Այս գործը հասնում է մինչև Քեհրան, որտեղից նշանակվում է շրրորդ նահանգապետը՝ Մոզաֆար Մուլը, որը:

¹ В. Берар, Персия и персидская смута, 1912, стр. 268.

կրորդ անգամ լինելով, հարկերը հավաքում և նվերներ է տանում Քեհրան: Քնակչութունը նորից դիմում է գններայ նահանգապետին, բայց վերջինս պատասխանում է, որ նահանգապետը նշանակված է Քեհրանի կառավարության կողմից և ինքը ոչինչ անել չի կարող: Նա խորհուրդ է առաջարկում պահանջվող գումարները և հաշտ ապրել Մուղաֆար Մուլթի հետ, մինչև հարմար առիթ լինի նրան հեռացնելու համար, այլուպես լրիվ կերպով կավերվեն նրանց կալվածքները: Խաները և կալվածատերերը սկզբում մտադիր էին համենայն գնպս չվճարել: Բայց Մուղաֆար Մուլթը նրանց ճարպկորեն խաբուրում է: Նա սպասում է մինչև որոշ շափով հանդարտվում են կրքերը և, հանկարծակի գրոհելով դժգոհ խաների երկու կազմակերպիչների վրա, ձերբակալում է նրանց և ուղարկում Քեհրանի բանտը: Չնայած խաները սպառնում են ոչինչ չվճարել մինչև բանտարկվածները շաղատվեն, սակայն իրենց մորթու վախից յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին Մուղաֆար Մուլթին վճարում է պահանջվող գումարը¹:

Այսպիսի փաստերի կարելի էր հանդիպել ամենուրեք: Իրանական սկզբնաղբյուրները հարուստ նյութ են պարունակում վարչական ապարատի նման պրակտիկայի վերաբերյալ, որը որոշ իմաստով արդեն վերածվել էր կարգի:

Ուխտը, որը որպես բժիշկ աշխատել էր Իրանում, 1886 թ. հրատարակած իր շրջանը ինչպես որ կա գրքում նշում է, որ պետական պաշտոնյաները ունեին իրենց ոռճիկները: Յուրաքանչյուր պաշտոնյա ուներ իր արտոնութունները՝ ճնշելու ենթականերին և պաշտպանվելու ուրիշներից: Սակայն պաշտոնյաները հաճախ ոռճիկ չէին ստանում, այլ ընդհակառակը, իրենց ոռճիկից շատ ավելի մեծ գումարներ նվերներ էին տալիս շահին կամ նրա մինիստրներին:

Բուր պաշտոնյաները՝ սկսած մեծ վեզիրից մինչև ներքև՝ ունեին իրենց օրինականացված եկամուտները կամ, ինչպես

¹ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерни-отствам Западной Персии..., Тифлис, 1903, стр. 25—26.

Իրանում էին անվանում, մոզախելը, որի շափերը կապված էին պաշտոնյայի գիրքի հետ: Այն ամենից, ինչ անցնում էր պաշտոնյայի ձեռքով, ինչ-որ բան մնում էր նրան, և ինչքան շատ լինեին նրա գործերը, այնքան շատ էին նրա եկամուտները: Իրանում ամեն ինչ վաճառվում էր՝ նահանգապետի, դատավորի, հոգևոր գործերի պաշտոնները և ամեն ինչ¹:

Այսպիսով, բոլոր պաշտոնյաները՝ նայած իրենց պաշտոնի եկամտաբերության, իրենց վերագասներին ինչ-որ բաժին պիտի տային²:

Նասր էդ Դին շահի ժամանակ տարրեր նահանգների համար որոշակի գումար եփեշքաշ³ էր սահմանվել, որը նահանգապետները պարտավոր էին վճարել շահին նախքան իրենց պաշտոնավայրը մեկնելը, իսկ այնուհետև կրկնել յուրաքանչյուր տարի: Օրինակ, Ֆարսի և Խորասանի նահանգապետները յուրաքանչյուրը տալիս էր 200 հազար թուման, այն էլ ամեն տարի նոր տարվա նախօրյակին որպես եփեշքաշ (ընծա) շահին⁴:

Միանգամայն հասկանալի է, որ եթե որե՛ն նահանգապետ իր պաշտոնը զենու համար շահին տալիս էր, օրինակ, 30,000 թուման, այն էլ մի պաշտոն, որից նա կարող էր զրկվել ամեն բույս, հետևաբար նա պետք է ձեռք բերեր գրանից շատ ավելին և քանի գրազեցնում էր այդ պաշտոնը, պիտի քամեր ժողովրդին ինչքան կարող էր:

Քիշոփը, որ 1890 թ. եղել է Իրանում, գրում է, որ նահանգապետի կողմից շահին տրված գումարը վերջինիս եկամուտն էր: Իսկ եթե նահանգապետը 60,000 թուման հարկ գանձելու իրավունքը զիջում էր 80,000 թումանի, ապա այդ 20,000 թումանը նրա եկամուտն էր: Եվ այսպես այդ սխառեմը տարածվում էր բոլոր պաշտոնների և նշանակումների վրա և գիշատիչ շա-

¹ C. J. Wills, Persia, as it is, p. 13.

² J. Bassett, Persia, The Land of the Imams..., p. 275.

³ مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه وقوائین مالی ایران
تهران ۱۹۰۰ صفحه ۱۰۰

Հազարծման եկամտաբեր աղբյուր էր Դա կիրառվում էր պետության բոլոր հիմնարկներում, այդ թվում և քանակում¹։

Հաքեմների և այլ պաշտոնների տուածախի տարակա լինելու մասին ուշագրավ փաստ է հաղորդում Քերզոնը, ավլատարիացի բարոն Ֆոն Քեոֆենշտեյնը, որ Մավեյի շրջանում որպես ֆինանսական պաշտոնյա է աշխատել, 1881—1882 թվականներին, կատարել է մի շարք ուսումնասիրություններ և հետազայում հրատարակել այն։ Ըստ սրա՝ իր նախորդը այդ պաշտոնի համար վճարել էր 25,000 ֆրանկ, որը համարվում էր շահի կամ այդ պաշտոնը շնորհող մինիստրի եկամուտը, այն զեպքում, երբ ինքը մեկ տարում հավաքել էր 80,000 ֆրանկ։

Եթե վերցնելու լինենք այն մարդու վիճակը, որը իր պաշտոնը ստանալու համար նշանակալից գումար էր վճարել, ապա կտեսնենք, որ նա, քացի նախապես վճարած գումարի հատուցումից, պետք է նոր գումարներ հավաքեր շահին կամ մինիստրին յուրաքանչյուր տարի վճարելու համար, պետք է պատրաստ լիներ զնել իր վերադասի քարյացակամությունը և վերջապես, իմանալով, որ ինքը երկար չի մնալու այդ պաշտոնում, ապահովեր նաև իր ապագան²։

Անդրազանալով պաշտոնների վաճառքի և պաշտոնյաների ապօրինի եկամուտների հարցին, Ուիլզը գրում է, որ ժողովրդի մեջ քնականորեն տարածված էին այսպիսի հարցեր, թե ինչքա՞ն է այսինչը վճարում, որքա՞ն է նրա եկամուտը կամ մոզախելու Մոսայովի մոզախելը այն է, ինչ նա կարողանում էր պոկել առևտրականներից, նահանգապետի մոզախելը՝ ինչ սահմանված նորմայից ավելին նա կորզում էր հարկատուից, շահի մոզախելը՝ նահանգապետի վաճառած պաշտոնը և այսպես ամենուրեք³։

Այս փաստերը ցույց են տալիս երկրի վարչական ապարատում իշխող քառսային վիճակը, երբ դրամը նշանակումների և զեկավարման հիմք էր։

¹ I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan..., vol. 1, p. 115.

² O. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 442.

³ C. J. Wills, Persia as it is, p. 238.

Իսկ ինչպե՞ս էր նահանգապետը ղեկավարում նահանգը, ի՞նչ ապարատի վրա էր հենվում նա և պաշտոնական ինչպիսի՞ս հիերարխիա գոյություն ուներ երկրում:

Մնչպես նշվեց, նահանգապետի նշանակումը, փոքրաթիվ բացառությամբ իրականում ամբողջ նահանգը վարձով տալ էր նշանակում, այն էլ առուրդով: Եթե որեւէ տեղ էր ազատվում, ապա հովանկնորդներից նրան էր հաշտվում այդ պաշտոնը ստանալ, ով ավելի մեծ գումար էր տալիս և վայելում էր պաշտական ինչ-որ ազդեցիկ անձնավորության հովանավորությունը:

Նահանգներում և գավառներում կառավարման գործը իրականացվում էր հողևորականության, կապալառու կառավարական վարչության և գյուղական վարչության միջոցով¹:

Հարկահան պաշտոնյաները, ինչպես վկայում է Քադի Բահրամին, նախքան որեւէ գավառ կամ նահանգ մեկնելը, վճարում էին նախապես սահմանված որոշակի գումար: Տեղերում նրանք գանձում էին պետությանը հասանելիբ հարկերը, բայց քանի որ նրանք ազատ էին հարկերը հավաքել իրենց ցանկացած ձևով, ուստի գյուղացուց վերցնում էին ինչքան որ կարող էին: Այս կարգը գոյություն ուներ մինչև զաշարների իշխանության վերջը, որից հետո պաշտոնյաների համար հատուկ սահմաններ է սահմանվում և հարկահավաքությունը դրվում պետական հսկողության տակ, բայց իրականում նախկին կարգը ավանդական ձևով, քողարկված շարունակվում է²:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հարկերի հավաքման գործում կարևոր դեր էր խաղում նաև քաղխուղան՝ գյուղի ավագը: Քաղխուղաներին նշանակում էին խաները՝ գյուղական գործերը կառավարելու և հարկերը գանձելու համար: Քաղխուղաները հաճախ լինում էին նույն գյուղի բնակիչներից և իրենք էլ զբաղվում էին հողագործությամբ: Եր-

¹ Л. Тизрагов, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1900, стр. 56.

² تکی بهرامی تاریخ کشاورزی ایران تهران ۱۹۰۱ ص ۲۰۲

րեմն մի քաղխուղա կառավարում էր մի քանի գյուղ: Օրինակ, 1898 թ. Ռահաթարադի շրջանում քաղխուղա Միրզա Ազախանը 4 գյուղ էր ղեկավարում, մի ուրիշ քաղխուղա՝ 10 գյուղ, մի այլը՝ 6 գյուղ¹:

Քաղխուղաները իրենց պարտականությունների դիմաց կամ ազատվում էին հարկերից, կամ ավելի պակաս էին հարկ առիխ²:

Քաղխուղաների հիմնական ֆունկցիան հարկերի հավաքման ապահովումն էր: Հարկահաններին ուղարկում էր նահանգապետը, որոնց հաճախ ուղեկցում էր քաղխուղան: Կալվածատիրական բաժնի հավաքման ապահովման գործում քաղխուղան իր դերը ուներ: Սակայն շնայած այն բանին, որ հաճախ քաղխուղաները նշանակվում էին կալվածատերերի կողմից, վերջիններս իրենց բերքարածիկները հավաքում էին հատուկ ներկայացուցիչների կամ մորաշիրների միջոցով:

Որոշ վայրերում քաղխուղան գլխավորում էր գյուղական խորհուրդը, որը ուներ որոշակի պարտականություններ՝ ցանքախի և սոսցման գործերը կարգավորելու համար³:

Պատահում էին դեպքեր, երբ քաղխուղաները նույնպես ունենում էին հողային սեփականություններ, բայց, իհարկե, անհամեմատ ավելի փոքր շահերով, քան կալվածատերերը կամ խաները: Սակայն, քանի որ քաղխուղաների իշխանութունը զնալով աճում էր, ապա XIX դարի վերջերին վերահիշյալ երևույթը արդեն դառնում է համատարած և քաղխուղաները հանդես էին գալիս որպես հողատերեր: Երբեմն նրանց էին պատկանում մեկ-երկու գյուղ:

Նահանգապետները իրենց իշխանութունը իրականացնելու համար ստիպված որոշակի թվով հեծյալներ էին պահում, որոնք հավաքած հարկերի որոշ մասը պիտի պահեին

¹ ЦГВИА, ф. 76, л. 183, л. 15.

² Максимович-Василяковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии..., стр. 27.

³ J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 277.

⁴ П. А. Руттик, Политико-статистический очерк Персии, стр. 145.

իրենց կարիքները հողալու համար, քայց իրականում հեծյալներին մեծ մասը արեակվում էր տուն, իսկ նրանց համար առանձնացված գումարը անցնում էր նահանգապետին:

Ընդհանրապես կարելի է ասել, որ փոքր թիվ չէր կազմում Իրանի բանակը: XIX դարի երկրորդ կեսին անկանոն հեծելազորը կազմում էր մոտ 150—200 հազար մարդ: Կառավարությունը փաստորեն ի վիճակի չէր հավաքելու ոչ ալեյի, քան 80 հազար մարդ, այն էլ թույլ մարտունակությամբ ունեցող զորամասեր:

1870 թվականին զորակոչիկներին համար հաստատվում է հետևյալ կարգը, այն գյուղերը, որոնք տարեկան 20 թուման հարկ էին վճարում, պետք է արամազդերին մեկ զինվոր՝ 16 տարեկան հասակով: Զինվոր ուղարկելու պահին համայնքը պարտավոր էր միանվազ առաջ նրան մոտ 15 սուրու շահ գրամ, մեկ բրդյա շուխա, արխալուզ, շալվար, շապիկ և այլն: Բացի այդ, նրան պետք է արվեր 100 բաթման ցորեն և մեկ էջ: Մառախուժյան ժամկետը սահմանված էր 20 տարի՝:

Ավերյանովը հազարգում է, որ խոյի հաքեմի հեծյալները նրան պատմել են, որ իրենց ծառայության զիմաց նրանք պետք է ստանալին տարեկան երեք խարվար հացահատիկ և 15 թուման կանխիկ գրամ, քայց իրականում նրանք ստանում էին միայն 15 ֆութ հացահատիկ, իսկ մնացածը հրամանատարը վերցնում էր իրեն՝:

Զինվորներ էին արամազդում բոլոր գյուղերը, բացառությամբ այն գյուղերի, որոնք պատկանում էին մոզթեհիզներին, շիյա ու ֆալամին և պատվո զապիներին:

Վերլուծելով վարչական ապարատի ամբողջ զործունեությունը Ավերյանովը գալիս է այն եզրակացություն, որ զեկավարման ամբողջ այդ սխառեմը, բառ վուժյան, միայն թալանի սխառեմ էր: Բոլոր պաշտոնյաները, սկսած ամենատարիներից

¹ Н. Оврамович, Прованция Персии Ардабильская и Серабская, 1875, стр. 51.

² П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 10.

մինչև բարձրագույն կառավարական վարչությունը Քեհրա-
նում և Քավրիզում թալանում էին ժողովրդին: Այդ գործում
պաշտոնյաներից ետ չէր մնում հոգևորականությունը: Եվ
այդ բոլորի հետևանքով իրավունքների կատարյալ շարաշա-
հում ազմինխարատիվ՝ զեկավարների մոտ՝ մի կողմից, և
քայքայված ու աղքատացած ժողովրդի զայրույթը՝ մյուս կող-
մից¹:

Իրանի ֆինանսական սխառնմի հիմքը պետական եկա-
մուտների բոլոր բնագավառների վաճառքն էր, որը իր հետ
բերում էր ֆինանսական, վարչական ու դատական օրգանների
ֆունկցիաների քուտ: Այսպիսով վեզիրները, գեներալ նահան-
գապետները և այլ պաշտոնյաներ ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ մե-
ծագեներգներ, որոնց հետաքրքրում էր միայն առավելագույն
եկամուտը: Պաշտոնների վաճառքը կարող էր կրկնվել ամեն
տարի, իսկ երբեմն էլ տարվա ընթացքում մի քանի անգամ,
եթե գտնվեին թեկնածուներ, որոնք ավելի մեծ գումար առա-
ջարկեին, քան արդեն նշանակված «մեծագեներգի» առաջար-
կած գումարը²:

Այդ «մեծագեներգների» ներկայացուցիչները աշխատում
էին հնարավորին շափ շատ կորզել խեղճ գյուղացուց, քանի
որ բացի պետությունը հասանելիք բաժնից, որոշ մաս պետք
է տրվեր նաև նահանգապետին ու նրա ներկայացուցիչին³:

Պետական հարկերի շափերի և նրանց գանձման եղանակ-
ների հարցին կանգրադառնանք աշխատության երրորդ զըլ-
խում: Այժմ նշենք միայն այն, որ խանը կամ կալվածատերը
հարկերի հավաքման գործում ենթարկվում էր նահանգա-
պետին: Նրանք պարտավոր էին առանց որևէ այլևայլության
ապահովել և նահանգապետին հանձնել նրա նշանակած հար-
կերը, լինելի դա կանխիկ դրամ, կամ բնամթերք՝ հացահատիկ

¹ Եսլն տեղում, էջ 19:

² М. Л. Тошара, Экономическое положение Персии, стр. 79.

³ علی اکبر بیضا تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران جلد اول
تهران ۱۳۳۳ صفحه ۵۹

կամ անասուն: նրանք պարտավոր էին նաև գյուղերում գրանցվող գինվորներին ապահովել սննդամթերքով և այլ հարմարություններով:

Հարկերի գումարը նահանգապետների կողմից սահմանվելիս հաճախ սակարկություն էր տեղի ունենում: Խաները և կալվածատերերը իրենցից գանձվող հարկերի շափը պակասեցնելու համար դիմում էին զանազան խարդախությունների, իսկ նահանգապետն էլ օգտվելով դրանցից, ավելի էր մեծացնում հարկերը, որոնք գանձվում էին աարին մեկ անգամ, որով և սովորաբար սկսվում էր նոր նահանգապետի գործունեությունը¹:

XIX դարի երկրորդ կեսին գատական պաշտոնները նույնպես վաճառվում էին առանձին անձանց:

Արդուաճ Մոսթոֆին գրում է, որ կալվածատիրական գյուղերում հողատերերը հանդես էին գալիս որպես գատավոր: նրանք իրենց այդ ֆունկցիան իրականացնում էին քաղխուզայի կամ իրենց ներկայացուցիչ մորաշիրի միջոցով: նույնպիսի վիճակ էր տիրում Թիուլային գյուղերում: Իսկ խորդեմալիքային (մանր կալվածատիրական) գյուղերում սովորաբար գտնվում էին հզոր մարդիկ, որոնք իրենց վրա էին վերցնում գատավորի ֆունկցիաները²:

Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ, կալվածատերերի ձեռքում էր գտնվում վարչական և գատական իշխանությունը: Այդ վիճակը ընդհանուր գծերով շարունակում էր իշխել գյուղում մինչև XX դարի սկիզբը: Դա առաջին հերթին նշանակում էր, որ արտատնտեսական շահագործումը գեղես շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ:

Լամբատեր այն կարծիքն է հայտնում, որ զաչարների օրոք, որոշ իմաստով, երկրի կառավարման գործում վերագարձ կատարվեց սելչուկների ժամանակվա պրակտիկային:

1 Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернии Западной Персии, стр. 25

2 عبد الله مستوفي شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی واداری دوره قاجاریه جلد اول تهران ۱۳۴۵ صفحه ۱۳۸

նորից նահանգային իշխանությունը տրվեց իշխող հարստության անդամներին, մի պրակտիկա, որից հրաժարվել էին սեփեհները՝ Ավելի փոքր նահանգների և զավատների հաքիմները։ Եռյնյակն նշանակվում էին կենտրոնական կառավարության կողմից, բայց, ինչպես նշում է մխիթներ Զեյմա Բասեթը, այդ պաշտոնները հաճախ զբաղեցնում էին տեղի կալվածատերերը։ Կալվածատերը միշտ էլ ճանաչվում էր որպես իր սայազրի կամ վարձակալների տերն ու տիրակալը։ Դրա համար էլ համընդհանուր վախ գոյություն ունեւր այն իշխաններից կամ պաշտոնյաներից, որոնք կալվածքներ ունեին սովյալ նահանգում²։

Քաղաքակալական ընտանիքի անդամների և պաշտոնյաների ստանձությունների ու դաժանությունների, ինչպես նաև գյուղացիական մասսաների՝ նրանց նկատմամբ ունեցած վախի կամ ատելության մասին բազմաթիվ նյութեր են սպասարկել ժամանակի ուսուսական, անգլիական և գերմանական թերթերում։ Հետաքրքիր է, օրինակ, «СП6 Ведомостей» թերթի թղթակցի մի նյութը՝ տպագրված 1876 թվականի մայիսի 15 (27) համարում։ Թղթակիցը հաղորդում է Քավրիզից, որ Իրանում տիրում է համատարած ազքատություն, ֆանատիզմ և սոցիալություն։ Արքայազների բռնակալության ու շահախնդրության հետևանքով, ժողովուրդը առում է իր կառավարությանը։ Գյուղի բնակիչների համար չկա ավելի դաժան պատիժ, քան որևէ շահագործի ժամանումը։ Դժբախտ գյուղացիները այդ դեպքում պատրաստ են լքել իրենց տները և փախչել դաշտերն ու լեռները։ Եթե այդ հնարավոր չի լինում, ապա նրանք կառավարական գիշատիչների հայացքից շտապ կերպով թաքցնում են իրենց քիչ թե շատ սոցիալական ունեցվածքը։ Բարձրաստիճան հյուրի գալու կամ անցնելու օրը նրանք հազնում են իրենց ամենահին հազուատները և մուրացկանի տեսք ստանում։ Բայց այդ խորամանկու-

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 135.

² J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 278—279.

թյունը ոչ միշտ է հաշտովում, որովհետև ժեռի ու խոշտան-
գումների միջոցով դուրս են բերվում քաղցրած արժեքավոր
իրերը և զավթվում տեղն ու տեղը¹:

Հոսիլն Քեհրանին գրում է. «Սահմանադրությունից առաջ
ընկած ժամանակաշրջանը համարվում է Իրանի տնտեսական,
ֆինանսական և բարոյական անկման շրջան: Յարմանֆար-
մաներն ու հաքեմները և ընդհանրապես պաշտոնյաները ստըն-
ձգություն էին անում ժողովրդի ունեցվածքի նկատմամբ և
անտեղի ծախսերի հնարման և կամ այլ անվան տակ հնարա-
վորին շափ խուսափում էին հարկային եկամուտները գանձա-
րան մուծելու²:

Կառավարական պաշտոնյաների ստեղծությունները այն-
պիսի շափերի էին հասնում, որ հողատերերը՝ կաշառքներ
տալով՝ ձգտում էին լավ հարաբերություններ պահպանել նը-
րանց հետ, այլապես կարող էին զրկվել իրենց հողերից և կալ-
վածքներից, որոնք կրոնապաշտպան և կղարձվին խալիսն³:
Պատահում էին նաև զեպքեր, երբ կալվածատերերը շտապում
էին մուծել պետական հարկերը, որպեսզի կանխեն պաշտոն-
յաների մուտքը իրենց կալվածքը⁴:

Այսպիսին էր ընդհանուր գծերով Իրանի սոցիալ-տնտես-
ական վիճակը XIX դարի երկրորդ կեսին: Այդ ամենը, ան-
շուշտ, իր կոնկրետ արտահայտությունն էր գտնում հողատե-
րության ձևերի, գյուղացիության շահագործման եղանակների
և ընդհանրապես ագրարային հարաբերությունների մեջ:

¹ Газетные вырезки из русских, английских и немецких газет
относительно Персии 1875—1901 гг., Ленинградская библиотека им.
Сальтыкова-Щедрина.

² ۱۸۳ صفحه ۰۰۰ مرقضى حسينى تهرانى اصول علم مالیه

³ ۷۳ صفحه ۰۰۰ جمال زاده

⁴ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 471.

**ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ՄԵՋ ԱՌԱՋԱՑԱՍ
ՓՈՓՈԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՍՆԱՎՈՐ
ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՂԱՐԳԱՑՈՒՄԸ**

XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած մի շարք փոփոխությունները իրենց անզրադարձումը ունեցան երկրի բոլոր բնագավառներում: Հողային հարաբերություններում ամենակարևոր տեղաշարժը խոշոր կալվածատիրության ստեղծումն էր, որը իշխող դասակարգերի տարրեր խավերից դուրս եկած ներկայացուցիչները հսկայական հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին. առաջացավ հողատիրության նոր ձև, այսպես կոչված մուլքադարային հողատիրություն, որը մեծապես տարբերվում էր հողատիրության նախկին ձևերից, ժառանգական հողատիրությունից, թիուլից և այլն:

Յեռոգայական-ազնվական դասակարգը և նրանց շահերի պաշտպան պարսից շահը նոր պայմաններում այլևս ի վիճակի չէին խանդարելու անխուսափելի այդ պրոցեսը, ընդհակառակը, նրանք իրենք էլ, համակերպվելով նոր պայմաններին, ընդգրկվեցին ընդարձակ հողային սեփականություններ ձեռք բերելու մրցավազքի մեջ:

Մուլքադարության առաջացումը և նրա հետագա զարգացումը նոր էտապ էր Իրանի հողային հարաբերությունների պատմության մեջ, որը և գրավել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրությունը:

Որոշ ազդեցութեան վկայութիւնք Յաթհ Ալի շահի թագաւորութեան շրջանում XIX դարի սկզբներին խոշորագոյններ էին ստեղծուած իռաքի կալվածատիրութեան զարգացման համար, վախճանաւով նրանց քաղաքական ազդեցութեան ուժեղացումը: Մակայն հետագա ժամանակներում հետադարձ շնորհակալ թագաւորականութիւնը իրագործելու Առանձին ակադեմիաներ վկայում են, թէ ինչպէս ազդեցիկ և պաշտոնյա անձինք, մանր հողատերերի նկատմամբ զանազան խոշորագոյններ և արգելքներ ստեղծելով, բռնի կերպով զավթում էին նրանց կալվածքները¹:

Այդ պրոցեսը, իհարկէ, ընթանում էր տարբեր եզանակներով և կրում էր տարբեր բնույթ: Այդ եզանակների ուսումնասիրումը, անշուշտ, հետաքրքիր է և կարևոր, քանի որ այն դրսևորում է երկրում տիրող ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը:

Գոյութեան ունեցող օրենքների համաձայն իրանում հողային սեփականութեան կարելի էր ձեռք բերել ժառանգաբար, զեռումով, թագաւորի կողմից կատարուած նվիրատւութեան կամ թէ ամայի հողամասը մշակելի դարձնելու եղանակով: Ընդունված այս կարգի տարբեր ձևերը տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել են իրենց նեղ կամ ավելի լայն կիրառումը: Հատկապէս ուշադրով է այն կարգը, ըստ որի յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ուներ, որն է անապատային կամ ամայի հողամաս վերցնելով, ստեղծել շրային պաշար, մշակել հողը և ստացված բերքից պետութեանը հասանելիք ընդունված հարկը տալուց հետո համարվել այդ հողամասի սեփականատերը:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում լայն տարածում էր գտնում նաև հողի առուծախը:

Ապրանքա-գրամային հարաբերութեան զարգացման հետևանքով հողի վրա կապիտալ ներդրումը գտնում էր շահավետ և հենց այդ պատճառով էլ XIX դարի վերջին հողային

¹ محمد علی عبادی اصلاحات ارضی در ایران تهران ۱۳۴۰ ص ۲۴

գնումները լայն շահեր են բնորոշում: Էզվարդ Սթեյքը իր
«Էնց ամիս Իրանում» գրքում խոսում է այդ պրոցեսի մասին:
Նա բնութագրում է ոմն Լոթֆ Ալի խանի որպես «մի գործնա-
կան և իր շահերը բավականաչափ պտակցող» անձնավորու-
թյուն, որը գնում է ազն լեռան փեշերին գտնվող Փահնա գյու-
ղը: Գյուղը նա գնում է 200 թումանով, կառուցում է մի ամրոց,
որի համար ծախսում է 250 թուման, իսկ կանաթի նորոգման
համար ծախսում 1000 թուման, հողը մշակելու համար գյու-
ղացիներին նա տրամադրում է սերմացու և բանոց անասուն-
ներ և այդպիսով դառնում նշված վայրի միահեծան տերը¹:

Նույնպիսի մի գործարք է կատարվել Մարգա գյուղում:
Դա մի ավերված փոքր վայր է եղել: Ահա գտնվում է մեկը, որ
այն գնում է 700 թումանով, գումարներ է ծախսում ավերված
կանաթները նորոգելու համար և դառնում գյուղի տերը²:

Այսպիսի երևույթներ տեղի էին ունենում երկրի բոլոր մա-
սերում: Անհրաժեշտ է նշել, որ արդյունաբերության բացակա-
յությունը Իրանում սահմանափակում էր կապիտալ ներդրում-
ների հնարավորությունները: Մյուս կողմից Իրանը վերածվել
էր եվրոպական տերությունների հումքի բազայի, հողատիրու-
թյունը դարձել էր հկամտարեր, ուտաի և կապիտալ ունեցող
անձինք գերադասում էին իրենց գումարները հատկացնել հո-
ղային սեփականություններ ձեռք բերելուն և առևտրային հո-
ղագործությունը զբաղվելուն: Դրան նպաստում էր նաև այն
հանգամանքը, որ հողագործ աշխատուժը Իրանում շատ էժան
էր և գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների, հողի
վարձակալման եղանակների պայմաններում այն հսկայական
հկամուտներ էր խոստանում հողատիրոջը:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ խոշոր հողատերերը մեծ
հկամուտներ ձեռք բերելով, այն ներգնում էին ոչ թե գյուղա-
տնտեսության զարգացման, այլ նորանոր հողեր ձեռք բերելու
ասպարեզում: Ատրպետը գրում է, որ Հաջի Սադր օլ Մուլթը

¹ E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 256.

² Նույն տեղում:

300 գյուղ ունեւր և տարեկան 300 հազար թուման եկամուտ էր ստանում, որի մեծ մասը հատկացնում էր նոր գյուղեր ձեռք բերելուն¹։

Խոշոր կալվածատերերը միաժամանակ ընդարձակ սոցիալաւտիվ գործարքներ էին կատարում, որը իր հերթին մեծ եկամուտների աղբյուր էր դառնում։ Այս հանգամանքը նպաստում էր նոր հողատերերի-մուլքագարների վարչական ինքնավարութիւն ուժեղացմանը, որը, անշուշտ, ուղղակիորեն կապված էր հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականութիւն անի և երկրի տնտեսական կյանքում իրենց դիրքերի ամրապնդման հետ։

Մուլքագարների ձեռքում հողային ընդարձակ սեփականութիւնների կուտակմանը նպաստում էր երկրում իշխող ֆինանսական սխստնը։ Մեծահարուստները և պաշտոնյա ու ազգեցիկ մարդիկ պետութիւնը համարյա ոչինչ կամ շատ քիչ բան էին տալիս, իսկ վերջինս մշտական գրամական կարիքի մեջ էր։ Մյուս կողմից՝ գրամի արժեքը գնաւով իջնում էր։ Այս ամենի հետևանքով բնականաբար երկրի ֆինանսական ծանր բեռը ընկնում էր միշակ և մանր սեփականատերերի վրա։ Իսկ վերջիններս սնանկանալով՝ ձեռքից տալիս էին իրենց հողային սեփականութիւնները և խոշոր մուլքագարները, հանգամանքից օգտվելով, նորանոր կալվածքներ էին ավելացնում իրենց առանց այդ էլ ընդարձակ սեփականութիւններին։

Կենտրոնական իշխանութիւն թուլութիւն հետևանքով հողի վարձակալները աստիճանաբար անժամկետ վարձակալներից վերածվում էին ժառանգական հողատերերի և դառնում այդ հողերի փաստական տերերը։ Հողային սեփականութիւնների ընդարձակման մուլուցքը հաճախ մեծ ընդհարումներ էին առաջացնում հարևան հողատերերի միջև, որոնք վերջանում էին մեկի պարտութիւն, նրա հողերի յուրացումով մյուսի կողմից։ Կառավարութիւնը ի վիճակի չէր կասեցնելու այդ պրոցեսը, և ամիսն բավարարվում էր կալվածատեր դարձած

¹ Аурпет, Мамед Али шах, Александрополя, 1909, стр. 36.

Նախկին վարձակալներից իր հասանելիք հարկերը գանձելով: Աստիճանաբար պետութունը ստիպված էր լինում նաև այդ եկամուտներից շարժվելու համար սեփականատիրական թղթեր տալ նոր հողատերերին, նրանց վերապահելով նաև ժառանգական իրավունք: Սակայն այդ ևս չէր կարող բավարարել հողատերերին, որոնք շուտով այդ հողը դարձրին առուծախի առարկա:

Իրավական տեսակետից հողային այդ նոր սեփականությունները կայուն չէին: Հողերի առուծախը, գյուղացիության ունեզրկումը, վարչական ապարատի նեխվածությունը մեծ խնկվածություն էր մտցրել: Հաճախակի կարելի էր հանդիպել այնպիսի վիճակի, երբ մի որևէ հողամասի նկատմամբ սեփականատիրական հավակնությամբ հանդես էին գալիս մի քանի անձինք: Սա շատ տարածված երևույթ էր և բազմիցս անգի էր տալիս մեծ անախորժությունների: Սակայն այն ձեռնառու էր խոշոր կալվածատերերին, որովհետև այդ եղանակը նույնպես նրանք օգտագործում էին նորանոր հողային սեփականություններ ձեռք բերելու համար:

Կառավարությունը իրր իրեն էր վերապահել հողի առուծախի թուլլտվությունը, բայց իրականում նահանգներում հողատերերի ունեցած իշխանությունը և վարչական ապարատում իշխող կաշառակերությունը մեծ դժվարություններ չէին ներկայացնում նման թուլլտվություն ձեռք բերելու համար:

Աղբյուրները ցույց են տալիս, որ արքայի հողերի մի մասը այն հողերն էին, որոնք ժամանակին պետության կողմից արվել էին առանձին մարդկանց որպես մուլք: Օրինակ, Իբրահիմ Գեհանը վկայում է, որ Աբաթի խալիսե գյուղերը արվել էին Սամսամ օլ Մուլքին որպես մուլք¹:

Սակայն դարավերջին վիճակը արդեն փոխվել էր: Եթե XIX դարի կեսերին արքայի հողերի զգալի մասը շահի կողմից արված այն մուլքերն էին, որոնք լուրացվել էին մուլքագարների կողմից, ապա դարավերջին արդեն գերակշռում էին

¹ 178 صفحة 133. تاريخ اراک قسمت دوه اراک

զնված Հոգեբրու Ճիշտ է Հոգեբրի առուծախը գոյութիւն ունի
եւեւ XIX դարի առաջին կեսին, սակայն դա մեծ շարժման Հո-
սաւ 1883—1884 թթ. սկսած, երբ տեղի ունեցաւ խալիսի Հո-
գեբրի վաճառքը:

Ահա հենց այդ ժամանակ արգեն կարելի էր զանազանել
մասնավոր Հոգատիրութիւնի տարրերը. ժառանգարար
ձեռք բերված արքայի Հոգեբրը կոչվում էին բարբարիչ զա-
դիմա, իսկ նոր զնված խալիսի Հոգեբրը կոչվում էին բարբա-
րիչ շարժիչ¹:

Տիրելով քնարական Հոգամասերի և իշխելով նրանց վրա
բնակվող բազմահազար գյուղացիութիւնը՝ կալվածատերերը
ստեղծում էին նշանակալից ուժ ներկայացնող զնված չո-
կատներ, որոնց օգնութեամբ ոչնչացնում էին մանր Հոգատե-
րերին և բռնագրավում նրանց Հոգեբրը: Այդ պրոցեսին մենք
կանգրագրանանք հետագայում: Սակայն այստեղ նշենք, որ
պարսիկ բազմաթիւ Հեղինակներ մանր Հոգատերերի ոչնչա-
ցումը և խոշոր կալվածատերերի առաջացումը, ինչպես և
բազմամիլիոն ունեզուրկ գյուղացիութիւնի առկայութիւնը Հո-
մարում են ժամանակակից Իրանի ընդհանուր հետամնացու-
թիւնի գլխավոր պատճառներից մեկը:

Այլ Աքրար Քիւան բերանի քաղաքական և զիվանդի-
տական պատմութիւնը գրքում վերլուծում է խոշոր կալվա-
ծատիրութիւնի առաջացման հարցը և հանգում այն եզրակա-
ցութիւն, որ աշխարհում քիչ կան այնպիսի երկրներ, որտեղ
խոշոր կալվածատիրական ռեժիմը այնպես տարածված լինի,
ինչպես Իրանում: Գյուղացիները գտնվում էին կառավարու-
թիւնի և կալվածատերերի կատարյալ գերիշխանութիւնի ազ-
գեցութիւնի ներքո և կրում ու հանգուրթում էին նրանց բռնու-
թիւնները առանց այլեւայլութիւնի, մինչև իրենց կարողութիւն
վերջին սահմանը: Երբ հարկահան պաշտոնյաների և կալվա-
ծատերերի ճնշումը հասնում էր ծայր աստիճանի, նրանք

¹ ИГВИА, ф. 76, л. 361, л. 24.

լքում էին հողն ու վարուցանքը, տունն ու տեղը և փախչում զենպի անապատա՛ւ:

Իրանական տարրեր արխիվներում պահպանված հողա-
լին հարաբերություններին վերաբերող կալվածագրերում,
առուծախի գրանցումներում և այլևայլ փաստաթղթերում,
որոնց մի մասը հետպատերազմյան շրջանում լույս տեսած
տարրերը գրքերում օգտագործվել կամ բերվել են հավելվածի
ձևով, արտացոլված են հողային սեփականություններ ձևոց
բերելու գործում կիրառվող եզանակները, շարաշահումներն
ու խարդախությունները:

Նորանոր հողեր զավթելու և եղած սեփականությունները
ընդարձակելու գործին նպաստում էին նաև հողային սեփակա-
նությունների գրանցման եզանակները: Սեփականատիրական
փաստաթղթերում կամ կալվածագրերում հաճախ չէին նշվում
գրանցման ենթակա հողի տարածությունը, այլ արձանագրե-
վում էին միայն նրա սահմանները, այն էլ փոփոխության են-
թակա հասկանիչներով: Այսպես, սահման էր համարվում
ինչ-որ ճանապարհ, շրանցք, ցանկապատ, տովակ, անտառա-
մաս, որոնք հեշտությամբ կարելի էր տեղաշարժել և այդպի-
սով ընդարձակել հողատարածությունը:

Սրբեմն նշվում էր միայն հարևան հողատիրոջ անունը,
որը անշուշտ կարող էր փոխվել: Այսպիսով հողային վեճերը
անընդհատ գոյություն ունեին, քանի որ որևէ փոքր հողամաս
զեւած կալվածատերը զիտավորյալ կերպով չէր նշում նրա
սահմանները և աստիճանաբար ընդարձակում էր այն: Այս-
տեղ էլ ծագում էր մի այլ կարգի դժվարություն. շարիաթի
դոգմաների և տեղական սովորությունների համաձայն հողը
մշակողը հողի տերն էր: Այս հանգամանքի շարաշահումից
զերծ մնալու նպատակով, նախքան որևէ հողամասի գնումը
կամ վարձակալումը ձևակերպելը, պահանջվում էր ներկա-
յացնել վերջին տաք տարիների ընթացքում հողատիրոջ վճա-

على اكبر بينا تاريخ سياسى وديپلوماسى ايران جلد اول
تهران ۱۳۳۰ ص ۵۰

բած պետական հարկերի մասին նահանգապետի վավերագրերը: Եթե ինքը չէր մշակել հողամասը, ապա պահանջվում էր հաստատել, որ նա իր հողամասը վարձով է ավել ուրիշի: Բայց դա ևս հողի վերջնական սեփականման ոչ մի երաշխիք չէր տալիս: Ազդյութները խոսում են մի շարք այնպիսի դեպքերի մասին, երբ տարիներ առաջ գնված և գրանցված որևէ հողամասի նախկին տերը, խանք պահանջ է ներկայացրել գնորդին վճարելու հողի գնված գնի և նրա ներկա արժեքի տարբերությունը: Եթե հողի նոր տերը չէր համաձայնվում, կամ ի վիճակի չէր լինում այդ գումարը վճարելու, ապա խանք վերագարձնելով ստացած գումարը՝ նորից գրավում էր հողամասը և շեղյալ համարում գործարքը: Այստեղից էլ՝ մանր հողատերերի անկայուն վիճակը և անկարողությունը պահպանելու իրենց հողային սեփականությունները, որի հետևանքով և նրանք հեշտություն կլանվում էին խոշոր կալվածատերերի կողմից¹:

* * *

Հողային սեփականությունների խոշոր կենտրոնացումները տեղի էին ունենում տեղային ձևով: Այդպիսի կենտրոնացումներ էին կատարում սկսած ամենաբարձրից՝ շահից, փոխարքայից, արքայազններից մինչև սովորական հողատեր մուլքագարները: Գա նշանակում է, որ մուլքագարների թիվը համարվում էր արքայազններից, հոգևորականներից, առևտրականներից և այլ խավերից, որոնք, համակերպվելով ստեղծված դրություն հետ, գրավում էին գերիշխող դեր թե՛ նյութական և թե՛ քաղաքական տեսակետից և ստեղծում հասարակական նոր ուժ և նոր հարաբերություններ²:

XIX դարի երկրորդ կեսի հողատերերի կազմը ծագման տեսակետից ուսումնասիրելիս կարելի է տեսնել, որ խոշոր

¹ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерниотствам Западной Персии..., стр. 27.

² Л. Ф. Туганов, Из общественно-экономических отношений в Персии, стр. V.

կալվածատերերի նշանակալից մասը նախկին հողատեր արխատոկրատիայի ներկայացուցիչներն էին, սակայն այժմ գրանց ավելացել էին նաև մեծ վեզիրը, վեզիրները, նահանգապետները և այլ պաշտոններ ունեցող մարդիկ, որոնք, իրենց գիրքը շարաշահելով, հսկայական հողային սեփականություններ էին ձեռք բերել:

Մեծ տարածություն էր կազմում շահի հողային սեփականությունը: Եաշը փաստորեն երկրի ամենախոշոր կալվածատերն էր. նա հողային սեփականությունների ունեիր երկրի համարյա բոլոր մասներում: Այդ հողերը բռնագրավել և յուրացվել էին տարրեր ժամանակներում և տարրեր եղանակներով¹: Հայտնի է, որ զաշարական ցեղը երկար ժամանակ քնակվում էր Կասպից ծովի հարավային շրջաններում՝ Աստրաբադում, Այդ պատճառով էլ շահը այդ գավառում ուներ պապենական հողեր, որոնք հետագայում ընդարձակվեցին բռնագրավումների միջոցով²:

Եաշը իր հողերի մի մասը տալիս էր իր մտերիմներին ժամանակավոր օգտագործման համար, կամ՝ քոչվորներին, որոնք փոխարենը զինված հեծյալներ էին տրամադրում, երբեմն էլ իրենց վրա վերցնում սահմանային այս կամ այն հատվածի պաշտպանությունը:

Ընդարձակ հողային տարածությունների էր տիրում փոխարքա Մոհամեդ Ալի Միրզան: Նազեմ օլ Հուլամ Քերմանին նշում է, որ փոխարքա Մոհամեդ Ալի Միրզան, բացի կաշառքների և ընծաների եղանակով ձեռք բերած հողերից, բռնի կերպով յուրացրել էր հսկայական հողային սեփականություններ, հատկապես Քավրիզի և Սարարի միջև ընկած շրջանում:

Հենց նույն զարբուրի վկայությամբ Մոհամեդ Ալի Միրզայի զուլամները բռնի կերպով կամ դավադրությամբ խեղճ ույաթների հողերը թեկուզ կես դանդ կամ մեկ դանդ բռնագրա-

¹ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, стр. 14.

² Бодэ, Очерки туркменской земли и юго-восточного побережья Каспийского моря, 1890, стр. 139.

վում և մայցնում էին թագածառանգի հողային սեփականու-
թյունների մեջ¹։

Սկզբնաղբյուրներում բազմաթիվ փաստեր կան այն մա-
սին, թե պալատականները, արքայազնները և այլ պաշտոնյա-
ներ ինչպես էին շարաշահում իրենց իշխանությունը, կարճ
ժամանակում հողային ընդարձակ տարածություններ ձեռք
բերում և հարստություն դիզում։ Դա նշանակում էր, որ փաս-
տորեն պետությունը ինքն էլ էր մասնակցում այդ համատա-
րած թալանին և իրավական տեսք տալիս զանազան խախ-
տումներին և ապօրինի գործարքներին։ Նասր էդ Գին շահի
ահաբեկիչ Միրզա Ռեզան, դատավարություն ժամանակ խո-
սելով ապօրինի եղանակով հողային սեփականություններ
ձեռք բերելու փաստերի մասին, որպես օրինակ նշում է ոմն
Հաջ Սայահի մասին, որը մի կողմից մասնակցում էր օպոզի-
ցիոն շարժումներին, իսկ մյուս կողմից, ծառայելով արքա-
յազն Ջիլ էս Սոլթանին, ձգտում էր, որ նա շահ գառնա և ինքն
էլ մեծ հարստություններ ձեռք բերի²։ Հենց այդպիսի եղանակ-
ներով էր, որ փոխարքայի զլխավոր ախոռապետը՝ Հաջի Սա-
զըր օլ Մոլթը, իր ձեռքում էր կենտրոնացրել մոտ 300 դյուզ,
որոնցից ստանում էր տարեկան ավելի քան 300 հազար թու-
ման եկամուտ³։ Փերմանին գրում է, որ թագածառանգի կար-
գադրությունը Ատրպատականում բերքահավաքի սկզբում ցո-
րհեն ու գարին կուտակում էին պահեստներում և տարվա վեր-
ջին թանկ գներով վաճառում ժողովրդին։ Թագածառանգին
էին ընդօրինակում կալվածատերերը, ինչպես, օրինակ, Հաջի
Միրզա Փարիմ Իմամչումեն, Սայեդ օլ Մոլթը և ուրիշներ,
որոնք, առաներկու տարվա ընթացքում ժողովրդին թալա-
նելով, հսկայական հարստություն դիզեցին և իրենց հողային
սեփականությունները ընդարձակեցին։

1 انظم الاسلام كورمانی تاریخ بیداری ایرانیان ۳۳۲ - تهران صفحه 1

۱۹۵-۱۹۴

2 նույն աեղում, էջ 84.

3 «Материали по изучению Востока», вып. I, стр. 11.

Հողային խոշոր սեփականություններ էր ձեռք բերում նասր էս Դին շահի որդի Ջել էս Սուլթանը, որը իր ժառանգներին մի քանի միլիոն արժույթյուն ունեցող հողային սեփականություն թողեց: Նա այդ հողերը ձեռք էր բերել կամ գնումով, կամ այնպիսի փաստաթղթերով, որ իբր այդ հողերը եղել են խալիսս և ինչ-որ ժամանակ տրվել են արաբներին¹: Ջել էս Սուլթանի հուշերում բազմաթիվ փաստեր են բերված նրա առևտրական գործարքների մասին: Նա հողեր էր գնել լեռնյանի, Քարունի, Մարբինի, Մահալաթի և այլ շրջաններում²:

Այսպիսով, նասր էս Դին շահի ավագ որդի Ջել էս Սուլթանը 33 տարի Ֆարսի և Իսֆահանի նահանգապետ եղած ժամանակ խալիսս կամ մասնավոր հողերի բռնագրավման, էժան գնով գնման և այլ եղանակներով ձեռք բերած հողերով գառնում է Իրանի ամենախոշոր հողատերերից մեկը: Նրա գնած գյուղերի թիվը անցնում էր մի քանի հարյուրից³: Բռնագրավումներ էին կատարում նաև նրա ազգականները: 1900 թ. նրա եզրոր որդիները զավթել էին Իսֆահանից ոչ հեռու գտնվող Թիզ գյուղը⁴:

Արքայազնի հողային սեփականություններ ձեռք բերելու այս եղանակների ուսումնասիրումը ընդհանրապես խոշոր կալվածատիրության առաջացման պատմության շատ հետաքրքիր էջերն է բացահայտում: Լինելով արքայազն՝ նա մեծ իշխանություն ուներ և շարաշահելով այն՝ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէր առնում հողային սեփականություններ և մեծ հարստություններ ձեռք բերելու համար: Ծգտագործելով անթույլատրելի ձեռք, նա կարճ ժամանակում հսկայական հողային տարածություններ կենտրոնացրեց իր ձեռքում և դարձավ երկրի ամենազորեղ իշխանավորներից մեկը:

¹ «Ученые записки института востоковедения», VIII, Иранский сборник, Москва, 1953, стр. 125.

² Նույն տեղում:

³ Դժ թիվ 1770 «تاریخ سرگذشت مسعودی اصفهان»

⁴ АВГР, ф. персд. стол. д. 386, л. 192.

Հողային նման սեփականություններ էին ձեռք բերում եւս բազմաթիվ այլ պաշտոնյաներ: Արարկեսը հազորդում է, որ Աթաբեկ Ազամը 1500 գյուղ ուներ, որից մոտ երկու միլիոն թուման եկամուտ էր ստանում¹: Գիլանի Լեշանշան համարյա ամբողջովին Սադր Ազամ Ամին օլ Դուլեինն էր²: Գիլանի մաս-թոֆի Միրզա Արզուլ Սահիրը Գիլանի ամենախոշոր հողատերերից էր³: Սեփահզար Նասր օլ Մալիթանեն 1894 թ. մի տվյալի համաձայն տիրում էր 50 հազար ծխի⁴: Քալիշի խան Սեյֆ օլ Մուլք Մուլթան Ահմադ խանը Արզաբիլի շրջանում 109 գյուղ ուներ⁵: Իսֆահանի շրջանում XIX դարի սկզբում խոշոր կալվածատերեր չկային, բայց հետագայում Սադրը և նրա որդի Ամինն էլ Դուլեին մեծ թվով կալվածքներ ձեռք բերեցին: Քալիսի և Միսթանի էմիրը՝ Հեշմաթ օլ Մուլք Միր Ալամ խանը տիրում էր մոտ 324 գյուղերի⁶:

Մուզաֆար էլ Դին շահի օրոք արքայազն Շոա էս Մալիթանեն Ծարսի նահանգապետ եղած ժամանակ էջան զնով պետական հողեր է գնում և մասնավոր հողեր զավթելով, ընդարձակ հողատարածությունների տեր դառնում⁷: 1877 թ. Ղարադաղի հրամանատար նշանակված Ռահիմ խանը տասը տարվա ընթացքում հարյուրից ավելի գյուղերի է տիրանում: Նա սպանում էր հողատերերին կամ քանադակում նրանց և սեփականատիրական վավերագրեր ստանալուց հետո միայն ազատում⁸:

Կոստզովսկին 1896 թ. հազորդում էր, որ մեծ վեզիր Ամին օլ Մուլքը բացի հորից ստացած ժառանգական կալվածքներից,

¹ *Агартет*, Мамед Али шах, стр. 79.

² ЦГВИА, ф. 76, л. 371, л. 107.

³ *Նույն տեղում*:

⁴ ЦГВИА, ф. 76, л. 179, л. 25.

⁵ Н. А. Оврамович, Провинции Ардебильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 70.

⁶ «Ученые записки института востоковедения», VIII, Иранский сборник, М., 1953, стр. 124—125.

⁷ ЦГВИА, ф. 2000, л. 1028, л. 99.

⁸ *Агартет*, Рагим хан Сардар, Александрополь, 1910, стр. 19.

պաշտոնը շարաշահելով, մի շարք գյուղեր, իսկ Քեհրանում մաս երկու միլիոն ուրլի արժեցող տներ, այգիներ էր գնել¹։

Տեղական վարչական պաշտոնյաները նույնպես նպաստում էին հողային սեփականությունների կենտրոնացմանը։ Նրանք ընդարձակ շրջանների հարկերի հավաքման իրավունքը գնում և մեծ շարաշահումներ էին կատարում։ Քանի որ խոշոր կալվածատերերը այնքան զորեղ էին, որ չէին թուլատրում պաշտոնյա հարկահանների մուտքը իրենց կալվածքները, ապա բնույթն ամբողջ ժանրությունը ընկնում էր մանր հողատերերի վրա, որոնք և վերջնականապես քայքայվում էին և նրանց հողերը անցնում էին խոշոր կալվածատերերի ձեռքը։ Սա իր էությունը արդեն պետական թալանի բնույթ էր կրում, քանի որ երկրի հողային սեփականությունների յուրացման գործին ոչ միայն նպաստում, այլև փաստորեն մասնակցում էին պետական պաշտոնյաները, սկսած ամենաբարձրից մինչև ստորինը։ Սեյիդ Մորթեզա Հուսեյնի Քեհրանին գրում է, որ սահմանադրությունից առաջ նահանգապետները, մեծամեծները և ընդհանրապես պաշտոնյաները թալանում էին ժողովրդին և տարրեր պատրվակներ հորինելով, հրաժարվում էին գանձված հարկերը պետությունը հանձնելուց։ Նրանք յուրացնում էին մեծ թվով խալիսե գյուղեր, դառնում խոշոր կալվածատերեր և մինչևիսկ, օգտվելով կենտրոնական կառավարության թուլությունից և ապիկարությունից, խուսափում էին հարկեր վճարել պետությանը²։

Այսպիսով՝ պետական պաշտոնյաները ոչ միայն թալանում էին ժողովրդին, այլև հենց իրեն՝ պետությունը, քանի որ հարկերի գանձման և պետությունը հանձնելու գործում թույլ տված նրանց շարաշահումները երկուստեք հարվածում էին թե՛ ժողովրդին և թե՛ պետությանը։

Ավերյանովը, նույնպես անդրազտանալով մահալների կառավարիչների իշխանության հարցին, գրում է, որ նրանք

¹ «Из Тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского», стр. 122.

² مرتضى حسینی تهرانی اصل علم مالیه ... صفحہ ۱۸۳

իրականում խոշոր կալվածատերեր էին, որոնց հողերը ընդարձակ տարածություն էին կազմում: Այդ հողերի սահմանները հաճախ համընկնում էին հենց սովյալ մահալի սահմանների հետ¹:

Նշանակում է, վերանում էր պետական պաշտոնյայի և տեղական կալվածատիրոջ միջև եղած անշրպեանը և այդ երկուսը հանդես էին գալիս մեկ դեմքով: Այս երևույթը, անշուշտ նոր էր և քր հետ բերում էր մի շարք այնպիսի հետևանքներ, որոնք ունեին շատ հեռու, զնացող անդրադարձումներ: Նոր կալվածատերը, ունենալով իր ձեռքում նաև քաղաքական իշխանություն, քառիս իսկական իմաստով դառնում էր իր շրջանում, հետևաբար և իր կալվածքներում աշխատող ուսյալների տերն ու տիրակալը: Այսպիսով, սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանները նպաստում էին, որպեսզի տեղական խաները դառնային հողատերեր: Տիգրանովը նշում է, որ կալվածքները նոր տերերին էին անցնում ժառանգաբար: Ռայց երկիրը մշտական ներքին խռովություններից քայքայված պեսք է ընդունեի նվաճման իրավունքը: Եթե վերջինը կարող էր սասանի սեփականատիրական իրավունքը, ապա ժառանգություն հետ միասին առաջ էր քաշում կալվածքը օտարելու հնարավորությունը: Պետությունը փաստաթղթեր էր տալիս նոր տերերին: Այսպիսով կալվածքները դառնում էին քաղաքացիական գործարքների առարկա, ուր ակտիվ դեր էին խաղում խաները²: Գա նշանակում էր, որ ապօրինի յուրացումները հեշտությամբ ստանում էին իրենց իրավական ձևակերպումը և օրենքի պաշտպանությունը:

Ընդօրինակելով տիրակալներին՝ նոր հողատեր-մուլքադարները նույնպես ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում հողային սեփականություններ ձեռք բերելու գործում:

¹ П. А. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, стр. 7.

² Л. Ф. Туграков, Из общественно-экономических отношений в Персии, стр. 5.

Նրկրի առանձին նահազների և շրջանների հողատիրու-
թյան ձևերի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի
չափեր էր բնդունել խոշոր կալվածատիրությունը. Ատրպա-
տահանի հյուսիսային մասում գտնվող Մեշքիների շրջանում
եղած 118 գյուղերը բոլորն էլ պատկանում էին կալվածատե-
րերին, ընդ որում նրանցից 75-ը՝ հսկեր ծագում ունեցողնե-
րին կամ նախկին պաշտոնյաներին: Իսկ Արաշի շրջանի 51
գյուղերը գտնվում էին երկու կալվածատերերի ձեռքում՝ Կոր-
սունը վկայում է, որ նույն շրջանի 126 գյուղերը համարվում
էին խաների սեփականություն²: Վիճակը նույն էր նաև Մաք-
վի շրջանում: Եթե դարամիչին (1853) Մաքվի խանին էր պատ-
կանում ոչ ավելի քան 70 գյուղ, ապա XX դարի սկզբների
(1905) նրան էր պատկանում արդեն 300 գյուղ³: Ակնհայտ է,
թե ինչպիսի աճ էր տեղի ունեցել: Կապամ օլ Մուլը Զարսի
նահանգում մեծ թվով կալվածքներ ուներ⁴: Համազանի շրջանի
հողերի մեծագույն մասը նասր օլ Մուլին էր պատկանում⁵:
Նրա անշարժ գույքը մեկ միլիոն թուման էր գնահատվում⁶:
Մաքսիմովիչ-Վասիլևովսկին հաղորդում է, որ Իրանի և Քուր-
թիայի սահմանամերձ շրջանների մեծ թվով գյուղերում քուրդ
խոշոր հողատերեր կային⁷: 1898 թ. Սեմևանի և Դամզանի
նահանգապետ արքայազն Զիա էդ Դուին այդ շրջաններում
բազմաթիվ գյուղեր ուներ⁸: Քերմանի նահանգի մշակելի հո-

1 قاضم الاسلام كرماني تاريخ بیداری ایرانیان تهران مجلد اول
صفحه ۸۹

2 Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тиф-
лис, 1909, стр. 114—116.

3 Л. К. Артаманов, Северный Азербайджан, Военно-географи-
ческий очерк, 1899, стр. 26.

4 ЦГВИА, ф. 76, д. 236, л. 58.

5 «Из Тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского»,
стр. 89.

6 АВПР, ф. персид. стол, д. 397, л. 217.

7 Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернатор-
ствам Западной Персии, т. II, стр. 723—763.

8 ЦГВИА, ф. 76, д. 236, л. 6.

գերի մոտ 90% -ը կենտրոնացված էր խոշոր կալվածատերերի ձեռքում: Արդարիւի շրջանի 210 գյուղերից 174-ը պատկանում էին խոշոր կալվածատերերին:

Այսպիսի վիճակ տիրում էր ոչ միայն Հյուսիսային Եսահանգներում՝ Ատլանտիկում, Խորասանում, Գիլանում, Մազանդարանում և Աստրաքանում, այլև կենտրոնական Իրանում և հարավային Եսահանգներում:

Նոր հողատերերի (մուլքագարների) խոշոր կալվածատերերի վերանելու պրոցեսն իր հետ բերում էր ոչ միայն մանր հողատերերի սեփականությունների, այլև քայքայված ու ազքատացած խաների կալվածքների յուրացում: Այս փաստը, անշուշտ, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ նա ցույց է տալիս մուլքագարության զարգացման մի ազդրյուր ևս: Գրամի գերիշխանությունը ոչ մի սահման կամ պատենեշ չէր ճանաչում, նա վերացնում էր իր ճանապարհին կանգնած բոլոր խոշորագույնները, քնական ու արհեստական դժվարությունները:

Հատկապես հետաքրքիր է Հարավային Իրանում գտնվող հարուստ և բերրի Եսահանգ Խուզիստանի հողային հարստությունների յուրացման պատմությունը: Եեյխ Խազալի կողմից, որը ոչ միայն ամբողջ Եսահանգի խոշորագույն հողատերն էր, այլև նրա տերն ու տիրակալը:

Նաչմ օլ Մուրի տվյալներով զաշարների օրոք Հաֆեզիյեի, Ահվազի, Ֆալահիյեի, Մոհամարայի և Ռամ Հորմուզի, ինչպես նաև ամբողջ Խուզիստանի հողերը և շուրթ խալիսե էին¹: Նասր էդ Գին շահը և Մուղաֆար էդ Գին շահը ժամանակին մեծ թվով կալվածքներ էին հանձնել Նեզամ էս Մալթանեին: Նրա մահից հետո այդ հողերը վաճառվեցին Եեյխ Խազալին, իսկ կառավարությունը մեծ թվով կալվածքներ էր տվել Եեյխի հորը և եղբորը: Այդ հողերը նույնպես մասն նրա հարստության մեջ: Այդ բոլորից բացի պետությունից ընդար-

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 253.

ձակ հողեր էր ստացել հենց ինքը՝ Ենյիսը։ Փաստավիճակն սեուզիստանի հինգ հարյուրամյա պատմությունըս գրքում, անդրադառնալով Ենյիս հազարի հողային հարստություններին, գրում է, որ հուզիստանի բերրի հողերի ավելի քան երկու երրորդը պատկանում էր Ենյիսին, որից ևս ստանում էր հսկայական եկամուտներ։ Նախապես սահմանված կարգի համաձայն Ենյիսը որպես հուզիստանի հարկ տարեկան 40,000 թուման պետք է վճարեր պետությանը։ Մինչդեռ ևս հուզիստանի բնակչությունից կորզում էր հինգ-վեց անգամ ավելի¹։ Նա, մինչևիսկ իր հարազատ եղբորը սպանելով, բռնադատվում է նրա հողային սեփականությունները²։

Ենյիս հազարի հողային սեփականությունները չէին սահմանափակվում միայն Իրանի տերիտորիայով։ Նա մեծ թվով կալվածքներ ուներ Իրաքում, մինչևիսկ մի շուկա Բասրա քաղաքում³։

Ենյիս հազարը, ալյուպիսի ֆանտաստիկ շափերի հարստություններ դիզելով, ձեռք էր բերել նաև քաղաքական մեծ իշխանություն և փաստորեն համարվում էր հարավային Իրանի միակ տիրակալը։ Նրա այդ իշխանությունը տևեց շատ երկար։ Իրանի կենտրոնական կառավարությունը և անձամբ շահը նրա հետ հաշվի էին նստում և չէին համարձակվում միջամտել նրա գործերին։ Խուզիստանի նահանգի և նրա տիրակալի սեպարատիզմը շարունակվեց մինչև XX դարի 20-ական թվականները և վերջ տրվեց Ռեզա շահի թագավորության օրոք։

Ալյուպիսի գրություն էր տիրում նաև Իրանի մյուս նահանգներում։ Հայտնի է, որ մինչև XIX դարի կեսերը Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջանի կալվածքները գերազանցապես գտնվում էին իսաների տնօրինության ներքո։ Նրանք իրենցից ներկայացնում էին կալվածատեր-հողատեր արիստոկրատիա-

¹ میرزا حسن خان شیخ جابری انصاری تاریخ اصفهان و ری اصفهان ۱۳۳۲ صفحه ۶۹

² Եսլե տեղում, էջ 266:

³ Եսլե տեղում, էջ 177:

յի դասակարգը, որը որոշ իմաստով կրում էր նաև զինվորական բնույթ: Մյուս դասակարգերից և խավերից զեպի հողատերերի շարքերը նշանակալից հասանք սկսվեց XIX դարի կեսերից¹: Պավլովիչը հաստատելով այդ միտքը՝ նշում է, որ մինչև XIX դարի կեսերը Հյուսիսային Իրանի կալվածքները պատկանում էին խաներին, որոնք ներկայացնում էին տիրոջ դասակարգը, հողային ազնվականությունը: Այդ ազնվականությունը իր առաջացման օրից հանդիսանում էր թե՛ հողատեր և թե՛ զինվորական խավ: Բայց XIX դարի երկրորդ կեսից մյուս դասակարգերի, հատկապես բուրժուազիայի և հոգևորականության ներկայացուցիչները նույնպես սկսեցին հողեր գնել²:

Հյուսիսային Իրանում առանձին մարզկանց կողմից մեծ թվով կալվածքներ յուրացնելու մասին փաստեր է հազորգում Ավերյանովը: Օրինակ, Ղարազազի գավառում մի քանի բուրգ հարուստներ բռնազրավել էին մանր բեկերի և խաների հողերը և, Քեհրան ու Քավրիզ դրամական խոշոր նվիրներ ուղարկելով, զարձեղ էին այդ հողերի լիակատար տերերը³: Դա ցույց է տալիս, որ որոշ զեպերում ցեղերին պատկանող իլլաթի հողերն էլ հափշտակումներից զուրս չէին մնում և զավթվում էին արքայների կողմից: Մինչևիսկ ռազմական նպատակով արված թիուլներն էլ աստիճանաբար դառնում են թիուլդարների մասնավոր սեփականությունը: Ինչպես կտեսնենք, հետագայում, XIX դարի երկրորդ կեսի արքայի հողերի նշանակալից մասը հենց այդ նախկին թիուլներն էին: Օրինակ՝ Արդաբիլի շրջանի 210 գյուղերից 97-ը 1870 թվականին մուլքադարների սեփականությունն էր, այս գյուղերի մեծ մասը

¹ Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, стр. 9.

² М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, Москва, 1921, стр. 20.

³ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлиси, 1900, стр. 19.

նախկին թիւայլին հողերն էին¹։ Հենց այդ ժամանակ էլ նոր հողատերերը—մուլքադարները սկսել էին նեղել մինչև իսկ նախկին ցեղապետ, ներկայումս կալվածատեր դարձած յաներին՝ շնայած վերջիններս մասամբ շարունակում էին ներկայացնել գինվորական լուրջ ուժ։ Այսպիսով զավթում էին մինչև իսկ ռազմական ծառայութունների գիմաց ռազմիկ քուլտորներին պետութւյան կողմից արված հողերը։

Տիրքանովը միանգամայն համոզել կերպով ցույց է տալիս, որ խոշոր հողատերերի հողային սեփականութունների ընդարձակումը հիմնականում տեղի էր ունենում մանր հողատերերի և հողատեր գյուղացիների հաշվին, որոնք ի վիճակի էին գիմադրելու մուլքադարների ճշմանը։ Ըստ որում, առաջինների նկատմամբ տեղի էր ունենում հողատիրութւյան իրավունքի տարածումը, իսկ գյուղացիների հողերի նկատմամբ հաստատվում էր մուլքադարների մասնավոր սեփականատիրական լրիվ իրավունքները²։

1908 թ. ռուսական ներկայացուցիչները Մարանզից հազորդել են, որ մոտ 80-ական թվականներից սկսած իրենց հողամասերը վաճառած և ապրուստի որևէ միջոց որոնելու համար Ռուսաստան գնացած հողատեր գյուղացիները երկիր վերադառնալուց հետո, հողազուրկ լինելով, պատրաստ են ընդունել ամեն տեսակի սև աշխատանք³։

Զգալով հողատիրութւյան շահավետութունը՝ արքայազները և բարձր աստիճան պաշտոնյաները իրենք ևս միջոցների էին գիմում մանր հողատերերի հողերը զավթելու կամ գյուղացիներին իրենց փոքր հողամասերից զրկելու ուղղութւյամբ։ Ըստ որում, այդ նպատակին հասնելու համար նրանք կանգ չէին առնում ոչ մի միջոցի առաջ, ընդհուպ մինչև բռնի ուժի գործադրում։

¹ Н. А. Огранович, Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 39.

² Л. Ф. Тиграмов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 15.

³ АВГР, ф. Персид. стол., д. 535, л. 80.

Հնաաքրքրական է նշել, որ այս երևույթը ունեւր նաև որոշ հակառակ պրոցեսս. մի կողմից մանր հողատերերը կուլ էին գնում մեծ հողատերերին, իսկ մյուս կողմից առաջանում էին նոր մանր հողատերեր: Օրինակ՝ 80-ական թվականների Գիլանի ել ու մուտի գրքում 21 գյուղեր հին խորղեմալեքային հող են համարվել, իսկ մի շարք գյուղեր էլ նշվել են որպես նոր խորղեմալեքային հողեր¹:

Տիգրանովը նշում է, որ բացի հողերի բռնադրավման ուղղակի եղանակներից հաճախ կիրառում էին նաև անուղղակի եղանակներ, որոնք հատուկ էին այդ ժամանակվա Իրանին: Հաճախ արհեստական վեճեր էին առաջացնում մասնակցների միջև կամ, մինչևիսկ, գյուղացիներին գրգռում էին կալվածատերերի դեմ: Քույլ ժառանգները, շկարողանալով իրենց սեփականատիրական իրավունքները վերականգնել, ստիպված էին լինում շնչին գումարի դիմաց իրենց սեփականատիրական իրավունքները վաճառել ազնիւ ուժեղ կալվածատերերի:

Քայց կասկածից վեր է, որ մանր սեփականութունների յիջաջման պատճառներից պլխավորը նեխված վարչական ապարատի առկայութունն էր. խոշոր կալվածատերերը նախապես պետութւանն ձին վճարում պետական հարկերը և այդպիսով արգելակում հարկահանների և պետական պաշտոնյաների մուտքը իրենց կալվածքները: Մանր հողատերերը, այդ հնարավորութունից զուրկ լինելով, շէին կարողանում խուսափել աղետից, որը, ինչպես կտեսնենք հետագայում, կատարյալ սնանկութւան էր հասցնում նրանց²:

Տիգրանովի տված այս վկայութունը համարյա համատարած բնույթ էր կրում: Այն կիրառվում էր երկրի քսոր մասերում, բայց, իհարկե, ավելի շուտ հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան նահանգներում, որտեղ ավելի ուժեղ էին զարգա-

¹ ЦГВИА, ф. 76, л. 361, л. 2.

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 17—18.

ցած ապրանքա-գրամային հարաբերությունները և ավելի ուժգին էր գյուղացիության էքսպրոպրիացիան:

Իրանի հյուսիսային շրջանում գտնվող Մազանդարանի նահանգի հողային սեփականությունների մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել նասր էդ Դին շահի օրագրում, որը կազմվել էր նրա համփորդություններից մեկի ժամանակ¹:

Օրագրում թվարկված 53 գյուղերից և կալվածքներից մեկը պատկանում էր առևտրականի, մեկը սելիդի (յապեա կոչված մարգարիի ժառանգորդներից մեկին), երեքը վակֆային էր, երեքը խալիսե, մինչդեռ մնացած 44-ը պատկանում էր ֆեոդալ ազնվականներին: Այստեղ միայն մեկ գյուղ գեռես չէր յուրացվել և պատկանում էր գյուղացիներին²:

Առարարացի նահանգում կային ընդամենը 229 բնակեցված գյուղեր: Դրանցից 168-ը պատկանում էր կալվածատերերին, 19-ը խալիսե էր, մնացածի մասին տեղեկություններ չկան³:

Քուրդիստանում կալվածատերերը բռնագրավել էին գյուղացիներին պատկանող բոլոր հողային տարածությունները: Մաքսիմովիչ Վասիլկովսկին, շրջելով իրանական Քուրդստանում, գրանցել է, որ քուրդ խաները մեծահարուստ հողատերեր էին դարձել, նրանց հողերի վրա ապրում էին նստակյաց, կիսաբուլղոս և քուլոս քուրդ ցեղերը: Հարկերի և տուրքերի չափերի տեսակետից քուրդ ռայաթները, աննշան բացառությամբ, գտնվում էին նույնպիսի դրուժյան մեջ, ինչ Իրանի մյուս ռայաթները⁴:

Երկրի այս շրջանում քուրդ քուլոսները աստիճանաբար նստակյաց էին դառնում, մի պրոցես, որը ընթանում էր շատ

¹ «Путешествие шаха Наср эд Дина по Мазандарану», СПб, 1587, стр. 50—54.

² «Учебные записки института востоковедения», VIII, Иранский сборник, М., 1963, стр. 123.

³ Նույն տեղում, էջ 124.

⁴ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии., стр. 44.

զանգազ և շարունակվեց մինչև XX դարի կեսերը: Սուլայն, ինչպես կտեսնենք քոչվոր ցեղերի հողերի մասին խոսելիս, նստակյաց ցեղերի մշակելի հողերը անցնում էին ցեղապետներին, որոնք վերածվում էին ցեղապետ կալվածատերերի և այդպիսով իրենց ցեղակիցների նկատմամբ պահպանում երկակի իշխանություն:

Հողային մասնավոր սեփականության նույնպիսի կենտրոնացում էր տեղի ունենում նաև Կենտրոնական Իրանում:

Ղարազանի շրջանի մասին եղած 1880—81 թթ. զեկուցագրում նշված է, որ այնտեղ մոտ 46 գյուղ լրիվ արքաբքի էր, իսկ 13 գյուղ՝ մասամբ արքաբքի: Դրանցից 17 գյուղ լրիվ և 5 գյուղ մասամբ պատկանում էին շահանաներին¹:

Մալալների շրջանի մասին եղած 1879—80 թթ. զեկուցագրից պարզվում է, որ այնտեղ գտնվող 236 գյուղերից 206-ը լրիվ և 7-ը մասամբ արքաբքի էին: Այդ գյուղերից 8-ը պատկանում էր թուրքմեն խաներին²:

Այսպիսի փաստեր կարելի է բերել Իրանի բոլոր նահանգների և շրջանների մասին: Դրանք ակնհայտ կերպով ցույց են տալիս, որ համարյա ամենուրեք գերիշխում էր մասնավոր հողատիրությունը, իսկ հողատիրության մյուս մեծը աստիճանաբար իրենց տեղը գիշում էին այդ նոր մեխը — մուլքագարությունը, կամ արքաբքի հողատիրությունը:

Մուլքագարային հողային ֆոնդը աճում էր գլխավորապես խալիսի և վակֆային հողատիրության հաշվին: Տիգրանովը այն կարծիքն է հայտնում, որ եթե շինեին արտաքին հատուկ պայմանները, ապա երկրի ներքին տնտեսական վիճակը շատ նախադրյալներ էր պարունակում մանր սեփականատիրության կամ համայնական հողատիրության համար³: Արտաքին հատուկ պայմաններ տեսելով՝ Տիգրանովը, ան-

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 156.

² Նույն տեղում:

³ Л. Ф. Туганов, Из общественно-экономических отношений в Персии, стр. 8.

շուշտ, նկատի աներ օտարերկրյա կառիտայի մուտքը և դրա հետ կապված հետևանքների ամբողջ կոմպլեքսը:

Այս խնդիրը հասունկ ուսումնասիրութեան և արժանի, քանի որ դրան անդրադարձել են բազմաթիվ հեղինակներ և կան շատ վիճելի հարցեր: Ակնհայտ է միայն այն, որ ստեղծված պայմաններում խոշոր կալվածատիրութեան զարգացումը ի հաշիվ հողատիրութեան մյուս ձևերի անխուսափելի էր և բխում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական ամբողջ կառուցվածքի մեջ առաջացած փոփոխութեաններից:

Մենք խալիսե պետական հողերին կանգրդադանանք հետո, սակայն առաջիմ նշենք, որ այդ կալվածքների նշանակալից մասը դարձավ մասնավոր սեփականութեան: Հատկապես 80-ական թվականներին, խալիսե հողերի վաճառքից հետո, արբարի հողատիրութեանը շեշտակիորեն աճեց: Ազրյուրների վկայութեամբ, եթե 70—80-ական թվականներին արբարի հողերը զնոնա ամբողջ հողատիրութեան մեջ մեծամասնութեան լինե կազմում, ապա XX դարի սկզբներին դարձան հողատիրութեան գերիշխող ձևն էր:

Խալիսեների վաճառքի փաստաթուղթը ստորագրում էր ինքը շահը: Նահանգապետները միայն միջնորդի դեր էին կատարում, երբեմն էլ, իրենց պաշտոնը շարաշահելով, էժան զնով հող էին ձեռք բերում և հետագայում վաճառում ավելի բարձր գնով: Անսարին գրում է, որ այդպիսի գործարքների ֆիրմաներ ձեռք բերելու համար պահանջվող ժախսերը, կաշառքները և այլն անել էին 10, մինչև իսկ 20 անգամ¹:

Ազրյուրները վկայում են, որ սկզբում խալիսեներ զնում էին ավելի ցածր խազի ներկայացուցիչները, բայց երբ հողի հկամտաբերութեանը բարձրացավ՝ արգայազունները, մեծամեծները և ուրիշներ նույնպես մասնակից դարձան այդ մրցավազքին²: Օրինակ Աստրաբազում խալիսե հողեր էր զնել նասր էս Մալթանեն, որը 1900 թ. արդեն այդտեղ եղած խալիսե հո-

¹ میرزا حسن خان شیخ جابری انصاری تاریخ اصفهان وری
اصفهان ۱۳۳۲ ج ۴

² Նույն տեղում, էջ 82:

ղերի մեծ մասը իր սեփականությունն էր գարձրել¹։ Ասորա-
բաղի եաթուհարազ գյուղը XIX դարի վերջերին վաճառվեց
էմին Հումայունին²։ Նույնը կարելի է ասել և Երրազի շրջանի
մասին, որտեղ խալիսե հողերի մեծագույն մասը անցել էր
մասնավոր մարդկանց ձեռքը³։ Այդ նույն պրոցեսը տեղի
ունեցավ Մաքվի շրջանում։ 1899 թ. Կոստղովսկին հաղորդում
էր, որ էղբալ էս Սալթանեն և Մոհամադ փաշան գնել էին
Մաքվի խալիսե կալվածքները⁴։ Քեհրանի Հյուսիս-արևմտյան
մասում գտնվող Սալեյի գավառում մոտ 300 գյուղ նախկի-
նում պատկանում էին պետությունը, բայց XX դարի սկզբնե-
րին դրանց շորս հինգերորդը արդեն յուրացվել էին կալվածա-
տերերի կողմից⁵։

Հեաքրքրական է նշել, որ արքայազունները և այլ բարձ-
րաստիճան պաշտոնյաներ, այդ հողերը ձեռք բերելով, հար-
կերի բնագավառում էլ արտունություններ էին ստանում։ Մինչ-
դեռ այլ ծագում ունեցող հողատերերը, ընդհակառակը, ավե-
լի մեծ հարկեր էին տալիս։ 80-ական թվականների Գիլանի
եյևուտի գրքում ասված է, որ Գիլանում վաճառված խալիսե
գյուղեր գնած մարդիկ թե՛ հողի գինն էին վճարում պետու-
թյանը և թե՛ ստիպված էին հարկեր տալ նախկինից մի քանի
անգամ ավելի։ Օրինակ՝ Լեշտենշա գյուղի հարկը առաջներում
5505 թուման է եղել, իսկ նրա նոր տերը՝ Մոլին ու Մուքը,
տարեկան 8500 թուման հարկ էր վճարում պետությունը⁶։

Նախիսեի որոշ մասն էլ խորդեմալեքներն էին գնում։ Գի-
լանի եյևուտի գրքից երևում էր, որ Գիլանի 42,668 թումա-
նի շափով տարեկան հարկ վճարող կալվածքներից 21,409
թուման վճարող մասը վաճառվել էր խորդեմալեքներին։
Մրանց մեծ մասը պետական ստորին պաշտոնյաներ էին⁷։

1 ЦГВИА, ф. 76, д. 241, л. 6.

2 Նույն տեղում, թ. 1:

3 Նույն տեղում, գրք. 236, թ. 54:

4 Նույն տեղում, գրք. 274, թ. 2:

5 Агрокет, Мамед Али шах, стр. 44.

6 ЦГВИА, ф. 76, д. 361, л. 1.

7 Նույն տեղում:

Ի Հաշիվ պետական խալիսե հողերի հողային սեփականությունների և կալվածքների խոշոր կենտրոնացումները այնպիսի շահերի հասան, որ XX դարի սկզբներին առանձին կալվածատերեր տիրում էին մինչև 1200 գյուղ¹, մինչդեռ պետության սեփականության ներքո ամբողջ երկրում մնացել էր ընդամենը 1345 գյուղ²։

Ինչպես ասացինք, հողային մեծ սեփականություններ էր կենդանի պահում նաև բարձր հողերականությունը, որոնք, հողային ընդարձակ տարածություններ սեփականելով, փաստորեն վերածվում էին խոշոր կալվածատերերի։

Ատրպեյսը հաղորդում է, որ Քեհրանի, Քավրիզի և Իսֆահանի մոչթեհիզների սեփականության տակ գտնվող հողային տարածությունները աճել էին շուրջ անգամ, իսկ նրանցից յուրաքանչյուրի գնած գյուղերի թիվը 50—200-ի էր հասնում³, Նույն վիճակն էր տիրում և Գիլանում, ուր բարձր հողերականները բազմաթիվ գյուղերի էին տիրում և առևտրային գյուղատնտեսություն վարում⁴։ Գիլանի հայտնի մոչթեհիզ Համամին մի քանի հարյուր գյուղերի էր տիրում և վաճառում էր դրանցից ստացած մթերքները⁵։ Սարգեվարի մոչթեհիզ Հաշի Միրզա Իրրահիմը մեծ տարածության հողեր ուներ Մոչթեհիզի եկամուտը կազմում էր 200.000 թուման⁶, XIX դարի վերջին Քավրիզի մոչթեհիզ Միրզա Ջավազը էր սեփականության տակ ուներ մոտ 200 գյուղ⁷, նրա ժառանգները, տիրելով այդ գյուղերին, տարեկան մոտ 300 հազար թուման եկամուտ էին ստանում։ Ահաբի մահալի մոչթեհիզը տիրում էր մոտ 100 գյուղի։

¹ Атрпег, Мамед Али шах, стр. 135.

² مسعود كيهان جغرافياى مفصل ايران تهران ۱۳۱۱ جلد سوم
صفحه ۱۳۸

³ Атрпег, Мамед Али шах, Александрополя, 1909, стр. 137.

⁴ АВГР, ф. Персид. стол. д. 775, л. 136.

⁵ ЦГВИА, ф. 76, л. 197, л. 121—122.

⁶ П. Н. Огородников, Страна Солнца, СПб, 1881, стр. 91.

⁷ Г. Каэн, Персидская земля, Ташент, 1914, стр. 35.

Քարծր հողևորականները տարբեր եղանակներով զավթում էին գյուղացիների հողամասերը. Քավրիզի իմամը և Լաչի Միրզա Արզուլբարիմը, զարավերչին թույլ հողատերերի հողերը բռնագրավելով, իր առանց այդ էլ մեծ տարածություն կազմող հողային սեփականությունը հսկայական շահերի էր հասցրել¹:

Քարծր հողևորականությունը վերածվում էր խոշոր կալվածատերերի՝ օգտագործելով մինչևսկ հանդանակությունների և այլ նվիրատվությունների եղանակներով կուտակված գումարները. նրանք այդ գումարները շրջանառություն մեջ էին դնում և նորանոր հողային սեփականություններ ձևաբ բերում:

Մուլդես ասվեց, այդ տարիներին մեծ թվով առևտրականներ նույնպես հողային սեփականություններ ձևաբ բերեցին, որովհետև օտարերկրյա կապիտալը ոչնչացնում էր Իրանի արհեստային արդյունաբերությունը և ստիպում այդ բնազավառի անձանց զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Անաբարին վկայում է, որ Իսֆահանում արհեստներից հեռացած և օտարերկրյա մրցակցությունը շղիմանալով մի շարք ունևոր անձինք 90-ական թվականներին սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Նրանք իրենց ամբողջ ունեցվածքը հատկացնելով, հողեր ձևաբ բերեցին, զանթայներ փորեցին և սկսեցին ընդարձակ հողեր մշակել²: Այդ գործին մասնակցում էին նաև մեծահարուստները, որոնք իրենց կապիտալը ներդնում էին գյուղատնտեսության մեջ:

1903 թ. ուսուսական հյուպատոսը Իսֆահանից հաղորդում էր, որ վերջին 20 տարիների ընթացքում մասնավոր հողատիրությունը Իսֆահանի շրջանում շատ է զարգացել: Դա և՛ եկամտի աղբյուր էր և թե՛ կապիտալ ներդրման ասպարեզ: Իսֆահանում հազվագյուտ ունևոր մարդու կարելի էր հանդիպել, որ լենչանում, Ֆերիդոնում և Չահարմահալում ինչ-որ հողամաս լուսնենար³: Այդպիսի օր՝նակներ կարելի է բերել և այլ շրջան-

¹ АВІР, ф. Персид. стол, д. 331, л. 4.

² «نصاری ۱۳۲۲»

³ АВІР, ф. Персид. стол, д. 3869, л. 368.

ներից, օրինակ, Գամզանի շրջանում առևտրական Հաշի Ղուլամբ, Ղազվիների շրջանում առևտրական Հաշի Ռեզա էմինիյեն ընդարձակ հողային տարածություններ էին ձեռք բերել¹:

Այդ տարիներին հողեր էին ձեռք բերում նաև առևտրական որոշ ընկերություններ: Օրինակ, 60-ական թվականներին Քումանյանցի առևտրական տունը, արտահանվող ապրանքների կարևորությունը զգալով, որոշում է ինքը արտադրել զրանք: Ահա հենց այդ նպատակով էլ նրանք Ատրպատականում, Գիլանում, Մազանդարանում, Ղազվիևում և այլ շրջաններում հողամասեր են գնում և գյուղատնտեսական մթերքների արտադրում²: Նման փաստեր կան նաև Ջամշիդյան առևտրական տան վերաբերյալ, որը Քեհերանի, Խորասանի և Ֆարսի շրջաններում մշակելի հողեր էր ձեռք բերել³:

Այսպիսով, խոշոր կալվածատիրությունը այնպիսի շահների էր հասել, որ որոշ դիտորդների վկայությամբ, կարծես ամբողջ Իրանի ժողովուրդը բաժանվել էր երկու զասակարգի՝ խան-կալվածատերերի և հողազուրկ հասարակ ժողովրդի: Ըստ որում, շնայած գյուղացիին ուներ անձի ազատություն, սակայն կատարյալ հողազրկության պայմաններում նա որոշ շահով կախված էր կալվածատիրոջից, և միայն այդպիսով էր նա ի վիճակի իր գոյությունը պահպանել⁴:

Այս հարցը, այսինքն ճորտատիրության բացակայությունը Իրանում և գյուղացու անձի հարաբերական ազատության հարցը գրավել է այդ տարիներին տարբեր առիթներով Իրանում եղած ռուս հեղինակների ուշադրությունը, որոնք իրենց գրքերում ընդգծված ձևով անդրադարձել են այդ խնդրի բացահայտմանը: Թերենք թեկուզ մեկ օրինակ: Ռուս բժիշկ Ֆի-

¹ ЦГВИА, ф. 76, д. 197, л. 60.

² تاريخچه مسي ماله بانك ملی ايران ۱۳۰۷—۱۳۲۷ قهران ۱۳۰۷—۱۳۲۷

³ М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 20.

⁴ Максимович-Васильковский, Ответ о поездке по губернаторством Западной Персии..., стр. 25.

լատովը, որը երկար տարիներ աշխատել էր Իրանում, այդ կապակցությամբ գրում է, որ այդ ժամանակ ամբողջ Իրանը բիրենից ներկայացնում էր առանձին կալվածատերերի սեփականություն: Գյուղացիները ազատ կերպով կարող էին մի կալվածատիրոջից մյուսի մոտ գնալ, ինչպես որ կալվածատերը կարող էր յուրաքանչյուր գյուղացու վտարել՝ վճարելով նրան ցանքսի, անասունի և այլ ունեցվածքի դիմաց, քանի որ կալվածատիրոջը պատկանում էր միայն հողն ու շուրջը¹:

Գյուղացու իրավունքների հարցին մենք կանգրադանանք աշխատություն վերջին գլխում, իսկ առայժմ նշենք այն, որ նոր պայմաններում, ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զարգացման, խոշոր կալվածատիրություն առաջացման պայմաններում իրանական գյուղացիությունը զբրկվեց նաև իր իրավունքներից և ուժեղացավ նրա կախումը կալվածատիրոջից:

Խոշոր կալվածատիրություն մասին խոսելիս անհրաժեշտ է կանգ առնել մեկ հարցի վրա ևս: Դա ջրի և նրա սեփականության հարցն էր Իրանում: Զուրը Իրանում գյուղատնտեսության հիմնական պոքրիեմներից մեկն էր: Զրառաս գետերի պակասը, տեղումների ցածր մակարդակը, հատկապես Կենտրոնական և Հարավային Իրանում, գյուղատնտեսություն մեջ կարևոր տեղ են հատկացրել ոռոգմանը: Ոռոգման հիմնական եղանակներից մեկը, ինչպես մենք արդեն նշել ենք, զանաթային սխտեմն էր, որը կիրառվում էր երկրի բոլոր մասերում: Ղանաթների կառուցումը, նրանց նորոգումը և սարքին պահելը ընդհանրապես մեծ ծախսեր էին պահանջում: Հստ որոշ աղբյուրների, երբեմն զանաթների ծախսերը հասնում էին տաս և քսան հազար թումանի, ինչ խոսք, որ այդպիսի գումարներ կարող էին հատկացնել կամ պետությունը և կամ առանձին հարուստ մարդիկ: Ընկերություններ և նման այլ հիմնարկներ այդ ժամանակ զիռ չկային Իրանում²:

¹ П. Филатов, Письма из Персии, Одесса, 1909, стр. 108.

² J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 253.

Բիշոփը Քաշանի շրջանի մասին գրում է, որ հարյուրավոր ավերված և շորացած չրանցքներ կային: Որևէ դանաթի կառուցում նշանակում էր մի կամ մի քանի գյուղերի ստեղծում, իսկ նրա ավերումը նշանակում էր գյուղերի ամայացում: Հենց այդ պատճառով էլ դանաթների կառուցումը սպեկուլյացիայի հեշտ միջոց էր¹:

Իրանում ոչ միայն հողը, այլև շուրջ մասնավոր սեփականություն էր: Շատ տեղերում խոշոր կալվածատերերը բազմաթիվ գյուղերի և ընդարձակ հողամասերի տիրելով, տիրում էին նաև ջրին: Կորսուճը գրում է, որ մուլքադարները բացի հողից տիրեցին նաև ջրին, որը նոր եկամուտների աղբյուր էր նրանց համար: Այսպիսով ոռոգվող հողերի վարձակալման պայմաններից անկախ՝ մուլքադարները իրենց մասնավոր սեփականատիրական իրավունքները տարածեցին նաև ոռոգման աղբյուրների վրա, թեկուզ եթե այն կատարվեր գետից²:

Այս երևույթը տարածված է եղել ընդհանրապես շրջապատը երկրներում, այդ թվում և Իրանում: Ունևոր խավի երկակի

¹ I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. I. pp. 241—2:

Իրանի իշխող շրջանների առաջավոր եերկայացուցիչները մեծ ուղադրություն էին գարնանում ոռոգման սխեմի կառուցման և կարգին պահելու գործին, քանի որ գրա մեջ տեսնում էին երկրի գյուղատնտեսության զարգացման երաշխիքը: Հասնի Մաքթին Իրանի տիանավոր գործիչ, մեծ վեչիք Ամիր Քարիբի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված իր աշխատությունում, անգրագանալով ոռոգման ասպարեզում նրա կատարած աշխատանքներին, գրում է, որ նա շատ լավ գիտակցում էր, որ երկրի ընդհանուր արտադրողականությունը պետք է բարձրացնել, իսկ այդ նպատակին կարելի է հասնել գետերի ջրերը պատարճեցնել՝ ամառի և անձրևի հողերը մշակելի դարձնելով: Օրինակ, հուզեստանի բերքատու հողերը և այնտեղ հասող հինգ գետերի ջրերը պատարճեցնելով կարելի էր կարճ մասնակում այդ երկրամասը զարմեցնել երկրի ամենահամարքեր և շեն շրջաններից մեկը: Հենց այդ նպատակով էլ նա կարողացրեց և հասուն պաշտոնյաներ ուղարկեց հուզեստանում չրապատնեչներ կառուցելու համար:

حسین مکی زندگانی میرزا تقی خان امیر کبیر تهران ۱۹۰۹

112 doc. 50

² Корсун. Военный обзор персидского передового театра, стр. 100.

այս սեփականաատիրութիւնը, այսինքն հողին և ջրին տիրելը՝ որոշակի փոփոխութիւն էր մտցնում ազգարային հարաբերութիւններում, այն էլ ինչպէս կտեսնենք, հօգուտ կալվածատիրոջ և ի վնաս գյուղացու:

Առանց ջրի հողը ընդհանրապէս արժեք չունէր և փաստորեն որևէ հողամասի գինը որոշելիս նկատի էր առնվում ջրի այն քանակը, որը այդ հողը մշակելի էր դարձնում: Աս մի հանգամանք էր, որ ուժեղացնում էր նաև գյուղացու կախումը հողի և ջրի տիրոջից:

Ջրի նշանակութիւնը տեսնելու համար ուշագրաւ է անդրադառնալ նաև հետևյալ երևույթին:

Մենք արգեն նշեցինք, որ մասնավոր սեփականութիւնը ձեռք էր բերվում ժառանգարար, գնումով և պետական հողերի յուրացումով: Բայց հողային սեփականութիւնները ընդարձակելու գործում նշանակալից տեղ էր զբաղում նաև ամալի հողերի յուրացումը: Որևէ ամալի, անապատային հողամաս ուսումնասիրելու հղանակով մշակող անձը, պետութիւնը համապատասխան հարկ վճարելով՝ դառնում էր նրա լիիրաւ սեփականատերը¹: Ուշագրութիւն արժանի է նաև այն, որ հողի գինը որոշելիս մեծ նշանակութիւն ունեին նրա ուսումնասիրողները: Հաճախ էր պատահում, որ որևէ հողամասի ուսումնասիրող անհրաժեշտ ջրին վճարվում էր անհամեմատ ավելի մեծ գումար, քան իրեն հողամասին²: Հենրի Ռեննը գրում է, որ մշակելի հողի գինը կախված էր ջրի քանակից և հողի բերրիութիւնից: Որևէ կալվածքի գինը կարող էր այդպիսով կեն միլիոն ֆրանկի հասնել, բայց կարող էր և ցածր եկամտասերի պատճառով մի քանի հազար ֆրանկից ավելին չլինել³: Հենց այդ պատճառով էլ խոսքերը և խոշոր կալվածատերերը՝ բացի հողային սեփականութիւններից, ձեռք չէին բերում նաև ջրային սեփականութիւններ և ջրի օգտագործման բնագավառում

1 M. H. Томара, Экономическое положение Персии, стр. 4.

2 Նույն տեղում, էջ 6:

3 Կը հարկ ընդ մասնային սֆերանում ...

մենաշնորհը իրենց ձեռքը վերցնում: Բարձրաստիճան հոգևորականությունը, մոշթեհիդները, խոշոր կալվածատեր դասնայով, միշտամուսում են նաև չրի սեփականատիրական իրավունքի հարցին, որի հետևանքով դուռաշրջություն վիճակը էլ ավելի է վատանում: Նախկինում բնակչությունը ինքը շրանցքներ էր կառուցում, հետևում էրա պահպանությունը, բայց 1880 թվականին լրացուցիչ եկամուտներ ստանալու նպատակով դուռաշրջությունը մոշթեհիդների հետ լեզու գտնելով, թույլտրվություն են ստանում, շարիաթի վրա հիմնվելով, շուրջ արամագրեի որոշակի վճարի դիմաց¹:

Ջրի կանաչները կամ առուները պահպանում էին պետությունը, կամ մասնավոր անձանց: Առաջին դեպքում պետական պաշտոնյաներն էին հսկում չրի բաշխմանը՝ ըստ սոսոման անհրաժեշտության գանձելով համապատասխան հարկ, որը մեծապես կախված էր տեղից և տարվա ժամանակից: Երկրորդ դեպքում հասող չրի տերերը իրենց սեփականատիրական իրավունքի համար պետությունը որոշակի գումար էին վճարում և հարկ էին գանձում շուրջ օգտագործողից՝ ըստ օգտագործված չրի քանակի և տարվա ժամանակի: Եթե լեռներից հասող շուրջ առատ լիներ, ապա յուրաքանչյուրը կարող էր առվակներով տանել այն իր հողամասը, զրա դիմաց ոչ ոքի ոչ մի բան չվճարելով: Կար նաև այսպիսի կարգ, որ չրի սեփականատիրը համարվում էր նա, ով առաջինն էր այն հայտնաբերում և առվակով փոխադրում²:

Չնայած շարիաթի նորմաների համաձայն արգելվում էր բնական աղտոլանների չրի առ ու ծախք, սակայն շատ զհանր ու առուներ ունեին առանձին տերեր, որոնք չրի առևարով էին զբաղվում: Այդ պատճառով էլ հողերը գնելու դեպքում անհրաժեշտաբար ուշադրություն էր դարձվում սվյալ վայրի սոսոման հնարավորություններին կամ էրա նկատմամբ հնա-

¹ Г. Казм, Персидская земля или «Новая апельсиния», 1914, Красноводск, стр. 125.

² П. Осородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 212.

րավոր սեփականատիրական հավակնությունների հանգամանքներին¹։ Այնպես որ հողի եկամտաբերությունը գնահատման համար հիմք էին ընդունվում գտնազան գործոններ, սակայն գլխավորապես ջրի այն քանակը, որը գտնվում էր սեփականատիրոջ տրամադրության տակ²։

Ոռոգման ասպարեզը նույնպես դուրս չէր մնացել օտարերկրյա մոնոպոլիաների ուշադրությունից։ Մենք արդեն անդրադարձել ենք, որ ռուսական դեսպան Գուգոուսկին արտաքին գործերի մինիստր Գիրսին գրած 1888 թ. հուլիսի 10-ին զեկուցագրում հայտնում է, որ փնչ որ ամերիկյան ընկերություն ուզում է Իրանում ձեռք բերել արտեզյան հորեր փորելու կոնցեսիոն իրավունք³։ Փաստաթղթերում բերված են նաև կոնցեսիայի պարսկերեն բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը։ Կոնցեսիոն պայմանագրի հինգերորդ հոդվածում ասված էր, որ կոնցեսիոնները փրավունք ունի արտեզյան հորեր փորելու հղանակով ոռոգել ամայի, լճակված, ոչ մի եկամուտ չտվող և տեր շունցող հողերը, այգիներ տնկել այնտեղ, անտառներ ստեղծել կամ այն վարել ցանքսի համար⁴։ Ինչպես տեսնում ենք այս կոնցեսիան օտարերկրացիների համար մեծ հնարավորություններ էր ստեղծում ձեռք բերել հողային սեփականություններ։

Այսպիսով՝ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին մուսթադարային տիպի հողատիրությունը հսկայական շափերի հասալով՝ ընդ աղբյուրների տվյալների համաձայն այդ ժամանակներում Իրանի հողային սեփականությունների ընդհանուր քանակի մոտ 66—68 տոկոսը կազմում էր մուսթադարային հողատիրությունը⁵։

1 Г. Каэм, Персидская земля... 1914, Красноводск, стр. 53.

2 М. Л. Томара, Экономическое положение Персии, стр. 77.

3 АВПР, Главный Архив, V Лз, д. 36, л. 64.

4 Նույն տեղում։

5 Санджаби, К изучению аграрного вопроса в Персии, Баку, 1930, стр 15—16.

Հողատիրութեան այս նոր ձևը, ինչպես տեսնում ենք, արդիև իրենից ներկայացնում էր սոցիալական նոր ուժի արտահայտություն: Դա իր հետ, անշուշտ, բերում էր նաև կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման նախադրյալներ¹:

Հողային սեփականությունների այսպիսի կուտակում առանձին կալվածատերերի ձեռքում աննախագիտելի էր Իրանի հողատիրութեան պատմության մեջ: Խոշոր կալվածատիրությունը իր գոյությունը շարունակեց մինչև XX դարի 80-ական թվականները, շնայած երկրում տեղի էին ունեցել հսկայական սոցիալ-քաղաքական փոփոխություններ: Այս խափն էր, որ սկսեցի ճիշդ հիմնական հենարանը եղավ իրանական 1905—1911 թթ. հեղափոխության տարիներին և 1917 թվականից հետո երկրում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների ժամանակաշրջանում:

Ինչպես նշեցինք երկրում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը, սակայն չպետք է կարծել, որ հողատիրական դասակարգը միատարր էր: Նա անշուշտ կազմված էր սոցիալական տարբեր խմբերից, որոնք մի շարք հատկանիշներով տարբերվում էին միմյանցից: Այստեղ ևս կարելի էր զանազանել երեք հիմնական շերտ. խոշոր, միջին և մանր հողատերեր:

Ազդյունները վկայում են, որ խոշոր հողատերերը, որոնք կազմում էին բուրժուազ հողատերերի մեկից-երկու տոկոսը, տիրում էին մշակելի հողերի ամբողջ տարածության ավելի քան կեսին: Միջին հողատերերը կազմում էին բուրժուազ հողատերերի մոտ 30 տոկոսը և տիրում էին մշակելի հողերի մոտ 15 տոկոսին: Նրանց շարքերում էին մեծ մասամբ նախկին թիուղարները, առևտրա-վաճառական շրջանների ներկայացուցիչները, պետական պաշտոնյաները և միջին հոգևորականությունից ներկայացուցիչները: Մանր հողատերերը կազմում էին

¹ М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 20.

բուր հողատերերի մոտ 70 տոկոսը, բայց տիրում էին մշակելի հողերի մոտ 30 տոկոսին¹։

Խոշոր կալվածատերերը XIX դարի վերջին սկսում են բռնագրավել նաև համայնական կամ բրձնավազ հողերը։ Դեռևս զարսակզբին իրանական գյուղերում գոյություն ունեցող գյուղական համայնքը դարի ընթացքում վերջնականապես քայքայվեց։ Նույն նահատապարհին արժանացան նաև գյուղացիական առանձին հողամասեր, որոնք ամբողջովին կլանվեցին խոշոր կալվածատերերի կողմից²։

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ շնայած XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին իրանում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը, սակայն հողօգտագործումը շարունակում էր մնալ մանր և արհզված։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նոր ախպի հողատերերի՝ մուլքագարների առաջ գալը նաև փոփոխություն չմտցրեց գյուղատնտեսության եղանակների մեջ։ Հողօգտագործման ֆեոդալական եղանակները շարունակում էին տիրել առաջվա պես և բավականին ցածր աստիճանի վրա էին պահում գյուղատնտեսության ընդհանուր մակարդակը։

Վարձակալման սխտեմի զարգացումը տեղի էր ունենում մասնավոր սեփականության աճի և ծաղկման հետ զուգահեռ։ Դրա հետ կապված էլ մուլքագարների եկամուտները մեծանում էին ոչ թե վարձակալման սխտեմի աճի հետ, այլ ի հաշիվ ունատայի աճի։ Առաջվա պես գյուղացին շարունակում էր հողը մշակել նախնադարյան եղանակներով։ Նոր պայմաններում փոփոխությունն այն էր, որ նա ստիպված էր ավելի շատ աշխատել և ավելի նեղ ապրել։

Բիշոփը գրում է, որ մեծահարուստները և կալվածատերերը ապրում էին գլխավորապես քաղաքներում, գյուղերում

¹ Н. А. Зимовьев, Статистические сведения о провинциях Галли и Шахруд-Вастам, СПб, 1887, стр. 13—28.

² «Ученые записки института востоковедения», VIII, Иранский сборник, М., 1953, стр. 121.

ապրում էին ավելի համեստ հարստութիւն ունեցող խաները, ազաները կամ գլուզատերերը:

Հարուստ և խոշոր գլուզատերերը բնակվում էին Քեհրանում, Քավրիզում, Իսֆահանում, Փերմանշահում և այլ քաղաքներում: Իրենց կալվածքները կառավարելու համար նրանք նշանակում էին ներկայացուցիչ, որը կոչվում էր սեսարս. սա կարգավորում էր վարձակալների գործերը և գանձում կալվածատիրոջ բաժինը: Գլուզերը և գլուզացիները թողնվում էին նասրի քմահաճույքին իշխանութիւններից հովանավորութիւն առանց որևէ հույսի:

* * *

XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանում գեռևս նշանակալի տարածութիւն էին կազմում պետութիւնը պատկանող հողերը կամ խալխսները: Խալխս հողատիրութիւնը Իրանում գոյութիւն ուներ գեռ վաղ ժամանակներից, բայց նա մշտական փոփոխութիւն մեջ է եղել: Որոշ ժամանակաշրջանում նրա տարածութիւնը աճել, իսկ մի այլ գեպքում նվազել է: Խալխսները իրենց ժաղումով նույնպես տարբեր էին՝ նայած թէ ինչ պայմաններում և ինչ ազդրութիւն էին անցել պետութիւնը: Խալխս հողերի ժաղումը կամ նրանց տարածութիւն ստույգ շափը երբեմն հայանի շէր մինչևիսկ պետութիւնը: Տարբեր ժամանակներում եղել են խալխս հողերի գրանցումներ և կազմվել տարբեր ցուցակներ և մատյաններ, որոնք ինչոր շափով արտացոլել են խալխս հողերի վիճակը: Այդպիսի ցուցակներ կազմվել են նաև նասր լո Գին շահի (1848—1896) օրոք, որոնք պահպանվել են արխիվներում:

Խալխսների տարբեր կատեգորիաների պարզարանման տեսակետից կարևոր են այդ ցուցակներում նշված մի քանի

¹ I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 251.

ձևի խալիսանները, որոնք Հետազայում ևս օգտագործվում են ֆինանսների մինիստրության կողմից: Գրանք էին.

1. Խալիսանքաթի էնթելալի կամ փոխանցելի խալիսաններ. սրանք այն հողամասերն էին, որոնք պետության կողմից տրվել էին առանձին անձանց և որոնք ենթակա էին փոխանցման նրանց ժառանգներին, բայց ոչ որևէ երրորդ անձնավորության: Այս տիպի հողատիրությունը առաջանում է խալիսան հողերի ընդհանուր անկման պայմաններում, երբ նասր էդ Գին շահի մինիստր Ամին էս Սուլթանը գալիս է այն եղբակացություն, որ այդ կալվածքները ավերումից փրկելու համար նպատակահարմար է դրանք փոխանցել առանձին անհատների տերինմանը՝ փոխանակ նրանց տալու այդ կալվածքների եկամուտները գանձելու իրավունքը: Այդ փոխանցումների համար նա համապատասխան հրովարտակներ է հրապարակում, այդ կալվածքների հարկերը, որոնք գնահատվում էին բնամթերքով, բարձրացվում են, իսկ հետո փոխադրվում կանխիկ գումարի: Դա կալվում էր սթաոիրա: Այդ գումարներից որոշ պակասեցումներ թույլատրվում էին հատուկ նպատակներին, ինչպես օրինակ զանաթների կառուցման համար և այլն: Ահա հենց այս խալիսաններն էին, որ հայտնի գարձան սխալիսանչաթի էնթելալիս անունով:

Նոր կարգի համաձայն այդ հողերը կարող էին ժառանգվել, բայց չէին կարող վաճառվել որևէ երրորդ անձնավորության: Այստեղ հետաքրքրական է նշել նաև այն, որ այդ կալվածքների արժեքը ընդհանրապես ավելի ցածր էր նշանակվում, քան արբարի կալվածքները, որովհետև պետությունը միշտ էլ կարող էր դրանցից որևէ մեկը հո պահանջել:

Այսպիսով խալիսանչաթի էնթելալիս կամ խալիսանչաթի վազուզարին այն հողերն էին, որ սրվում էին ոչ լրիվ սեփականություն, այսինքն դրանք կարելի էր փոխանցել, բայց չէր կարելի վաճառել, շնայած որ հետազայում հատուկ ֆարմանով թույլատրվեց նաև վաճառքը:

էնթելալի հողերի եկամուտներից պետական բաժինը շատ մեծ էր լինում, երբեմն մինչև եկամտի 70% -ը, ուստի նր-

րանց տերերը մեծ շանքեր շէին թափում այդ հողերի բարեկարգման համար¹։

2. Խալիսեշաքն զարթի կամ բռնազրավժած խալիսեներ։ Մրանք այն խալիսեներն էին, որոնք նախկինում պատկանելիս են եղել պետութիւնը, ապստամբած կամ պետական հարկերը չվճարած խաներին և հետագայում զավթվելու մտել են խալիսեների ֆոնդը։ օրինակ՝ Քեհրանում, Գիլանում, Բորուչերդում և Խարում շատ հողեր ունեցող Ասաֆ էդ Գուլի մոտ 50 գյուղերը բռնազրավժել և համարվել էին խալիսեյն զարթի²։ Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ որոշ ժամանակ հետո այդ հողերը վերագործվում, կամ ավելի շուտ վաճառվում էին նախկին տերերին, բայց դրանք շարունակում էին մնալ խալիսեների ցուցակում³։ Լամբտոնը գրում էր, որ նասր էդ Գին շահի թագավորութիւն սկզբում Իսֆահանի շրջակայքում մոտ 1000 գյուղ և հողամասեր կային։ Գրանցից մի մասը մասնավոր էր, մի մասը վակֆային, իսկ մնացածը խալիսե, որոնք համարյա շէին մշակվում⁴։ Ֆինանսների մինիստր Միրզա Արզուլ Հոսեյնիին 14,000 թուման կանխիկ և 1000 խարվար քնամթերք է տրվում, որպեսզի նա հետ վերցնի այդ հողերը։ Մինիստրը այդ գումարը օգտագործում է զինվելու և կառավարութիւն դեմ ապստամբելու համար։ Երբ ապստամբութիւնը ճնշվում է մասնակիցների կալվածքները բռնազրավժում և մացվում են խալիսեի մեջ։ Չնայած այդ կալվածքները հետագայում վերագործվեցին իրենց նախկին տերերին, սակայն

¹ مسعود كيهان جغرافياي مقصل ايران تهران ۱۳۱۱ جلد سوم
صفحه ۸۵

² تقى بهرامى تاريخ كشاورزى ايران تهران ۱۳۳۰ صفحه ۱۴۵

³ انصاری ... صفحه ۴۷

⁴ Պատահում էին դեպքեր, երբ մի գյուղն ասորքն մասերը կալվածատերական էին խալիսե կամ վակֆային, ПГВНА, ф. 76, л. 213, л. 4—8. Օրինակ՝ 1880—81 թվականին Դարազանում մի գյուղի մեկ երրորդը խալիսե էր, կամ մեկ ուրիշ գյուղի կեսը, մյուսի մեկ երրորդը կամ մեկ վեցերորդը՝ վակֆային, 54' u A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 156.

զրանք շարունակվեցին գրանցվել խալիսեալքն զարթի՝ այսինքն բռնագրավված խալիսեաներ: Այդ իրադարձութիւններէց որոշ ժամանակ անց Միրզա Աքզուլ Վահաբը նորից անգրագարձավ Իսֆահանի հողերին, և զրանք բաժանվեցին երկու կատեգորիաների՝ վակֆային խալիսեաների և արբարի խալիսեաների¹:

3. Խալիսեալքն բազրի կամ սերմացուի խալիսեաներ: Ղաշարների թագավորութիւնն որոք Իրանում բազմիցս սով էր տեղի ունենում: Կալվածատիրական շատ գյուղեր ավերվում էին և պետութիւնը ստիպված էր լինում այդ գյուղերի գյուղացիներին սերմացու տալ, որպեսզի նրանք վերականգնեն հողագործութիւնը, պայմանով, որ բերքը ստանալուց հետո ստացած սերմացուն վերագարձվի: Այդ գյուղերի տերերի մի մասը գյուղերի վիճակը բարելավելուց հետո վերագաղնում էր և տեր կանգնում գյուղերին: Զանազան պատճառներով չվերագարձած կալվածատերերի գյուղերը անցնում էին պետութիւնը և կոչվում սերմացուի խալիսեաներ²:

Դա առաջին անգամ սկսվեց Մոհամադ շահի որոք Իսֆահանում: Սովը վերանալուց հետո հողերը վերագարձվեցին տերերին, բայց մնացին խալիսեաների ցուցակներում³: Լամբտոնը նշում է, որ երբ 1869—1872 թթ. մի քանի իրար հաջորդող սովի տարիներ եղան, մեծ թվով խալիսե և արբարի հողեր նորից ամայացան, բազմաթիվ հողատերեր պարզորեն լքեցին իրենց հողերը, որոնք և մտան խալիսեի ֆոնդի մեջ⁴:

4. Խալիսեալքն սարքի, կամ զրանցված խալիսեաներ: Դրանք այն հողերն էին, որ պետութիւնը չէին պատկանում, բայց քանի որ զրանցված էին դեռևս նազիր շահի ժամանակ կազմված «Ռազարի» նազիրի ցուցակում, ուստի պետու-

¹ Նույն տեղում, էջ 152—153.

² احمد مومن اقتصاد کشاورزی جلد اول تهران ۱۳۲۴
صفحه ۲۷۶

³ انصاری ... صفحه ۷۶

⁴ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 152—153.

Քյունը այդ հոգիքը համարում էր խալիսե, ընայած զրանք գանձում էին մասնավոր տնօրինության ներքո¹։

Քացի խալիսեի այս շորս ձևերից ազդյուրները նշում են նաև հինգերորդ ձևի մասին, որը կոչվում էր խալիսլեյն սահի-
նյե դիվանի, որոնք արվում էին մորաշիրերին և կամ վար-
ձով արվում առանձին մարդկանց²։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ զաշարների օրոք խալիսեների վիճակը փոփոխական էր, հատկապես շահերի փոփոխումով նրանց վիճակը անկայուն էր դառնում։ Ընդհանրապես պետք է նշել, որ զեռև XIX դարի երկրորդ կեսին պետութայնը կամ շահին պատկանող հոգիքի սահմանա-
դատումը դժվար էր։ Այդ բանը միայն առաջին և երկրորդ մելլիսեների (1906—1911) ժամանակ կատարվեց³։

Չաթհ Ալի շահի մահվանից հետո խալիսեների վիճակը այնքան անորոշ զարձավ, որ կառավարութայնը հայտնի չէր նրանց քանակը, որովհետև բոլոր մատյանները և փաստա-
թղթերը ոչնչացել էին։ Իրանական շահերը որոշ միջոցների էին զիմում այդ բնագավառում պարզություն մտցնելու հա-
մար։ Հենց այդ պատճառով էլ նասր էդ Դին և Մոզաֆար էդ Դին շահերի օրոք նույնպես խալիսե հոգիքի ցուցակներ կազմ-
վեցին⁴։

Այդ տեսակետից հետաքրքիր է հետևյալ փաստը. Մոհա-
մադ շահի ժամանակ մեծ վեզիր Հաջի Միրզա Աղասին 1840—
1841 թվականներին մի հրովարտակ է հրատարակում հետե-
վյալ բովանդակությամբ. նախ և առաջ բոլոր այն նախկին խա-
լիսեները, որոնք զրանցված էին մատյաններում և արբարի չէին, պետք է ճանաչվեին որպես խալիսե կալվածքներ երկ-
րորդ՝ այդ նախկին խալիսեները, որոնք այժմ արդեն արբարի էին զարձել, խալիսեի մեջ չպետք է մտնեին, երրորդ՝ Աղա

¹ նույն տեղում։

² ۷۶ تصاری ... صفحه

³ مرتضی حسینی تهرانی اصول علم مالیه ... صفحه ۱۸۵

⁴ احمد هومن اقتصاد کشاورزی تهران ۱۳۳۴ صفحه ۲۸۱

Մահամադ խանի և Յաթհ Ալի շահի այն բռնազրաժուումները, որոնք որոշակի ժառանգներ ունեին, և հողերը նրանց ձեռքում էր, պետք է համարվեին արքայի, բայց պետությունը այդ հողերը չէր տալիս նրանց, այլ դրանց դիմաց վճարում էր ինչ-որ գումար. չորրորդ՝ բուրբ այն խալիսները, որոնք գրանցված էին կամ գրանցված չէին, եթե օրինական հավակնորդ ունենային, ապա պետք է արվեին նրանց և խալիսի չհամարվեին:

Այս հրովարտակը վերաբերում էր խալիսի բուրբ գյուղերին, որոնք ցրված էին Քեհրանի, Իսֆահանի, Ասրապատականի, Փերմանի, Յարսի, Մազանդարանի, Արարիստանի, Խամանի, Մալալիի, Համազանի, Ասրաբադի, Սավիի, Գիլանի, Հազվիի, Փերմանշահի և մասամբ էլ Բորուզերդի, Լորեստանի, Քուրդիստանի, Գուլիստանի, Խոնսարի և այլ նահանգներում ու շրջաններում¹:

Քեհրուսը այն կարծիքն է հայտնում, որ խալիսի հողերը Իրանում մեծ մասամբ բանցած դարի քաղաքական, ներքին կոնֆլիկտի ծնունդ էին². Դա մասամբ ճիշտ է, բայց մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում արքայի հողերի բռնազրավման և խալիսի հողերի ֆոնդի մեջ մացնելու փաստերի էլ կարելի է հանդիպել: Պատահում էին դեպքեր, երբ հողատերերը ի վիճակի չէին լինում քավարարել պետական պաշտոնյաների պահանջները և նրանց հողերը բռնազրավում և զառնում էին խալիսի: Այդպիսի բռնազրաժուումները երբեմն կատարվում էին դեկրետով, պահպանվել են Նասր էդ Գին շահի օրոք Իսֆահանի նահանգապետ Ջեյ էս Սուլթանի դեկրետները, որոնցով արքայի հողերը հայտարարվում էին խալիսի³:

1882 թ. լույս տեսած էղվարդ Սթեյքի ավելի ամիս պարսկաստանում գրքում կարդում ենք, որ արքայի հողերը կարելի էր առնել և ծախել, ինչպես ամեն մի ունեցվածք: Բայց թե պետությունը երբեք դիվանի հողերը վաճառում էր մասնավոր անձանց, թե ոչ, ժմի հարց էր, որի համար ես չկարողա-

¹ تقی بهرامی تاریخ کشاورزی ایران تهران ۱۹۰۱ ص ۱۴۹

² G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 488.

³ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 154.

ցա բազմաբար պատասխան ստանալ: Բայց անկախ այն բանից, թե զիվանի հողերը կարող էին արբարքի դառնալ, թե ոչ, գոյություն ունեւր մշտական տնտեսաց արբարքի հողերը զիվանի դարձնելու ուղղութեամբ՝ բռնազրավման կամ այլևայլ եղանակներով¹:

Աս, իհարկե, միակողմանի գնահատական է, քանի որ փաստերը ցույց են տալիս, որ տեղի վին տնտեսում նաև խալիսն հողերի վաճառք մասնավոր անձանց:

Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ դաշարների թագավորութեան շրջանում, հատկապես Ազա Մոհամադ խանի և մեծ վեզիր Հաջի Միրզա Ազասու օրոք, ավելանում էր խալիսն գյուղերի թիվը: Որոշ վակֆայիտ կալվածքներ ևս, որոնք որոշակի նշանակում չունեին, զավթվում են պետութեան կողմից և մասցվում խալիսնի ֆոնդի մեջ²: Նասար էդ Գին շահը իր թագավորութեան սկզբնական շրջանում խալիսն կալվածքները ընդարձակեց, բայց վերջում սկսեց դրանք բաժանել:

Ընդհանրապես խալիսն հողերի ֆոնդի աճի պատմութեան տեսակետից բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել հենց մեծ վեզիր Հաջի Ազասու կալվածքների պատմութեանը: Հաջի Միրզա Ազասին տասնչորս տարի Իրանի մեծ վեզիրն էր: Այդ տարիներին նա մեծ թվով կալվածքներ է գնում, որոնց բարեկարգման ու մշակման համար մեծ ջանքեր է թափում: Իր իշխանութեան վերջին տարում՝ 1264 թ. (1847—48) նա իր կալվածքները, որոնց թիվը հասնում էր 1438-ի, իսկ արժեքը մոտ հինգ միլիոն թումանի, նվիրեց Մոհամադ շահին: Այդ հողերը մտան խալիսնի ֆոնդը և հայտնի դարձան որպես «Հաշ Միրզա Ազասու խալիսններ»³:

Սիսթանի նահանգի խալիսնների պատմութեանը նույնպես որոշակի հետաքրքրութեան է ներկայացնում Իրանի խալիսն հողատիրութեան ընդհանուր պատմութեան ուսումնասիրման տեսակետից:

¹ E. Stack. Six Months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 247.

² مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه ... صفحه ۱۱۷

³ تقی بهرامی تاریخ کشاورزی ایران تهران ۱۹۰۱ صفحه ۷۶

Միսթանի խալիսեի պատմութիւնը սկսում է Նասր էդ Գին շահի Բագադորութիւն տառչին տարիներէից: Նահանգը գրավւելց 1866—1867 թվականներին: Իրանական կառավարութիւն գերիշխանութիւնը դիմադրում էին տեղական խաները, բայց այդ դիմադրութիւնը շախախտւելց և Քայիեի ամիր Միր Ալամ խանը գրավելց ամբողջ Նահանգը: 1874 թվականին Միսթանը արվելց նրան որպէս քիու: Նրա մահից հետո քիուը անցավ որդուն: Միր Ալամ խանը իր իշխանութիւն տարիներին ստիպելց տեղական հողատեր հողորականներին իրենց հողերը վարձով տալ նրան: Թեղապեաներին, որոնք կոչւում էին սարգարներ, նա ստիպելց մեծ հարկեր տալ և որոշ թվով աշխատող ուժ տրամադրել: Աստիճանաբար այդ վճարումները և ժառանգութիւնները գիտւելցին որպէս հողային ոսկոտ, իսկ ամբողջ Միսթանը համարւելց խալիսե¹:

Քուշխտանում Նույնպէս խալիսեի պատմութիւնը սկսում է Նասր էդ Գին շահի ժամանակվանից: Նա կրկին Իրանի կառավարութիւն իշխանութիւն տակ անցավ XIX դարի կեսերէից: Քուշխտանի մշակելի հողերի մեծ մասը զարձակ խալիսե, քանի որ նրա Նախկին տերերը անհայտացել էին և ոչընչացել նրանց սեփականատիրական գրանցումները²:

Խալիսե հողերը բնահանրապէս բարվոք վիճակում չէին: Պետութիւն ներկայացուցիչները կամ խալիսեի տնօրինողները ոչ մի ուշադրութիւն չէին դարձնում այդ հողերի բարեկարգման վրա: Նրանք հետապնդում էին միայն մեկ նպատակ՝ ձեռք բերել առավելագույն եկամուտ: Այդ ամենի հետեանքով գյուղերը սկսում են ավերվել և գյուղացիները մասսայաբար հեռանում են խալիսե գյուղերից: Նահապանգի և Խալալի շրջանների մասին 1880—81 թթ. զեկուցագրում ասված է, որ այնտեղ կային 13 լրիվ խալիսե և 4 մասամբ խալիսե գյուղեր: Այդ գյուղերից երեքը միանգամայն ավերված վիճակում

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 244.

² Նույն տեղում, էջ 255.

էին՝ Իրանի ֆինանսների մինիստրութունում պահպանված 1879—80 թվակիր մի զեկուցագրում Խարի և Քեհրանի շրջակայքի մասին նշված է, որ Խարի գյուղերի մեծ մասը, անկախ խալիսե կամ արբարի լինելուց, անկման վիճակում էր։ Այդ զեկուցագրում նշված է նաև այն փաստը, որ արբարի կալվածքները ամենուրեք ավելի լավ վիճակում էին, քան խալիսե կալվածքները¹։ Էթեմալ էս Մալթանեն նույնպես նշում է, որ հսկողութան պակասի և վատ կառավարման հետևանքով պետական շատ կալվածքներ ավերվել էին², Իսկ Անսարին՝ գրելով, որ արբարի հողերը ծաղկում, իսկ խալիսեները ավերվում էին, պատմում է, թե ինչպես շահը, իր հանապարհորդութուններից մեկի ընթացքում շեն և ժաղկոզ գյուղի հանդիպելով, հարցնում է, թե սա ու՞մ կալվածքն է, իսկ ավերակ գյուղերի հանդիպելով՝ հարցնում է, սա պետական խալիսե՞ն է³։

Պետութան կողմից վարձով տրված հողերն էլ առանձնապես բարձր վիճակում չէին, քանի որ վարձակալները առանց կապիտալ ներդրումներ կատարելու ձգտում էին առավելագույն օգուտ քաղել, որի հետևանքով էլ հողերը ուժապառ էին լինում։

Այս ամենի հետևանքով 70—80-ական թվականներին խալիսե հողատիրութունը որպես հողատիրութան ձև անկում էր ապրում։ Այդ պրոցեսի առաջն առնելու նպատակով և, մյուս կողմից, մեծ գումարների կարիք զգալով՝ Նասր էդ Պին շահը սկսեց խալիսեները վաճառել։ Ստեղծվեց մի մինիստրութայն, որը կոչվում էր Եվեզարաթե խալիսեշաթա։ Այդ մինիստրութունը փաստորեն միջնորդի դեր էր կատարում, երբ խալիսե հողերը վաճառվում էին կամ տրվում որպես թրուլ։ Խալիսե հողերի վաճառքի մասին է խոսում նաև Ջամալզադեն, որը գրում է, թե պետութունը, գրամի կարիք զգալով, 1876—

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 156.

² Նույն տեղում, էջ 152.

³ محمد حسن خان اعتماد سلطنته كتاب المآثر والآثار تهران 1302 صفحه 130

⁴ الصاری ... صفحه 21

1877 թթ. սկսած որոշեց վաճառել խալիսեները¹։ Գիվանի կալվածքները և հողերը ունեւոր և հարուստ մարդկանց էին վաճառվում և համապատասխան փաստաթղթեր արվում²։

Խալիսե հողերի վաճառքի մասին այս հրամանից մի քանի տարի հետո, օրինակ, Գիլանի ելեմուտի մասին կազմված գրքույկում ցույց է արված, որ շահի կողմից անցյալում բռնադրավված և խալիսե դարձած հողերի վաճառքի հետևանքով Գիլանում մնացել էր ընդամենը խալիսե երկու գյուղ։ Այդ հողերը ժամանակին պատկանելիս են եղել Գիլանի նահանգապետ Մեջդ էդ Գուլինին, իսկ այժմ վաճառվել էին նրա որդուն Էմշադ էդ Գուլինին³։

Այսպիսով, նասր էդ Գին շահի թագավորության վերջում մեծ քանակությամբ խալիսե գյուղեր, հատկապես Իսֆահանի շրջանում, ամբողջովին վաճառվեցին և մեծ թվով մարդիկ հողեր գնեցին պետությունից։ Անսարին գրում է, որ խալիսեները մեկը մյուսի հեռուից խլում էին և միմյանց վաճառում։ Պատահում էին զեպքեր, երբ տասը տարվա ընթացքում նույն գյուղը հինգ ձեռքից էր անցնում⁴։

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք հարկերից, գլխահարկից և հողային հարկերից բացի եկամուտների մի նոր աղբյուր էլ է առաջանում և դա խալիսե հողերի վաճառքն էր, խալիսե, որը մինչ այդ անընդհատ աճում էր առանց համապատասխանորեն ավելացնելու պետական եկամուտները⁵։

Մոզաֆար էդ Գին շահի ժամանակ էլ վիճակը նույնն էր։ Շահը հրամայել էր խալիսեների վաճառքը շարունակել և կազմել մի ցուցակ, որի մեջ պետք է նշվեին այդ հողերի քանակը և յուրաքանչյուրի գինը։ Պետական պաշտոնյաները և ազդեցիկ անձինք ցուցակը կազմելիս շարաշահումներ կատար-

¹ جمال زان ... صفحہ ۱۳۸

² تقی بهرامی تاریخ کشاورزی ایران تهران ۱۹۵۱ صفحہ ۱۴۶

³ ЦГВИА, ф. 76, л. 361, а. 107.

⁴ انصاری ... صفحہ ۸۷

⁵ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 485.

րեցին և մի շարք կալվածատերերի սեփականությունները նույնպես մտցրին ցուցակի մեջ որպես խալիս հողեր:

Քաղի Բահրամին նշում է, որ Մոզաֆար էդ Դին շահը փոխանակ հեռավոր և քայքայված կալվածքները վաճառքի հանելու, քաղաքների մոտակայքում գտնվող ընտիր և բարգաձան կալվածքները էժան զեռով անգործունյա և ապիկար մարդկանց վաճառեց, որի հետևանքով էլ այդ խալիսները լրիվ քայքայվեցին¹: Այս շահի ժամանակ էր, որ Խուզխտանի համարյա ամբողջ խալիսները վաճառվեցին մասնավոր անձանց²:

Խալիսն հողերի վաճառքը տեղի էր ունենում պետության համար աննպաստ պայմաններում: Այդ հողերը վաճառվում էին ընչին դամարների դիմաց: Երբեմն էլ գրանք հատկացվում էին առանձին մարդկանց, որոնք հետո յուրացնում էին: Սրինակ, Մոզաֆար էդ Դին շահը Ղազվինի և Զանչանի միջև ընկած Սրահգոհնը, որը սևեր երկու հազար ծուխ և տարեկան 2000 թուման կանխիկ, 1000 խարվար ցորեն և 456 ման դարման հարկ էր տալիս, հանձնեց պալատական մի բարձր պաշտոնյայի: Իսկ նա ինչպես շատ ուրիշները, տարբեր պատրվակներով աստիճանաբար կարողացան հարկերը իջեցնել, մինչև որ լրիվ յուրացրին այդ հողերը³: Այսպիսի դեպքերի մասին բազմաթիվ վկայություններ կան տարբեր սկզբնաղբյուրներում:

Խալիսն կալվածքների պատմության տեսակետից հետաքրքիր է 1324 թ. (1906) իրադարձությունները Եիրազում: Մոզաֆար էդ Դին շահի որդիներից Շոա էս Մալթանին Փարսի նահանգապետն էր: Նա Փարսի խալիսն կալվածքները շատ էժան զեռով է պետությունից և սկսում յուրացնել նաև Եիրազի խալիսները: Նա բռնազրավում է նաև Նասր էդ Դին շահի ժամանակ առանձին առիթներով գյուղացիներին վաճառված

¹ 158 صفحه 1901 تکی بهرامی تاریخ کشاورزی ایران تهران

² شمس الدین جزایری قوانین مالیة تهران 1335 صفحه 73

³ جمال داد ... صفحه 138

խալիսները: Խալիսները այս գնումները և յուրացումները աստիճանաբար հասցնում են նրան, որ պաշտոնյաները սկսում են ստանձնություններ անել նաև կալվածատերերի սեփականությունների նկատմամբ: Ծվ էթն որևէ կալվածատեր սեփականագիր չունի, ապա նրա հողերը անմիջապես յուրացվում էին, իսկ փաստաթղթի առկայության դեպքում սեփականագիրը անհեղիվ նրա մեծքից, յուրացնում էին նաև այդ կալվածքները: Այս ստանձնությունները մեծ դժգոհություններ առաջացրին¹:

Նազեմ օլ Իսլամ Քերմանին շիրանցիների զարթոնքի պատմությունը գրքում զետեղել է այդ ժամանակներում Շիրազում կայացած մի մեծ միտինգում հասարակական անվանի գործիչ Քարաթարալու արտասանած ճառը, որը պարզ կերպով ցույց է տալիս խնդրի ամբողջ էությունը: Քարաթարալու ճառից իմանում ենք, որ առկա գրությունից դժգոհ Ֆարսի բնակչությունը գանգառ է ներկայացրել և հեռագիր ուղարկել շահին, սակայն ոչ մի պատասխան չի ստացել, ուստի որպես բողոք Շիրազի խանութները և բազարը մեկ ամբողջ ամիս փակ են եղել: Ի վերջո շահին ուղարկված գիմումի պատասխանը ստացվում է Աթաբեկից. շահը հաստատում է, որ Ֆարսի այդ կալվածքները պատկանում են պետությանը, բայց շնորհվել են Շոա և Սալթանեին, և որ գյուղացիությունը իրավունք չունի առարկելու Շահի պատասխանը բերող Ազամ օլ Մամալեքին բողոքում են, որ շահը Ֆարսի խալիսներին է տվել Շոա և Սալթանեին և ոչ թե մասնավոր անձանց կալվածքները, մինչդեռ նա բռնազրավել է բազմաթիվ բարգավաճ կալվածքներ, իսկ էթն պատահել է, որ հողատերերը գիմագրել են, ապա նրանից կալվածագիր են պահանջել և տարբեր մեքենայություններով բռնազրավել նրա կալվածքը և համարել խալիս: Քարաթարալին ասում է, որ իր այն պահանջին, որպեսզի ստուգվեն խալիսների մատայններն ու գրքույկները և Ֆարսի բնակչության հետ այդպիսի դատանու-

¹ ناطم الاسلام كرماني تاريخ بيدارى ايرانيان مجلد اول تهران

Յյամբ չվարվեն, քանի որ նման վիճակը հետու զնացող հետե-
վանքներ կունենան, Քեհրանի ներկայացուցիչը պատասխա-
նում է, որ պետք է ենթարկվել շահի հրամանին¹։

Խալիսե կալվածքների նկատմամբ հղած կամայականու-
թյունների բացահայտման տեսակետից տիպական է նաև
հետևյալ դեպքը։ Ամին էս Մութանի ազգականներից Մոյին
Հուզուրը ետրի և Վարամինի որոշ խալիսե գյուղեր վարձակա-
լում է։ Բացի այդ գյուղերից նա մի սեփականութուն էլ ունի
Քեհրանի և Խորասանի ճանապարհի վրա էլվանե Փեյք կոչված
վալլրի մաս, որի արժեքը գնահատվում էր մոտ 100 հազար
թուման։ Էյն օլ Գուլի որդին Շամս օլ Մուլքը ցանկանում է այդ
կալվածքը ձեռք բերել, որի համար միջնորդութուն է հարու-
ցում, որպեսզի Մոյին Հուզուրը այդ կալվածքը վաճառի իրեն
60 հազար թումանով։ Բայց վերջինս չի համաձայնվում։ Շամս
օլ Մուլքը հանդիսանում էր Վարամինի շրջանի խալիսե կալ-
վածքների կառավարական կալվածքների պատասխանատու
պաշտոնյան։ Չարաշահելով իր դիրքը՝ նա գրգռում է այդ
շրջանում բնակվող քուվորներին, որպեսզի նրանք թալանեն
և հրկիզեն այն կալվածքները, որոնք վարձով էին տրվել Մո-
յին Հուզուրին, իսկ նրա մյուս կալվածքի նկատմամբ սեփա-
կանատիրական մի հավակնորդ գտնում։ Մոյին Հուզուրը անել
վիճակի մատնվելով համաձայնվում է Շամս օլ Մուլքին վա-
ճառել նրա ցանկացած կալվածքը։ Այս դեպքում արդեն վեր-
ջինս հայտնում է, որ 30 հազար թումանից ավելին չի տա։ Գոր-
ծարքը կատարվում է, հոգատիրոջը վճարում են 30 հազար
թուման, նրանից վերցնելով 60 հազար թումանի ստացական,
իրբ մնացած 30 հազարը խալիսեի հողերից նրա ունեցած
պարտքերի դիմաց²։

Այս փաստերը ակնհայտ ցույց են տալիս այն կամայա-
կանությունները, որոնք տիրում էին խալիսե կալվածքներում

1 Եսլե տեղում։

2 Եսլե տեղում, էջ 392։

և վկայում են այն շարաշահումների մասին, որոնք կատարում էին խալիսի տնօրինողները:

Կիրառվում էր նաև այն պրակտիկան, երբ պետությունը իր իրավունքները վերականգնում էր այս կամ այն հողի նրկատմամբ այն ակնկալություններով, որ այդ երկու հողը կարող էր հետո տալ ուրիշ¹ սեփականության իրավունքով: Քայքայն ու միշտ էր դա հաշտվում: Այսպես, օրինակ, 1870-ական թվականների վերջին Կողաթլուի շրջանի մի ամբողջ ցեղ՝ լզիմանալով վարչական մարմինների ենչումներին և կեղծքումներին, լքեց իր բնակեցրած շրջանը և իր խաների հետ միասին գաղթեց Ռուսաստան: Նրանց հողերը բնակացին ազատ, բայց ոչ ոք այնտեղ չէր վերաբնակվում, քանի որ այդ շրջանի պետական հարկերի չափերը մինչևիսկ կազմում էին 1200 թուման գրամով և 1700 խարվար ցորեն բնամթերքով, որը, անշուշտ, շատ ծանր էր և ոչ ոք իր վրա վերցնել չէր կարող: Մի քանի տարի հետո Արզաբիլի ետր նահանգապետը Կողաթլու ցեղի ղեկավարների հետ բանակցության մեջ է մտնում և առաջարկում է նրանց վերադառնալ իրենց եսխկին հողերը, խոստանալով պետական հարկերը իրենցնել մինչև 730 թուման գրամով և 1300 խարվար բնամթերքով: Նրանց վերադարձի համար միաժամանակ հատկացվում են նաև որոշ միջոցներ, անասուններ և այլն: Այդ միջոցները արվում են որպես պարտք քցեղի այն հողերի գրավականի գիմաց, որոնք մամանակին ոչ ոքի կողմից չգնվելով՝ դարձել էին բանակցությունների վարող Հալի Մոշիր Մոյթամանի սեփականությունը: Այդ հողերը պատկանում էին ցեղին և անցյալում ինչպես նստակյաց, այնպես էլ քոչվոր ցեղերից նրանք իրենց էին հավաքում հարկերը¹:

Աղբյուրները վկայում են նաև հետևյալ միջոցառումներին մասին: Խալիսի հողերի տնօրինողները երբեմն իրենց իշխանությունը շարաշահում էին ոչ միայն իրենց իրավասության

¹ Л. Ф. Туганов, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 4.

ասակ եղած կալվածքների յուրացման, այլև հարևան կալվածատերերի հողային սեփականությունները զավթելու և իրենց հողային հարստությունները մեծացնելու տեսակետից: Նասր էդ Գին շահի թագավորության տարիներին խալիսե հողերի կառավարիչների, կամ ինչպես նրանց անվանում էին՝ մորաշիրենների սանձգությունների և յուրացումների առաջն առնելու համար որոշեցին այդ հողերն հանձնել մորաշիրեններին վերջին երեք տարիների եկամտաների միջին չափի զիմաց՝ անկախ այն բանից, թե զա կկազմեր մեկ տարվա եկամտոտից ավելի կամ պակաս: Այդ որոշակի գումարը յուրաքանչյուր տարի մորաշիրեր պետք է վճարեր պետությունը: Այս կարգը շարունակում էր գոյություն ունենալ մինչև 1928 թ., երբ հատուկ օրենքով այդ հողերը համարվեցին արքայի և զարձան մասնավոր սեփականություն¹:

Ինչպես տեսնում ենք, սա նույնպես պետական հողերը վաճառելու կամ մասնավոր սեփականություն դարձնելու եղանակներից մեկն էր, որը որոշ տարածում էր գտել XIX դարի երկրորդ կեսին:

Այսպիսով՝ խալիսե հողերի վաճառքը այնպիսի լափերի հասամ, որ նրա ֆոնդը պակասեց և դարձավ ամբողջ մշակելի հողերի 4 տոկոսը: Լամբտոնը, վերլուծելով խալիսե հողերը վաճառելու և յուրացնելու պատմությունը, գալիս է այն եզրակացություն, որ այդ բժամանակաշրջանի ընդհանուր տեղեկեցը խալիսեն վաճառքով և որոշ զեպերում նաև ուզուրպացիայով մասնավոր սեփականության վերածնուն էր²:

Իրանի հասարակական կյանքում առաջացած առաջավոր գաղափարները ինքնըստինքյան կարևոր նշանակություն էին տալիս ազրաբային հարցին, այդ թվում և պետական հողերի

¹ مصطفی هروی تعولات قوانین مسالیمات پوردرآمن ایران تهران
۲۸ ص ۱۲۲

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 152.

հարցին¹։ Այդ խնդրին մենք մանրամասն չենք անդրադառնալ։
Նշենք միայն, որ Իրանի խոշորագույն լուսավորիչ, դիվանագետ
հրապարակախոս հայազգի Մալքոմը իր «Դավթարե
Քանդիմաթ» գրքում գտնում էր, որ խալիսե հողերը պետք է
վաճառել գյուղացիներին և ոչ թե կալվածատերերին, իսկ այդ
հողերի վաճառքից ստացված գումարներից կես միլիոնը
պետք է հատկացնել առևտրի միևնույն ժամանակ՝ «Ազգային
բանկ» հիմնադրելու համար²։

Ամփոփելով խալիսե հողերի հարցը, պետք է ասել, որ
այդ հողերը սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից սկսում են կորց-
նել իրենց նշանակությունը, որովհետև տարբեր ժամանակ-
ներում և տարբեր եղանակներով բռնազրաված և պետական
հողերի ֆոնդը մասնակցական տարածություններ ընդգր-
կող խալիսե հողերը անցնում էին կալվածատերերի ձեռքը։ Մի
կողմից առանձին մեծահարուստները, օգտագործելով կենտ-
րոնական իշխանության թուլությունը, յուրացնում էին ըն-
դարձակ պետական կալվածքներ և, մյուս կողմից՝ ինքը պե-
տությունը, խոշոր գումարների կարիք զգալով, վաճառում էր
կալվածքները առանձին մարդկանց և վերածում դրանք մաս-
նավոր սեփականություն։

Այսպիսով XIX դարի սկզբներին խալիսե կալվածքներից
ամբողջ երկրում մնացել էր ընդամենը 1345 գյուղ³, ընդ որում
Ասրպատականում այդ հողերը կազմում էին ամբողջ մշակելի
հողերի ընդամենը 8—9 տոկոսը։

* * *

Ղաշարական դինաստիայի թագավորության տարիներին
մշակելի հողերի բավականին ընդարձակ տարածություններ

¹ 58-ը է. Եզեյան, Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրանում
XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, Երևան 1966,

² فریدون اسبیت فکر ازانی و مقدمات نهضت مشروطیت ایران
تهران 1971 ص 130

³ مسعود کیهان جغرافیای مفصل ایران تهران 1311 جلد سوم
ص 138

շահերի ցանկությամբ արվում են որպես թիուլներ: Վեզիրները, նախիրները, հաքեմները և պետական այլ պաշտոնյաներ ընդարձակ թիուլներ են ստանում: Թիուլներից շոշափելի քանակ արվում էր նաև շահի ընտանիքի անդամներին: Այդ տարիներին հատկապես լայն տարածում էր գտել տարեկան ոտեիկի գիմաց առանձին պաշտոնյաներին արված թիուլը: Թիուլի այդ մեք ազնի մեծ տոկոս էր կազմում, քան մյուս մեքերը: Մյուս կողմից էլ թիուլզարները ձգտում էին իրենց թիուլները զարմնել մշտական և փոխանցելի, պետութայն միջամտությունը թիուլի ներքին գործերին նվազագույնի հասցնել և, փաստորեն նրանց տերերը դառնալով, զրանք որպես ժառանգություն փոխանցել իրենց հաջորդներին¹:

Գոյություն ուներ նաև այսպիսի կարգ: Երբ շահը մահանում էր, նոր շահը վերահաստատում էր թիուլները: Եիշտ է թիուլները ժառանգաբար փոխանցվում էին², սակայն պատահում էին նաև դեպքեր, երբ թիուլը վերցվելով արվում էր ուրիշի: Օրինակ՝ Թեհրանի մտահայթում գտնվող էլվանե Փեյթը 1888—89 թթ. Գիլանի նահանգապետ Աբդուլահ խանին էր արվել որպես թիուլ, փակ 1898 թ. այն արդեն պատկանում էր Ամին Խալիֆին և համարվում էր նրա թիուլը³:

Ժամանակավորապես օգտագործման արված կալվածքները կամ թիուլները մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում դեռևս հսկայական տարածություն էին կազմում: Խալիս հոգերը քայքայումից և ավերումից փրկելու համար պետությունը ընդարձակ տարածությամբ խալիս հոգեր որպես թիուլ տալիս էր առանձին մարզկանց այն հույսով, որ որոշ շափով կթեթևանա երկրի կառավարման գործը, կբարձրացվի ստացվող եկամուտների շափը և, ամենից կարևորը, պետությունը հենարան մեք կրերի ունևոր խալիբի մեք՝ լինեն զրանք քաղաքաբնակ ազնվականութայն ներկայացուցիչներ, թե քուլտոր

¹ احمد هومن اقتصاد كشاورزی چند اول تهران ۱۳۰۴
۲۷۸-۹ ۲۷۹

² ЦГБНА, ф. 76, л. 236, л. 99—100.

³ Նույն տեղում, գործ 213, Բ. 4.

ցեղերի պետեր: Մինչդեռ իրականում հակառակը ստացվեց. որովհետև հողային այդպիսի հատկացումները ուժեղացրին ազնվականությունը, որը իր հետ, բնականաբար, բերեց շահից ունեցած կախվածությունն նվազում և կենտրոնական իշխանության թուլացում:

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի այսպիսի երեվույթի վրա ևս. երբեմն թիուլ էին տրվում տարբեր հողերից գանձվող հարկերը: XIX դարի երկրորդ կեսին էլ դեռ այդ պրակտիկան շարունակվում էր և պետությունը որոշ արբարի գյուղերի հարկերի գանձումը տալիս էր որպես թիուլ առանձին պաշտոնյաների կամ բարձր հոգևորականների: Օրինակ՝ Գիլանի ելեմուտի գրքում նշված է, որ արբարի Քալըշ մահալից լրացուցիչ կերպով գանձվող 200 թուման պետական հարկը տրվում էր Քահմասնայ Ղուլուն՝ ոսճիկի զիմաց², Խորգեմալիքային կալվածքների պետական հարկերն էլ նույնպես թիուլ էին տրվում: Թեհրանից ոչ հեռու գտնվող Շարիֆաբադ խորգեմալիքային գյուղի մեկ վեցերորդը տրվել էր շահի ախոտապաններից Հաշի Նալիրին, միաժամանակ նրան վերապահելով նույն գյուղի մնացած ³/₆-րդ մասի պետական հարկերի գանձումը³:

Թիուլներ հանձնելու գործում XIX դարի սկզբների համեմատությամբ նկատելի էր այսպիսի փոփոխություն. եթե այն ժամանակաշրջանում թիուլը որպես պետական ոսճիկ տրվում էր իշխաններին, հոգևորականներին, պետական պաշտոնյաներին կամ տրվում էր ինչ-որ որոշակի ծառայության զիմաց, ապա XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած թիուլ կարող էր ստանալ նա, ով ավելին կվճարեր: Հասկանալի է, որ նոր պայմաններում հողային սեփականությունը տալիս էր մեծ եկամուտ, ուստի ունևոր խափի տարբեր ներկայացուցիչները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում և կաշառքով ու ալլևալլ եղանակներով ընդարձակ թիուլներ էին ձեռք բերում:

¹ ԲՂ ԱճԷՍ ... انصاف

² ЦГВИА, ф. 76, л. 361, л. 3.

³ Նույն տեղում, գործ 212, ք. 2.

Կորսուներ խոսում է Ատրպատականի թիուլզարների մասին: Նա նշում է, որ երբեմն մահալիի ամբողջ գյուղերը տրվում էին որպես թիուլ: Օրինակ 1900 թվականին Մեշքինի մահալի 118 գյուղերը թիուլ էին տրվել¹, կամ՝ Նասեր էդ Դին շահը Ամին էս Սուլթանին թիուլ էր տվել Մաշհազասարի բազմաթիվ գյուղերը²: Օգրանովիչը, որ ուսումնասիրել է Արդաբիլի և Սարարի սոցիալ-անասնական վիճակը և աղյուսակներով ցույց է տվել Հոդատիրության տարբեր ձևերի առկոսային հարարերությունը, նշում է, որ կալվածատիրական Հոդերը լնչին բացառությամբ են ժառանգական սեփականություններ հղել և առաջներում պատկանելիա են հղել առանձին խաների և մոշթեհիզների, որոնք այդ Հոդերը շահից ստացել են որպես թիուլ՝ նրանցից ստացվող եկամուտները գանձելու համար, որոշակի ժառանգության դիմաց, կամ վարձատրության փոխարեն³:

Այդ երևույթը գոյություն ուներ նաև զարավբրին, օրինակ՝ 1898 թ. որոշ տվյալների համաձայն Քեհերանի մոտ զրոտնըվող Ամինարազ գյուղը մեծ վեզիր Ամին էս Սուլթանի, Մահմուդարազ գյուղը պալատի գազանի գործերի վերականգու նազեմ հալվաթի, Ֆիրնարազ գյուղը շահի գլխավոր խոհարարի թիուլներն էին⁴:

Այդպիսի թիուլներ տրվում էին նաև երկրի բուր շրջաններում:

Իրանի ֆինանսների մինիստրության արխիվներում պահպանված մի ցուցակի համաձայն, որը կազմված էր 1878—79 թվականներին, Ջանջանում և նրա շրջակայքում 800—900 գյուղեր համարվում էին թիուլային⁵:

¹ Н. Корсун, Военный обзор персидского передозого театра, стр. 114.

² مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه ... ج ۱۷۸

³ Н. Огранович, Провинции Персии, Ардабильская и Серавская, 1875, стр. 39.

⁴ ИГВИА, ф. 76, л. 213, л. 1.

⁵ А. К. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 154.

Այսպիսով՝ դարավերջին թիուլների թիվը շոշափելի քանակ էին կազմում և հիմնականում գտնվում էին սահմանամերձ շրջաններում: Եթե է այդ ժամանակ երկրում արդեն կազմակերպվել էր կանոնավոր բանակ, բայց պետությունը հասկացես սահմանամերձ վայրերում դեռևս կարիք ուներ անկանոն զորքերի և այդ պատճառով էլ առանձին ֆեոդալներ շարունակում էին թիուլներ ստանալ: Նասր էդ Դին շահի էամփորդություն օրագրում այդ մասին բազմաթիվ փաստեր կան: Օրինակ, Ռուդհան գյուղը տրվել էր Քուրգրաշե ցեղին որպես թիուլ՝ 30 ձիավորի դիմաց¹: Այս պարագայում էլ պետությունը ցանկություն դեպքում կարող էր թիուլը վերցնել և տալ ուրիշի:

Քերաբը, անդրադառնալով դաշարների կողմից այդպիսի առատություններ թիուլներ տալու փաստին, նշում է, որ դաշարները, վերջին հարյուրամյակի ընթացքում բաժանելով թիուլները, զրկվեցին իրենց հողային նվաճումների ավելի քան կեսից և հողալին եկամուտների ավելի քան երկուերրորդից²:

Ինչ վերաբերում է գյուղացիությանը, ապա թիուլը նրանց համար նշանակում էր անսահմանափակ կեղծքումներ: Հենց այդ պատճառով էլ նա մեծ զգկամություններ էր ընդունում նոր թիուլագրի հանդես գալը, լավ զիտակցելով, որ դա իր հետ բերում է նորանոր տառապանքներ:

Ինչպես տեսցինք, ընչաժ պետության կողմից տրված այդ կալվածքները շարունակվում էին կոչվել թիուլ, սակայն նոր պայմաններում թիուլագրները փաստորեն այդ հողերի տերն ու տնօրենն էին: Այդ հողերը պետությունից ստանալով, նրանք սկզբից ևեթ նպատակ էին հետապնդում զրանք լուրացնել, այլ կերպ՝ թիուլներ ձեռք բերելը խոշոր կալվածատերերի ձեռքում դառնում էր հողային նոր սեփականությունների կենտրոնացնելու ձևերից մեկը: Այս հանգամանքը սկզբում սրուշ շափով անհանգստացնում էր պետությանը, որը այդպի-

¹ « سفرنامه ناصر دین شاه بقراسان ج ۱۳۰۲ »

² В. Берар, Персия и персидская смута, 1912, стр. 260.

սով զրկվում էր իր եկամուտներից, բայց շուտով հենց ինքը կառավարութունը, շկարողանալով հարկերի բարձրացման եղանակով հոգալ իր գրամական մեծ կարիքները, ձեռնամուխ եղավ այդ հոգերի վաճառքին, հաճախ հենց իրենց թիուզարներին, այն էլ կալվածքների արժեքի ոչ ավելի քան 5—10 տոկոսի գնով:

Արեմն պարզորեն նկատվում էր, որ նոր պայմաններում թիուզային հողատիրութունը այլևս իրեն չէր արգարացնում և բնականաբար այն իր տեղը պետք է գիշեր մասնավոր հողատիրությանը կամ մուլքադարությանը, մի պրոցես, որը տեղի ունեցավ XIX դարի երկրորդ կեսին և աստիճանաբար թիուզը դադարեց գոյութուն ունենալուց:

Այստեղ, իհարկե, պետք է անել հետևյալ վերապահուիչումը. շնայած XIX դարի վերջերին թիուզարներից շատերը փաստորեն արդեն այդ կալվածքների մասնավոր սեփականատերերն էին, սակայն, իրավական տեսակետից որոշ սահմանափակումներ շարունակում էին գոյութուն ունենալ: Հենց այդ պատճառով էլ խալիսենների վաճառքի ժամանակ թիուզարները իրենց արամադրության տակ եղած թիուզային հողերը էժան գնով գնեցին, որպեսզի գրանց լրիվ սեփականատերը լինեն¹:

Արխիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ 1871 թ. Իրանի կառավարութունը վարչական բարեփոխման մի նախագիծ էր մշակել, որը սկզբում պետք է գործադրվեր Ատըրպատկանում: Այդ նախագիծը վերաբերում էր հարկերին ու թիուզներին: Ըստ այդ նախագծի թիուզները պետք է դրվին պետության հսկողության տակ: Բնականորեն դա մեծ զժգոհություն առաջացրեց թիուզարների մեջ, քանի որ այդպիսով նրանք պետք է դադարեին թիուզների մասնավոր տերերը լինելուց և զրկվեին իրենց խոշոր եկամուտներից: Հետաքրքրական է, որ գյուղացիներն էլ առանձնապես զոհ չէին այդ նա-

¹ П. Ф. Туганов, Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис, 1905, стр. 84.

խազմից, քանի որ երանք պարզորեն տեսնում էին երկու տե-
րերի կողմից շահագործվելու հեռանկարը և գերադասում էին
իրերի նախնին վիճակը¹։ Այդ նախազիծը շփրատվեց կյան-
քում։

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ եթե սկզբում թիուլը իրե-
նից ներկայացնում էր վարչական, ղինվորական կամ այլ ժա-
ռայությունների գիմաց հողից ստացվող եկամուտը գանձելու
պայմանական իրավունք, ապա հետագայում այն վերածվեց
հողի պայմանական տիրման իրավունքի՝ պետական հարկերի
պարտադիր վճարման պայմանով։ XIX դարի վերջերին վերա-
ցավ նաև թիուլային հողերի տիրման պայմանականությունը-
թիուլդարները հրաժարվեցին ընդհանրապես իրենց պարտա-
կանությունները կատարել պետութայն նկատմամբ։ Գարա-
վերջին և XX դարի սկզբին ժառանգական թիուլը արդեն զար-
ձեղ էր ընդունված ձև և թիուլդարները փաստորեն վերածվել
էին հողատերերի։ Իրերի փոփոխված այդ փաստական վիճա-
կը հետագայում իր իրավական արտացոլումը գտավ քաղա-
քացիական օրենսգրքերում։

* * *

XIX դարի երկրորդ կեսին ղեռնա շարունակում էին շոշա-
փելի շահեր կազմել մղկիթապատկան կամ, այսպես կոչված,
վակֆային հողերը։ Ինչպես արդեն նշել ենք, վակֆային հո-
ղային սեփականության ֆունդը աարքեր ժամանակաշրջաննե-
րում անընդհատ փոփոխության է ենթարկվել։ Փաստերը ցույց
են տալիս, որ XIX դարի վերջերին վակֆային հողային սեփա-
կանությունների բնագավառում տեղի էին ունենում երկակի
փոփոխություն. մի կողմից հողերակտնությունը ոչ մի քանք
չէր խնայում նորանոր հողեր ձեռք բերելու ուղղությամբ,
որովհետև երկրում ունեցած իր գիրքերի ուժեղացման համար
տնտեսական հիմք էր ծառայում վակֆային հողատիրության
ամրագնդումը, իսկ մյուս կողմից ապրանքա-գրամային հա-

¹ АВПР. Главным Архив, V Лз. д. 19, л. 81.

բարերութիւններէ զարգացման հետեանքով վակֆալին սեփականութիւնները մասնատում և կրճատում էին:

Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ զուտ արնտեսական և ոչ քաղաքական շահագրգռվածութիւնը հողի նկատմամբ այլևս թույլ չէր տալիս կալվածքների և հողերի նվիրատվութիւնը մզկիթներին և կրօնական հիմնարկներին: Հողերը փոխանակ նվիրարեզելու՝ վաճառում էին մասնավոր անձանց, որը և նպաստում էր կալվածատիրական հողատիրութեան արագ աճին: Բայց սա չէր բացառում նվիրատվութեան առանձին փաստեր այլևայլ պատճառներով: Բողոքովը նշում է, որ իրքեմն, ինչպես առաջներում, ինչ որ հարուստ անձնավորութիւն, պետութեան յուրացումներից վախենալով, իր հողերը նվիրում էր մզկիթներին, որի դիմաց ցմահ ստանում էր նշուֆական ապահովվածութիւնն¹:

Մենք արդեն խոսել ենք այն մասին, որ այս ժամանակաշրջանում բարձրաստիճան հողևորականութիւնը, յրավարարվելով փաստորին իրենց տնօրինութեան տակ զանվող վակֆալին հողերով, ինքն էլ է տարվում հողալին սեփականութեանը ձեռք բերելու մոլուցքով և տարրեր եղանակներով կալվածքներ է ձեռք բերում: Մինչևիսկ քաղաքաբնակ բարձրաստիճան հողևորականներից մոշթեհդները² սկսում են պետութիւնից, առանձին խաներից և կալվածատերերից զուլուք և թիուլներ գնել և այսպիսով կարճ ժամանակում զանում են կալվածատերեր: Այս հանգամանքը որոշ իմաստով փոխում էր նրանց սոցիալական դիրքը և նրանք այլևս հավատացյալ շրջանների վրա չէին կարողանում պահպանել իրենց նախկին ազդեցութիւնը: Ժողովուրդը նրանց անվանում էր կեզօ մոշ-

¹ E. Богров, Персия и персия, Москва, 1903, стр. 55.

² Մոշթեհդները այդ հողերից հսկայական եկամուտներ էին ստանում: 1826 թ. Սասնավանի գրում էր, որ Քեհրանի վակֆերը կառավարող Քեհրանի իմամը անն ստացվող 24,000 թուման եկամուտը համարյա ամբողջովին յուրացնում էր: Այդ պատճառով էլ մութափալի գտնելու համար մոշթեհդների միջև մեծ պայքար էր քնուկ (Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского, стр. 86).

Քեհիզներ, քանի որ նրանք, խոսելով հոգևոր բարձր գաղափարներից, իրականում գյուղացիներին շահագործում էին նույնպիսի գաժանությամբ, ինչ կալվածատերերը, դեռ գուցե ինչ-որ շահով ավելին:

Քուլդոր ցեղերի բարձրաստիճան հոգևորականությունը կամ շխիներին նույնպես պետք է ֆեոդալական գոսակարգի մի խավ համարել, որովհետև նրանց անտեսական վիճակը ոչնչով չէր տարբերվում նույն ցեղի խաների վիճակից. նրանք նույնպես օգտագործում էին արտաանտեսական շահագործման եղանակներ, պարտադիր, ձրի աշխատանք և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ցեղերի հոգևորական խավը միատարր չէր. ավելի ստորին հոգևորականությունը հողային սեփականությունների տեսակետից չէր կարող համեմատվել բարձրաստիճան հոգևորականության հետ, քայց նրանք ևս, ցեղի զբաղեցրած շրջաններում հողային սեփականություններ ձեռք բերելով, փաստորեն մասնակցում էին հողերի կուսակման ընդհանուր մրցավազքին:

Ավերջանովը այն կարծիքն է հայտնում, որ հոգևորականության նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք կար քաղաքային բնակչության և գյուղական շրջանի շրջանների մոտ. առաջինները ավելի մոլեռանդ էին և ավելի շատ էին ենթակա հոգևորականությանը, իսկ շրավոր գյուղացիները ավելի քիչ էին ենթարկվում նման ազդեցության: Հոգևորականների միջին խավը հաճախ գյուղերում չէր բնակվում, քանի որ տեղերում օգուտ ստանալու որևէ հույս չէր ունենում: Նրանք՝ նահանգապետներից, բարձրաստիճան հոգևորականությունից, վակֆային կալվածքների տնօրեններից հողեր վարձակալելով, մեծ եկամուտներ էին ստանում և բնակվում էին քաղաքներում: Հարկեր հավաքելու իրավունք ձեռք բերած անձանց ցուցակում հաճախ կարելի էր հանդիպել հոգևորականների. դրա վառ օրինակներին կարելի է հանդիպել Ղարադաղի շրջանում: Այդ հոգևորականները գիշատիչ կերպով թալանում էին իրենց տնօրինության տակ գտնվող գյուղերի գյուղացիներին. այսպես, Ղարադաղի շրջանի մի գյուղի 170 ծխից մոտ 130-ը

մուլանների անասելի շահագործումից խույս տալու համար լքել էր իր հայրենի գյուղը և ապաստանել այլ վայրերում¹։

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ հոգևորականության այն խավին, որը բարձրաստիճան հոգևորականության պես հողային ընդարձակ սեփականություններ չունի, հողային հարաբերություններում չէր կարելի դատել վարձակալներից և շահագործողական այլ տարրերից։ Գեո ալիլին, նրանք, հանգես գալով հավատքի քողի տակ, կրքեմն ավելի մեծ շարաշահումներ էին կատարում։ Այդ գործին նպաստում էր նաև երբանց ունեցած մի շարք այլ արտոնությունները։

Ուշագրավ է կառավարության վարած քաղաքականությունը վակֆային հողատիրության հարցում։

Իրանական տարրեր շահերը վակֆային հողերի նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք են ունեցել, որինակ, Նազիր շահը բունագրավեց վակֆային հողերը և մտցրեց պետական հողերի ֆոնդը։ Սակայն նրանից հետո աստիճանաբար վիճակը փոխվեց և XIX դարի վերջերին վակֆային հարստությունները նորից հասան իրենց նախկին բարձրությանը։ Ահա հենց այդ պատճառով էլ, — գրում է Ռիտիլը, — սպասվում էր, որ շուտով կառավարությունը ամբողջ հասարակական տնտեսական բարեկեցությունը հավասարակշռելու նպատակով միջոցների կզիմի, կսահմանափակի հոգևոր հիմնարկների հողային սեփականությունները, հոգևորականությունից կվերցնի նրանց հարստությունը²։ Եվ իսկապես կառավարությունը մզկիթների և բարձրաստիճան հոգևորականության հողային սեփականությունների սահմանափակման քաղաքականությունը վերսկսեց։ Ըստ կառավարական հրահանգների վակֆային հողերի մի մասը անցնում էր պետության հսկողության ներքո

¹ П. И. Аверьянов, Отчет о посадке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 18.

² П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, СПб, 1896, стр. 80.

և միայն որոշ հոգեբ թողնվում էին հոգևորականների տնօրինությանը¹։

Վակֆային հոգեբը՝ նայած թե ում կողմից էին նրանք տնօրինվում, բաժանվում էին շորս կասեգորիաների²։

Առաջինը խոշորագույն վակֆերն էին, այսինքն՝ Մաշհազի, Քեհրանից ոչ հեռու Շահ Արզույ Ազիմի և Ղամի, ինչպես նաև երկրի տարբեր մասերում գտնվող սրբավայրերի՝ իմամ-գազանների, մասշեղջումանների հոգեբը, որոնք ուղղակիորեն ենթակա էին շահին և տնօրինվում էին նրա նշանակած խնամատարների՝ մոթավալիների կողմից։ Նրանք այդ հոգեբի լիակատար տերն ու տնօրենն էին, միայն պարտավոր էին ունենալ ելևմուտի գրքույկներ՝ անհրաժեշտության դեպքում գրանք ստուգելու համար։

Երկրորդ կատեգորիան խոշորագույն մոթեհիզներն տնօրինության տակ եղած հոգեբն էին։

Երրորդը այն վակֆերն էին, որոնք արվել էին ժառանգների տնօրինության տակ մնալու պայմանով։ Եվ վերջապես, շորորդը այսպես կոչված բվակֆն օվլադե կոչվածներն էին. գրանք այն վակֆերն էին, որոնք հողային սեփականությունը փրկելու համար արվում էին վակֆ՝ հոգուտ զավակի³։ Գա երբեմն կատարվում էր նաև այն մտադրությամբ, որպեսզի լայն ժավալ գտած հոգեբի առուծախի պայմաններում հողային սեփականությունը օվլալ ընտանիքի ձեռքից դուրս չգա, քանի որ այդ վակֆերը վաճառել չէր կարելի։ Այս տիպի վակֆերը երբեմն կոչվում էին բվակֆն օվլադե զոքուրս, այսինքն՝ արու զավակների վակֆ։

¹ XIX դարի 80-ական թվականների Գիլանի ելևմուտի գրքում ցույց է տրված, որ այնտեղ վեց սելիզի արվող ուղեկները չեղալ են համարվել։ Գա Եսլեյան հոգևորականներին սահմանափակելու մի նկի։ ЦГБИА, ф. 76, л. 361, л. 3.

² کتابچه تنظیمات حسنه دولت خلیفه وممالک محروسه ایران

۱۳۱۷ ج ۱۳۴

³ Եսլեյ տեղում։

XIX դարի կեսերից սկսած հոգևորականների ազդեցութիւնը սահմանափակելու ուղղութիւնով մի շարք նոր միջոցառումներ կիրառվեցին: 1843 թ. որոշմամբ նոտարական պարտականութիւնը հոգևորականներից վերցվեց և պետական հիմնարկների վրա դրվեց: Մեծ վեզիր Միրզա Քալի խանը նշանակալից յափերով պակասեցրեց պետութիւնը կողմից հոգևորականներին տարբեր անվանումներով տրվող գումարները, եւ վերջրեց Մոհամազ շահի օրոք նրանց տրված թիւղները և այլն:

1872 թ. մեծ վեզիր Միրզա Հոսեյն խան Սեփահաչարը 9 մինիստրութիւնների ստեղծելու ծրագիր է ներկայացնում: Ըստ այս ծրագրի կալվածատիրական վիճելի հարցերի լուծումը հոգևոր դատարաններից վերցվում դրվում էին արդարադատութիւն մինիստրութիւն վրա¹: Սա ինքնին ցույց է տալիս պետութիւնը ձգտումը ինչ-որ հսկողութիւն հաստատել վակֆային հողատիրութիւն վրա:

1875 թ. ստեղծվում է Վեչլիխ թանգիմաթս (Քարեփոխումների խորհուրդ), որը կազմում է Վեզարաթի վազայիֆ վա օկաֆա՝ մինիստրութիւնը: Այդ խորհուրդը 1875 թ. կազմում է նաև հրահանգների մի զբոսյկ, որը հետաքրքիր էլուծի է պարունակում վակֆային հողատիրութիւն տարբեր ձևերի մասին:

Վակֆային հողերի սահմանափակման պրոցեսը տարբեր տեմպերով շարունակվում էր դարավերջին, և դա ունեցավ այն հետևանքը, որ բարձր հոգևորականութիւնը սկսեց օպոզիցիոն դիրք գրավել շահի և նրա կառավարութիւնը նկատմամբ:

Վակֆային հողատիրութիւն կրճատման ավելի վառ օրինակի կարելի է հանդիպել Ատրպատականում: Այստեղ 380 վակֆային գյուղերից XX դարի սկզբներին մնացել էր միայն 12—15 գյուղ: Մաքվի խանութիւնը հոգևոր հիմնարկները XIX դարի վերջերին իրենց տրամադրութիւն տակ ունեին 14 վակ-

¹ ناظم الاسلام كرماني تاريخ بيدارى ايرانى ج اول ص 110

Ֆային գյուղեր, իսկ XX դարի սկզբներին այլևս ոչ մի վակֆային գյուղ չէր մնացել. դրանք անցել էին մասնավոր կալվածատերերի ձեռքը¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ վակֆային կալվածքների այսպիսի շեշտակի կրճատումը չէր վերաբերում սրբազայրերին կամ նման այլ կենտրոններին, որոնց հողային սեփականությունները որոշ տատանումներով մնում էին՝ համարյա նույնը:

Այս բուրրով հանդերձ XIX դարի վերջին վակֆային հողերը շարունակում էին ընդգրկել ընդարձակ տարածություններ: Նախքան վակֆային կալվածքների քանակի և նրանցից ստացվող եկամտանեերի մասին խոսելը անհրաժեշտ է նշել, որ գոյություն ունեին վակֆերի տարբեր ձևեր: Այսպես, որինակ՝ կրոնական հիմնարկներին նվիրված վակֆերը կոչվում էին սվակֆի խեյրե (բարեգործական վակֆեր), իսկ հոգևոր անձանց նվիրատվությունները՝ սվակֆի ահլե: Ըստ որոշ աղբյուրների տվյալների XIX դարի վերջին սվակֆի ահլինս կորցրել էր իր նշանակությունը, մինչդեռ սվակֆի խեյրինս ձևը էր բերել գերիշխող դեր:

Ընդունված կարգի համաձայն վակֆային հողերը առուծախի ենթակա չէին: Սակայն այդ կարգը սկսվում է խախտվել XIX դարի վերջերին, այն էլ հենց իրենց հոգևորականների կողմից, որոնք պատճառաբանում էին, որ զա իբր կրոնական հիմնարկների բարեկարգման համար էր արվում: Այս պրոցեսը շարունակվում է նաև հետագայում և նպաստում վակֆային հողատիրության նվազեցմանը:

Վակֆային հողերը կենտրոնացած էին հատկապես հորտասանում, Ֆարսում, Իսֆահանում, Արզաբիում և այլուր: Մաշհազի այսպես կոչված Իմամ Ինզայի շիրիմի սրբազայրի վակֆային հողերը հսկայական տարածություն էին կազմում և տարեկան 60.000 թուման դրամ և 10 հազար խարվար հացահատիկ եկամուտ ունեին: Չնայած վակֆային կալվածքները ընդհանրապես հարկերից ազատված էին, սակայն շահը

¹ «Материалы по изучению Востока», вып. 1, 1909, стр. 27.

այդ սրբավայրից գանձում էր տարեկան հազար թուման՝ «հակ
ու թուրքի» անվան տակ¹։

1881 թ. Մաշհազում եղած փոխզնդապետ Մելնիցկին
գրել է, որ մի տարում Իմամ Ռեզայի մզկիթի եկամուտը
կազմել է 45 հազար իարվար ցորեն և 30 հազար իարվար
գարի²։ Քերզոնը գրել է, որ XVIII դարի սկզբներին այս սրբա-
վայրի հողային եկամուտները կազմում էին 15 000 թուման,
իսկ 1878 թ., 40 000 թուման³։ Վլասովը այդ գումարը ցույց է
տալիս 40 450 թուման⁴։ Այդ եկամուտները դարավերջին
բարձրանում են մինչև 60 000 թումանի, որը ցույց է տալիս
ինչպիսի շեշտակի աճ էր տեղի բերվել։ Սրբավայրի հողա-
յին սեփականությունները տարածված էին ամբողջ երկրով
մեկ, նրան էին պատկանում նաև տներ, քարվանսարաններ,
խանութներ, բազարներ և այլն⁵։ Օգորոդնիկովը վկայում է,
որ Իմամ Ռեզայի մզկիթը ուներ 1200—1700 ծառայողներ⁶։

Ընդարձակ հողային սեփականություններ ունեին Արդա-
բիլի Շեյխ Սաֆի և Քեհրանից ոչ հեռու Շահ Արզու Ազիմ
սրբավայրերը։ Իսֆահանի հայտնի «Մազրասեն» նույնպես
մեծ թվով վակֆային հողեր ուներ, որոնց եկամուտները հատ-
կացվում էին հոգևոր ուսումնարանի ծախսերը հոգալուն։ Բայց
Ջեյ ևս Սուլթանը աստիճանաբար բռնազրավում է վակֆային
այդ հողերը և լուրացնում նրանց եկամուտները⁷։

Վակֆային հողեր կային նաև երկրի այլ շրջաններում.
Եիրազից ոչ հեռու 700 ծուխ բնակչություն ունեցող Շահչերազ
գյուղը Եիրազի վակֆն էր, որը տարեկան 5250 թուման եկա-

¹ ۷۰۰ ... جال زاد

² ЦГВИА, ф. 446, л. 319, л. 8.

³ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. I, p. 162.

⁴ П. М. Власов, Краткий очерк Хорасана, 1894, Сборник мате-
риалов по Азии, СПб, 1894, стр. 189—190.

⁵ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. I, p. 162.

⁶ П. Н. Огородников, Страна солнца, СПб, 1881, стр. 217—218.

⁷ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 489.

Եւստ էր տալիս¹: Քերմանի Մահան գյուղը, մտա 1200 շնչով:
Շահ Դարվիշ Նեմաթուլլա շիրիմի սրբավայրի վակֆն էր²:

* * *

Հողատիրութեան մյուս ձևը Իրանում խորզեմալեքային մանր կալվածատիրական սեփականութիւնն էր: Ինչպես դարասկզբին, այնպես էլ դարավերջին խորզեմալեքային հողատիրութիւնը տարբեր իմաստներով էր ըմբռնվում: Այդ տեղերում ոգտագործվում էր այս կամ այն գյուղում խոշոր կալվածատերերի ունեցած փոքր հողային սեփականութեան գեւորում, փոքր կալվածք ունեցողների վերաբերյալ, ինչպես նաև խոշոր հողամաս ունեցող գյուղացիների նկատմամբ:

Միանգամայն հասկանալի է, որ երկրում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը չէին կարող չանդրադառնալ նաև հողատիրութեան այս ձևի վրա: Եվ իսկապես XIX դարի երկրորդ կեսին խորզեմալեքների կազմը արմատապէս փոփոխութեան է ենթարկվում: Ապրանքա-դրամային հարաբերութիւնների դարգացման և տարբեր խավերի ներկայացուցիչների կողմից հսկեր ձեռք բերելու հեռանկարով առաջանում է մանր կալվածատերերի՝ խորզեմալեքների մի նոր խումբ, որը դուրս էր եկել առևտրականների, հողտրականների, պաշտոնյաների և վաշխառուների խավերից: Էզվարդ Սթեյքը նշում է, որ խոշոր կալվածատերերի սակայնութիւնը, որոնք մեծ քով կալվածքներ ունեին, ինչպես օրնիակ Կալամի Շիրազի, Մուշիրի կամ Ֆիրուզարազի իշխանը չէր բացառում խորզեմալեքութիւնը այդ նույն վայրերում, որտեղ կային ընդամենը մեկ գյուղ ունեցող հողատերեր: Գյուղացիները այս մանր կալվածատիրական տիրութիւններում ավելի շատ անկախութիւն ունեին, քանի որ քույլ կալվածատիրոջ տնօրինութեան տակ էին³:

Ինչպես արդեն նշեցինք, մանր կալվածատերերին էին պատկանում երկրում մշակվող հողերի մտա 30 տոկոսը:

¹ ИГВИА, ф. 2000, л. 985, з. 58.

² ИГВИА, ф. 76, л. 235, з. 107.

³ E. Stack. Six Months in Persia, vol. II, p. 254.

խորհմալիքային գյուղերի մասին ուշագրավ ավայլներ են հաղորդում 1880—81 թթ. Ղարաղանի մասին հղած զեկուցագրում: Այնտեղ կային երեք լրիվ կամ մասամբ խորհմալիքային գյուղեր՝ 50 ընտանիքից պակաս բնակչությամբ, չորս լրիվ կամ մասամբ խորհմալիքային գյուղեր՝ 50—100 ընտանիքից բաղկացած, երեք այդպիսի գյուղեր՝ 100—200 ընտանիքով, և մեկ խորհմալիքային գյուղ՝ ավելի քան 200 ընտանիքով: Բայց տեղեկներ այն էր, որ խորհմալիքային գյուղերը կուլ էին գնում խոշոր հողատերերին: Օրինակ, մի շրջանում որտեղ կային չորս խորհմալիքային և 10 մասամբ խորհմալիքային գյուղեր, կարճ ժամանակում ձեռքից ձեռք անցնելով, յոթը դարձան արքարի, երեքը զնեցին շահսեանները և երեքն էլ նասր օլ Մուքը²:

Խորհմալիքային գյուղերի յուրացման գործում մասնակցում էին նաև հոգևորականները: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է հետևյալ փաստը. Սեմնանի և Դամղանի շրջաններում Լասկերդ գյուղը, որը ժամանակին խորհմալիքային է հղել և հետագայում նվիրվել է Իմամ Ինզլայի սրբավայրին, երկար ժամանակ շարունակում էր խորհմալիքային համարվել: 1870 թվականին, երբ երկրում մուլեգնում է սովը, մզկիթում հայտնաբերվում է Լասկերդ գյուղի նվիրատուության փաստաթուղթը և այն վարձով վարվում նույն գյուղի բնակիչ չորս ավագների: Գյուղը տարեկան 1300 թուման կանխիկ և 100 խարվար հացահատիկ եկամուտ էր տալիս: Դրանից հարյուր թումանը կանխիկ և 90 խարվար հացահատիկը արվում էր պետությանը, 10 խարվարը ծախսվում էր տեղական նպատակներով, իսկ մնացած 1200 թումանից ընդամենը 600 թումանը մուծվում էր մզկիթի գանձարանը³:

Կային մանր հողատերեր, որոնց հողերի տարածությունը կազմում էր մեկից մինչև 30 շարիք, կային և շրջաններ, որ-

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 156.

² Նույն տեղում:

³ ЦГВИА, ф. 76, к. 213, стр. 7.

տեղ որևէ գյուղ ունեւր մի քանի տեր: Հաճախ մանր այդ հողատերերի վիճակը մտահոնում էր գյուղացի հողատերերի գրութիւնը¹, իսկ գյուղացի-խորդեմաւելքների վիճակն էլ առանձնապէս շէր տարբերվում առյա-գյուղացու վիճակից:

Խորդեմաւելքների մոտ 65 տոկոսը շքավորներ էին. XX դարի սկզբներին մինչև երկու դեսյատին հող ունեցող գյուղացիները կազմում էին բոլոր գյուղացիական տնտեսութիւնների 68 տոկոսը, 2-ից մինչև 20 դեսյատին հողամաս ունեցող միջակ գյուղացիները կազմում էին 12 տոկոսը, իսկ մնացած 20 տոկոսը կազմում էին հողազուրկ գյուղացիները՝ բաւարակները², կալին և այնպիսի գյուղեր, որոնց հողերը պատկանում էին բազմաթիւ մարդկանց. օրինակ՝ Ձարանդի հովտի Շողրուզ գյուղի հողերը պատկանում էին մոտ 700 տերերի³. այս տիպի գյուղերը կոչվում էին տառապիւ: Այստեղ պատահում էր, որ որպէս հողատեր հանդես էր գալիս առանց լրացուցիչ աշխատուծի օգնութիւն հողը մշակող գյուղացիին: Բայց դա հազվագյուտ էր: Մազանդարանում նասր էլ Գին շահի ճամփորդութիւն ժամանակ 1875 թվականին 53 գյուղերից միայն մեկն էր տառապի: Նույն վիճակն էր տիրում նաև երկրի այլ մասերում: Օրինակ, Ուրմիայի շրջանում խորդեմաւելքային հողերից միայն 26% -ն էր գյուղացիներինը: Գիւնում, Միրազում և այլ շրջաններում նույնպէս խորդեմաւելքները գլխավորապէս գյուղացիներն էին⁴: Բայց կալին նաև տոկոսային այլ հարաբերութիւններ. օրինակ՝ Փաշանի շրջանի 360 գյուղերից 160-ը գյուղացիական էր⁵:

Ըստ Ավերյանովի Ատրպատականում գյուղացի հողատերեր համարյա չկալին, միայն Արգարիլի շրջանում կարելի էր

¹ Н. А. Зинovieв, Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 28.

² «Биюлетье прессы Среднего Востока», 1928, кн. 6—7, стр. 32.

³ E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 260.

⁴ ЦГВИА, ф. 76, д. 236, л. 53—54.

⁵ Отчет о поездке по Персии капитана генерального штаба Тожилова в 1900 г., Тифлис, 1902, ч. 1, стр. 62.

Հանդիպել փոքրաթիվ հողատեր գյուղացիներ, որոնց ինչ-որ
ձևով հաշտողվել էր հողային սեփականությունն ձեռք բերել¹։

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ուսյաթի հողերը չպետք է
շփոթել գյուղացիների ունեցած, այսպես կոչված, տնամերձ
հողերի հետ։ Ռայաթի հողերը ավելի մեծ տարածություն էին
ներկայացնում, քան վերջիններս։

Խոսելով գյուղացու տնտեսության անկայունության մա-
սին՝ Կորսունը գրում է, որ կարելի էր խանից ու մուլլայից որևէ
հողամաս գնել, սակայն դա դեռ գյուղացուն սեփականատեր
չէր դարձնում։ Խանը կարող էր գալ գյուղացու մոտ և սսել, որ
այդ հողամասը նա մի քանի տարի առաջ վաճառել է ցածր
գնով, իսկ այժմ գինը բարձրացել է և պահանջել գնի տարբե-
րությունը։ Եթե գյուղացին շահամաձայնվեր, ապա նախկին
տերը՝ վերագարձնելով ստացած գումարը, նորից տիրանում
էր հողամասին²։

* * *

XIX դարի երկրորդ կեսին քոչվոր վաչկատուն ցեղերը
Իրանում գնուն շոշափելի թիվ էին կազմում, բնակչության
մոտ մեկ երրորդը այս ցեղերն էին։ Ծիշա է, ինչպես քիչ հետո
կտեսնենք, դրանց մի մասը XIX դարի երկրորդ կեսին արդեն
սկսում է նստակյաց կյանք վարել, սակայն մի ստվար մասը
շարունակում է առաջվա պես քոչվոր մնալ։

Ցեղային հասարակության ֆեոդալիզացիան առաջացրել
էր մի շարք անկախ կամ կիսանկախ խանություններ, որը
սահզձել էր որոշ ապակենտրոնացում և տրոհվածություն, մի
շանգամանք, որը հատուկ էր ֆեոդալական պետություններին։
Բնական է, որ ցեղերը գրազեցնում էին ընդարձակ տերիտո-
րիաներ՝ ամառանոցներ (յայլազներ), ձմեռանոցներ (դիշլազ-
ներ), որոնք տրվում էին նրանց պետության կողմից։

¹ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1889 года, стр. 19

² Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тиф-
лис, 1909, стр. 91.

Մեծ թվով քուլտոր ցեղերի գոյութունը Իրանում կասեց-
նում էր ընդհանրապես երկրի տնտեսության և մասնավոր
արդյունաբերության զարգացումը, քանի որ այդ ցեղերի զբա-
ղեցրած շրջաններում տնտեսութունը, որի մեջ գերիշխում էին
տնտեսության հնադարյան եղանակները, աճելի քարացած էր։
Մյուս կողմից ակնհայտ է, որ տոհմացեղային հարաբերու-
թյունների քայքայման և ֆեոդալական հարաբերությունների
ամրացման հետևանքով առաջացող իրավազուրկ և ընչազուրկ
հոծ մասսան շէր կարող մասնակցել երկրի տնտեսական զար-
գացմանը։

Հայտնի է, որ տոհմացեղային հարաբերություններին
հատուկ են արտադրական հիմնական միջոցների նկատմամբ
մասնավոր սեփականության բացակայություն, որի հետևան-
քով և դասակարգային դիֆերենցիացիայի բացակայությունը,
իրավահավասարությունը, ցեղի անդամների անձնական ազա-
տությունը, նյութական բարեքնների հավասար բաշխումը և
այլն։

XIX դարի Իրանի համար ընտրոշ մի շարք հանգամանք-
ները, պարզ է, չէին կարող իրենց ազդեցությունը շունենալ
ևսև ցեղերի ներքին կյանքում։

XIX դարի ընթացքում, հասկապես նրա երկրորդ կեսին,
հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության զարգացման
պայմաններում համապատասխան փոփոխություններ են
առաջանում ևսև քուլտոր ցեղերի շրջաններում. ցեղերի ներ-
սում առաջանում է շերտավորում՝ շահագործողների փոք-
րաթիվ խումբ և շահագործվողների հոծ մասսա։ Բայց,
իհարկե, չպետք է կարծել, որ այդ երևույթները միանգամից
և լրիվ կերպով փոխում են տոհմացեղային հարաբերություն-
ները։ Իրանի ցեղերի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի
առանձնահատկությունը կայանում էր հենց այն բանում, որ
նրանում միահյուսվում էին տոհմացեղային և ֆեոդալական
հարաբերությունները։ Իրան պետք է ավելացնել ևսև այն, որ
Իրանի ոչ բոլոր ծայրամասերն էին հավասար շահով ընդգրկ-
վում այդ նոր խմորումների մեջ և համապատասխան փոփո-

խութիւնն ենթարկւում Էնտեսարար այդ շրջաններում գտնվող ցեղերն էլ գտնվում էին զարգացման տարրեր աստիճանների վրա: Նստակյաց, ֆեոդալական հարաբերութիւններով ցեղերի կողքին շարունակում էին գոյութիւն ունենալ կիսաքոչվոր և լրիվ քոչվոր ցեղերը:

Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի փոփոխման պայմաններում, սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից արագանում է վաշկատուն ցեղերի նստակյաց դառնալու պրոցեսը: Կառավարութիւնը իր հերթին նույնպէս որոշ միջոցների է դիմում քոչվոր ցեղերին նստակյաց դարձնելու ուղղութիւնով: Այսպէս, 1860 թ. կառավարութիւնը փորձում է նստակյաց դարձնել 4 հազար շահեսանների, 1500 շատրալիների և մուսանլիների, 1500 հաշիլիների և կարաշուլունների և Մեշքիների շրջանում գտնվող 8000 քոչվորների¹: Արտամանովը այն կարծիքին էր, որ XX դարի սկզբներին Աւրապատականի քոչվոր ցեղերի նշանակալից մասը արդէն նստակյաց էր դարձել²: Ծիշտ է նշատակյաց դարձած քոչվորները որոշ իմաստով կապված էին իրենց նախկին կյանքին և դրա հետևանքով կարելի է ասել, որ կային կիսաքոչվոր ցեղեր, որոնք զբաղվում էին և հողագործութիւնով և անասնապահութիւնով: Մեծ մասամբ քոչվոր ռազմիկները իրենք չէին մշակում հողը, այլ ստանում էին նրա եկամուտը: Հողագործութիւնով զբաղվում աղքատ քոչվորները:

Տարրեր ցեղերին հողեր հատկացնելով պետութիւնը այդ հողերի գերազույն սեփականատիրական իրավունքը իրեն էր պահում: Խալիսի ֆոնդից հատկացվող այդ հողերը տրվում էին ոչ թե ցեղապետին, այլ ամբողջ ցեղին և կալվում էին իլյաթի Յեզապետներին որպէս անձնական տիրույթ հազվագույն զեպքերում էին հողամասեր տրվում: Հողը պատկանում էր ամբողջ ցեղին և ցեղապետը չէր կարող այն իր հալիցողութիւնով վաճառել: Բայց ահա սպրանք-գրամային հարաբե-

¹ «Кавказ», № 85, 1860.

² Л. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, стр. 36.

բությունների զարգացումով այդ վիճակը փոխվում է և ցեղի ազդեցիկ մարդիկ սկսում են հողամասերը յուրացնել: Հասկանալի է, որ մեծ թվով անասունների կենտրոնացումը խաների և ցեղապետների ձեռքում փաստորեն նրանց դարձնում էր արոտավայրերի տերը, որը ձևականորեն շարունակվում էր համարվել ամբողջ ցեղի սեփականությունը:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ արդեն XIX դարի կեսերին այլևս չէր կարելի հանդիպել թեկուզ մեկ ցեղապետի, որը, բացի մեծ թվով անասուններից և նրանց արոտավայրերից՝ շտիրիք նաև նստակյաց գյուղերի՝ իրենց մշակելի հողերով՝ Այսպիսով, ցեղապետները վերածվում էին գյուղատերերի:

1859 թ. կառավարությունը մի ֆիրմանով թույլատրում է, որ քոչվոր ցեղերին տրված հողերը դառնան նրանց պետերի սեփականությունը¹: Խաները և բեկերը, այդ ֆիրմանից օգտվելով, ցեղերին պատկանող հողերը իրենց սեփականությունը դարձրին: Բայց դա, իհարկե, դեռևս համատարած չէր:

Ձիւնովը հայտնում է, որ 1879 — 1881 թթ. Գիլանում բնակվող ցեղերի արամադրություն տակ եղած հողերը դարձել էին ցեղապետների սեփականություն²: Լահիբանում 192 գյուղից 42-ը, Շաֆթում 26-ից 12-ը, Յումենում 110-ից մոտ 30-ը արդեն պատկանում էին խաներին³: Բախտարի ցեղապետը համարվում էր Իրանի ամենախոշոր կալվածատերերից մեկը: Սիսթանի բնակեցված հողերը նույնպես անցել էին ցեղապետներին, որոնք ցեղի անդամներին առանձին հողամասեր էին տալիս՝ օգտագործելու համար: Արգաբիլի շրջանի ցեղերի բնակեցրած 123 գյուղ դարձրել էին տարբեր մուլքադարների սեփականությունը:

Քոչվոր ցեղերի նստակյաց դառնալու պրոցեսը այնքան արագ էր տեղի ունենում, որ XIX դարի վերջին արդեն իլլախի կամ համացեղային հողեր պահպանվել էին միայն առանձին

¹ عبد الله مستوفی شرح زندگانی من ... 170

² Н. А. Зиковьев, Статистические сведения о провинциях Гилян и Иллахруд Вастам, СПб, 1887, стр. 24—34.

³ Նույն տեղում, էջ 17—22.

լևնային շրջաններում, որ որոշ իմաստով շարունակվում էին պահպանվել նահապետական տոհմային հարաբերությունները: XX դարի սկզբներին այդ հողերը երկրի մշակելի հողերի ընդհանուր ֆոնդում արդեն շնչին տուկոս էին կազմում:

Մոզաֆար էդ Դին շահի թագավորության օրոք 1896 թվականին առաջարկություն արվեց հասուկ միևիսարություն կամ բարձրագույն խորհուրդ ստեղծել՝ ցեղերի գործով զբաղվելու համար¹:

Նստակյաց դարձված քոչվոր ցեղերի գյուղերը խաների կողմից յուրացվում էին տարբեր եղանակներով: Երբեմն այն կատարվում էր ուղղակի բռնագրավումով, իսկ հաճախ՝ թիւլային հողերի սեփականացումով. ցեղապետները կամ ազդեցիկ անձինք որևէ շրջանում շահից և կամ նահանգապետից որպես թիւլ ստացած վարելահողերը աստիճանաբար սկսում էին յուրացնել և դառնալ նրանց սեփականատերեր: Բնական է, որ շէին բացառված նաև գնման եղանակով հողային սեփականություններ ձեռք բերելու փաստերը: Այդպիսի առուծախ մեծ մասամբ տեղի էր ունենում քոչվոր ցեղապետների և նրստակյաց հողատերերի միջև: Ինչ վերաբերում է գյուղացուն, ապա նա պետք է նոր տիրոջը հարկեր և տուրքեր տար նախկինում սահմանված լափերով:

Մենք նշեցինք, որ նստակյաց խաները կարճ ժամանակում վերածվում էին խոշոր կալվածատերերի և հսկայական հարստություններ կուտակում: Բայց այդպիսի պրոցես տեղի էր ունենում նաև քոչվոր խաների հետ, որոնք նույնպես վերածվում էին խոշոր հողատերերի: Սակայն դա երբեք էլ չէր նշանակում, որ նստակյաց լինելը արագացվում էր: Նրկատվում էր մինչևիսկ հակառակ պրոցես: Քաղի Բահրամին սիրանի գյուղատնտեսության պատմությունը՝ զբոսում նշում է, որ գյուղացիները, պետական պաշտոնյաների հետապնդումից փախչելով, գառնում էին քոչվոր: Այդ հանգամանքից

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 159.

օգտվում էին պաշտոնյաները, որոնք իրենց շահերից ելնելով, հաճախ հովանավորում էին քոչվորներին: Օրինակ, եթե որևէ քոչվոր ցեղ իր անասունների արոտի կապակցությամբ գյուղացիներին վնաս հասցենք և այդ հոգի վրա քոչվորների և նստակյաց գյուղացիների միջև կոխվ ծագեր, ապա պաշտոնյաները որպես կանոն պաշտպանում էին քոչվորներին: Եթե պատահեր, որ այդ բախման ժամանակ որևէ քոչվոր սպանվեր, ապա թալանի էր ենթարկվում նստակյաց գյուղացիների ունեցվածքը: Մինչդեռ եթե գյուղացի սպանված լիներ, նրա զատին ոչ ոք չէր հասնի: Այս ամենը հուսալքում էր առաջացնում գյուղացու մոտ և նա իր բնակավայրը և տնտեսությունը լքելով՝ գնում քոչվոր էր դառնում¹:

Անշուշտ պետք է նշել, որ այս երևույթը բնորոշ չէր, շնայած որ այն գոյություն ուներ:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև այն փաստը, որ ցեղերի մեջ էլ տեղի էր ունենում շերտավորում: Օրինակ՝ Մաքվում Սարգսրից արոտավայրեր վարձելու գործում նկատվում էր, որ ունեւոր, բազմաթիվ անասուններ ունեցող քրդերը վարձում էին ավելի շատ արոտավայր, իսկ շքավորները հավաքվում և ընդհանուր ուժերով էին արոտավայր վարձում²:

Կախում ունեցող հողագործների դասակարգի առաջացումը նրա ֆեոդալիզացիայի խորացման պայմաններում կարելի էր դիտել ցեղի ներսում և նրանից դուրս: Խոշոր ֆեոդալական հողային սեփականություն անկայությունը թույլ էր տալիս քոչվոր խաներին պահպանել տնտեսության նատուրալ բնույթը:

Ընդարձակ տնտեսության զեկավարումը, հարկերի ժամանակին գանձելու գործի ապահովումը և այլն պահանջում էր բավականին կազմակերպված մարմին, որը ենթարկվեր

¹ Բ. Բ. Գալստյան, «Պատմություն Իրանի քոչվորների», Երևան, 1951, էջ 101:

² Уочские записки Института востоковедения, VIII, Иранский сборник, Москва, 1953, стр. 127.

տիրոջը և իրականացնէր նրա պահանջները: Եւ իսկապես այդպիսի մարմիններ գոյութիւն ունեին: Խաները ունեին և զինված ուժեր, որոնք բացի ռազմական պարտականութիւններէն, մասնակցում էին նաև Հարկերի հաժարման գործին:

Խաները, ինչպես նաև նրանց գործերի կառավարիչ քաղ-խուզաները անձամբ հողագործութիւամբ չէին զբաղվում կամ անձնական հողագործական տնտեսութիւն չէին պահում, այլ իրենց հողերը վարձով էին տալիս գյուղացիներին:

Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ XIX դարի կեսերին արդեն քոչվոր ցեղապետ հողատերերն իրենց եկամուտների նշանակալից մասը ստանում էին վարելահողերից, որը և ապացույց էր ցեղերի նստակեցութիւն:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳՐԱՄԱԿԱՆ
ՀԱՐԿԵՐԻ ԱՃԸ

XXI դարի երկրորդ կեսին Իրանում կիրառվող Հարկային սիստեմի, նրա շահերի, գանձման եղանակների և գրանց հասկապված այլ Հարցերի ուսումնասիրումը շատ կարևոր է տվյալ ժամանակաշրջանի Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, գյուղացիական բազմամիլիոն մասսաների շահագործման մասին պարզ և հստակ պատկերացում ունենալու համար: Բայց այդ Հարցի պարզարանումը ունի իր որոշակի զմլարությունները, քանի որ պետական պաշտոնական վիճակագրություններ, զեկուցագրեր կամ նման այլ փաստաթղթեր չեն պահպանվել: Բացի այդ, նման փաստաթղթերը չէին էլ կարող իրականության իսկական արտացոլումը լինել, որովհետև գոյութուն ունեցող կարգը, նորմաները մեծապես խախտվում էին: Այս ասպարեզում նույնպես կատարյալ անարխիա էր տիրում: Այնուամենայնիվ տարրեր սկզբնաղբյուրներում և ականատեսների վկայություններում բերված փաստական նյութը, որը հրքեմն հակասական է և իրարամերժ, որոշ հնարավորություններ է տալիս Հարկերի քննազավառում իշխող գրության մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար:

Վերոհիշյալ Հարցերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Փերզոնը, որը խոր կերպով ուսումնասիրել է Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքը: 1892 թվականին նրա Հրատարակած երկհատորյակի նյութերը

Հետադասում սկզբնադրույր են դարձել բազմաթիվ հեղինակ-ներքի Համար:

Քերտնի տվյալների Համաձայն Իրանի պետական ամբողջ բյուջեն 1888—1889 թ. ըստ առանձին նահանգների ունեցել է հետևյալ պատկերը.

1. Եկամուտների Հարկերից և մարսերից

	Վճարում- ները կան- խիվ՝ զրա- նով	Վճարում- ները բա- ժբերքով՝ խարժար	ընդամուս եկամուտը՝ զրանով
1. Քեհրանք և չրչահայրք	4,238,730	4,209	4,206,291
2. Ասրբադասահան	7,261,420	60,082	9,666,655
3. Կարսահան	5,082,686	12,424	6,588,322
4. Նարս	6,420,402	7,700	6,689,902
5. Իսֆահան և չրչահայրք	2,791,202	14,255	4,036,577
6. Քերման և Քույսիստան	2,216,242	38,261	2,904,948
7. Ասրբադաս	1,427,350	2,400	1,465,538
8. Գիլան	2,450,000		2,450,000
9. Մազանդարան	1,392,470		1,392,470
10. Քուրդստան	673,457		673,457
11. Կրստան	694,268	7,224	694,267
12. Իրաք, Քեղազ, Ֆարսահան, Մահալաթ, Մազի	727,257	19,623	1,200,000
13. Բորսուզերք	609,573	5,307	629,805
14. Նազզ	1,794,320		1,728,023
15. Քերմանշահ	926,925	12,970	1,104,685
16. Կամահ	819,888	19,540	978,628
17. Ղազվին	952,018	18,772	1,159,798
18. Ասրբադաս	171,899	8,984	351,779
19. Բասթամ և Եահրուզ	93,366	7,369	188,269
20. Սեմնան և Դամղան	280,728	3,585	326,940
21. Ղամ	269,620	2,754	368,700
22. Քաշան	712,606	1,973	736,730
23. Գուլիստան և Կոնսար	225,611	1,982	269,986
24. Քամարահ	91,041	1,829	127,621
25. Գարուս	129,663	1,982	169,605
26. Համազան	672,625	9,206	906,285
27. Մալաշիր և Քույսերգան	504,709	7,241	625,599
28. Նահալվանդ	260,303	12,258	446,407
29. Նաթանզ	311,588		311,588

ՀԱՐԿԱՏՈՆ ՓԱՂԱՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳՐԱՄԱԿԱՆ
ՀԱՐԿԵՐԻ ԱՃԸ

XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանում կիրառվող հարկաշին սիստեմի, նրա շափերի, գանձման եղանակների և զրանց հասկապված ալլ հարցերի ուսումնասիրումը շատ կարևոր է տվյալ ժամանակաշրջանի Իրանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, գյուղացիական բազմամիլիոն մասսաների շահագործման մասին պարզ և հստակ պատկերացում ունենալու համար: Բայց այդ հարցի պարզաբանումը ունի իր որոշակի դժվարությունները, քանի որ պետական պաշտոնական վիճակագրություններ, զեկուցագրեր կամ նման ալլ փաստաթղթեր չեն պահպանվել: Բացի այդ, նման փաստաթղթերը չէին էլ կարող իրականություն իսկական արտացոլումը լինել, որովհետև գոյություն ունեցող կարգը, նորմաները մեծապես խախտվում էին: Այս ասպարեզում նույնպես կատարյալ անարխիա էր տիրում: Այնուամենայնիվ տարբեր սկզբնաղբյուրներում և ականատեսների վկայություններում բերված փաստական նյութը, որը երբեմն հակասական է և իրարամերժ, որոշ հնարավորություններ է տալիս հարկերի բնագավառում իշխող գրություն մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար:

Վերահիշյալ հարցերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Քերզոնը, որը խոր կերպով ուսումնասիրել է Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքը: 1592 թվականին նրա հրատարակած երկհատորյակի նյութերը

Հետազայում սկզբնադրուր հն դարձել թաղամթիվ Հեղինակ-
ների համար:

Քերդոնի տվյալների համաձայն Իրանի պետական ամ-
բողջ բյուջեն 1888—1889 թ. ըստ առանձին նահանգների ունե-
ցել է հետևյալ պատկերը.

1. Սկամուսներ հարկերից և մացսերից

	վարում- ները հոն- թիվ՝ դրա- նով	վարում- ները թե- միքով՝ խաբվար	ընդամենը՝ եկամուսը՝ դրանով
1. Քեհրանք և շրջակայքը	4,238,720	4,209	4,206,391
2. Ասրզդասական	7,861,420	60,082	9,666,686
3. Կարասան	5,082,686	12,424	5,556,332
4. Ձարս	8,420,402	7,700	6,688,902
5. Իսֆահան և շրջակայքը	3,781,202	14,855	4,036,577
6. Քեհրման և Բելուջխասան	3,216,242	38,261	2,304,948
7. Աբարստան	1,427,350	2,400	1,466,538
8. Գիլան	2,450,000		2,450,000
9. Մազանդարան	1,393,470		1,393,470
10. Քուրդստան	673,457		673,457
11. Լորստան	594,262	7,224	694,267
12. Իրաք, Քեղազ, Ձարսան, Մահալաթ, Մազն	727,257	19,633	1,200,000
13. Բորսեղից	808,573	5,907	898,906
14. Յազզ	1,784,920		1,728,022
15. Քեհրմանշահ	928,925	12,970	1,104,685
16. Խաման	519,888	18,640	978,628
17. Ղազվին	963,018	18,772	1,159,798
18. Աստրաբազ	171,829	8,984	351,779
19. Ռասթամ և Եսֆերոզ	92,369	7,369	188,269
20. Սեմնան և Գամզան	280,728	2,685	326,940
21. Ղոմ	292,620	3,754	268,700
22. Քաշան	712,006	1,973	736,720
23. Գուլիստան և Կոնսար	225,811	1,862	269,986
24. Քամարան	91,041	1,339	127,821
25. Գարուս	129,968	1,982	163,806
26. Համազան	672,625	9,306	906,285
27. Մալաշիր և Քուլսերգան	504,709	7,241	625,599
28. Նահաբանդ	280,302	12,258	446,407
29. Նաթանդ	211,588		211,588

20. Աստղագրոց	23,435	8,372	87,723
21. Զո՛ճեզան	73,302	98	76,182
22. Խար	94,704	11,223	265,994
23. Ղարազան	51,102	1,487	95,112
24. Գամազան	22,910	1,447	29,085
25. Քաչիզան	48,350		48,350
26. Քանգազար	17,671	695	24,942
27. Ֆիրուզբու	15,716	197	18,162
28. Զահարգն Յալաթն	10,892	45	12,092

Շեզճանուր	44,076,757	362,192	54,177,740
որից՝ ցորեն և գարն		265,308	
գարման		83,843	
բրինձ		12,665	
և այլն		1,675	
Շեզճանուր գումար՝			
1. Հարկեր՝ զճարձած կանխիկ		36,076,757	
հարկեր՝ զճարձած բնամթերքով		10,100,383	
ձարսեր		6,000,000	
		<hr/>	
		54,177,740	
2. Եկամուտներ այլ սղբյուրներից		1,191,778	
Իրանի ամբողջ եկամուտը		55,369,518	

Տեղական այն ժախտները, որոնք նահանգներում և շրջաններում պակասեցվում են եկամտից՝

1. Հակ օլ հոֆուսն—նահանգապետի ժախտերը, ժախտեր հարկերը հավաքելու համար.

2. Քախֆիֆար—եկամտից պակասեցումներ անբերրիության, դյուղերի և շրջանների աղքատության և այլնի համար.

3. Սարֆն Քաամիր—պետական շենքերի կառուցում և նորոգում:

Այս ամենը կազմում էր մոտ 2,633,472 զրան:

Այսպիսով 1. ժախտեր տեղական բնույթի	2,633,472
2. մյուս ժախտերը	29,600,000
	<hr/>
ամփոփում	42,233,472
Շեզճանուր եկամուտը	55,369,518
Շեզճանուր ժախտերը	42,233,472
	<hr/>
	13,136,046

Սննդով վերահիշյալ աղյուսակից՝ Քերզոնը հանգում է այն եզրակացության, որ հարկերի հավաքման սխտեմը Իրանում մեծապես թերի է: Պետական համարյա ամբողջ հարկերը ընկնում էին Հոդազորի գասակարգի վրա, իսկ ամենաժանր բնուր՝ ուսյաթների կամ գյուղացիների վրա¹:

Սկամուսների այս գումարը ցույց է տալիս, որ XIX դարի սկզբի համեմատ հարկերը բավական աճել էին:

Իրանական աղբյուրները նույնպես թվական տվյալներ են տալիս հրկրի եկամուտների մասին, որոնք որոշ շափով տարբերվում են վերը նշվածներից:

Արդուհ Մոսթոֆին հաղորդում է, որ դարասկզբին հարկերի ընդհանուր գումարը կազմում էր երկուսուկես միլիոն թուաման, այսինքն՝ 25,000,000 զրան, որը գանձվում էր հինգ մասի բաժանված հրկրից, այն հաշվով, որ յուրաքանչյուր մասը վճարի 5,000,000 զրան²:

Մոհամադ Ալի Ջամալզադեն Իրանի տնտեսական կյանքի վերաբերյալ Թեուլինում հրատարակած գրքում տալիս է հետևյալ աղյուսակը³:

Իրանի ընդհանուր եկամուտները

Ներքի 1255 թ. (1840), ընդհանուր գումարը	34,525,150 զրան
Ներքի 1258 թ. (1853), բացի բնամթերքից	28,267,824 »
Ներքի 1270 թ. (1854), ընդհանուր գումարը	33,885,580 »
Ներքի 1293 թ. (1878) »	50,700,000 »
Ներքի 1302 թ. (1885) »	50,800,000 »
Ներքի 1303 թ. (1886), բացի բնամթերքից	48,201,520 »
Ներքի 1308 թ. (1889), ընդհանուր գումարը	54,687,430 զրան
Ներքի 1308 թ. (1891) » »	60,000,000 »
Ներքի 1325 թ. (1908) » »	80,000,000 »

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 480—485.

² عبد الله مستوفی شرح زندگانی من ... ج ۳۸

³ جمال زاد ... ج ۱۱۸

Հեշտի 1830 թ. (1812)	ընդհանուր գումարը	118,253,795	»
Հեշտի 1831 թ. (1813)	»	120,588,250	»

Այնուհետև նա տալիս է որոշ տարիների եկամուտների այսպիսի մանրամասնություններ.

Հեշտի 1268 թ. (1852), այսինքն նասր էդ Դին շահի թագավորության շրջանի տարում Իրանի եկամուտների ընդհանուր գումարը կազմել է՝

1. Կանխիկ	28,257,828	զրան	
2. Բնամթերքով	285,288	խարվար	Հացահատիկ
	8,194	»	բրինձ
	186,535	»	զարման և այլ մթերքներ:

Իսկ Հեշտի 1306 (1889) թվականին ամբողջ եկամուտը կազմել է 47,016,957 զրան կանխիկ, 265,306 խարվար Հացահատիկ, 83,643 խարվար զարման, 12,665 խարվար բրինձ և այլն: Բայց, ինչպես նշում է Հեղինակը, այս գումարները միայն պաշտոնապես գրանցված գումարներն էին, իրականում նահանգապետները և այլ պաշտոնյաները անհամեմատ ավելի մեծ գումարներ էին գանձում քնակությունից¹:

Իրանի ֆինանսների պատմության Հեղինակ էսֆանդիար Քահրամ Ծզաննզին տալիս է հետևյալ թվերը. 1860—1890 թթ. տարեկան միջին եկամուտը եղել է 54,487,000 զրան, իսկ 1890—1900 թթ. 58,850,000 զրան: 1886 թ. պետության ընդհանուր եկամուտը եղել է 54,800,000 զրան, որը բազկացած էր հողային հարկից, գլխահարկից, մացսերից և այլն: Այս

¹ Նույն տեղում, էջ 123:

Անգլիզ և Սաուդյ. որոնք մի քանի տարի պաշտոնավարել են Իրանում, 1885 թ. գրում են, որ Իրանում գաղանիք չէ. որ հարկերը Հալաբում են սահմանված շափից տանվողն են: Ինչ որ երբեքով ավելի: (Տե՛ս G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. I, p. 440):

գումարի մոտ 50 տոկոսը գնում էր բանակին, 12 տոկոսը պալատին, 15 տոկոսը թոշակներին, 15 տոկոսը արտաքին գործերի մինիստրությանը, իսկ մնացած 8 տոկոսը մյուս մինիստրություններին և լուսավորության ծախսերի համար¹։

Քե այդ գումարներից բացի ինչ էր պարտադրվում ժողովրդին՝ զժժար է ասել, միայն կարելի է բերել Ատրպեհի այն վկայությունը, ըստ որի միայն 1890 թվականին ամբողջ Իրանում բնակչությանից գանձվել էր սահմանված գումարից չորս անգամ ավելի հարկ²։

Երկրում գանձվող հարկերի և երանց ընդհանուր շափերի մասին հարուստ նյութեր կան նաև ուսուսական աղբյուրներում։ Այդ նյութերի ուսումնասիրումը մեծապես օգնում է տիրող վիճակի մասին ընդհանուր պատկերացում ունենալու համար, բանի որ ուսուսական պաշտոնական ներկայացուցիչները, ինչպես նաև տարբեր առիթներով Իրան այցելած անձինք մեծ ուշադրությամբ նյութեր են հավաքել և այդ ամենը ամփոփել առանձին գրքերում։

Այսպես, Իրախիսը 1896 թ. գրել է, որ Իրանի պետական եկամուտները կազմել են տարեկան 45—50 միլիոն զրան, այսինքն 4—5 միլիոն թուման³։ Թաումզարտենը այն հետաքրքիր կարծիքն է հայտնել, որ պետական հարկերն ու տարբեր տուրքերը իրականում կազմել են միշակ ընտանիքի տարեկան եկամտի մինչև 50 տոկոսը⁴։

Պետական բյուջեի և բնակչությանից գանձվող ընդհանուր գումարի ասպարեզում XIX դարի ընթացքում տեղի էին ունեցել փոփոխություններ։

¹ E. B. Yegonagi, Recent Financial and Monetary History of Persia, New-York, 1934, стр. 14—15.

² Атрпет. Откупная система в Персии, Александрополь, 1909, стр. 125—6.

³ П. А. Руттаж, Политико-статистический очерк Персии, СПб, 1896, стр. 132.

⁴ К. А. Баумартен, Поездка по Восточной Персии в 1894 году, СПб, 1896, стр. 241.

XIX դարի կեսերին պետության կողմից զանազան բուրժուազարկերը և տուրքերը կազմում էին մոտ տասնմեկ միլիոն ռուբլի արժաթով: Այդ ժամանակ շնայած պետական հարկերը աստիճանաբար աճում էին, բայց պետության ընդհանուր եկամուտները պակասում էին¹:

Մոտ 25 տարի հետո պետական ամբողջ եկամտի մասին կան այլ տվյալներ. Օգոստոսիկովը գրում է, որ պետության տարեկան եկամուտները հազիվ թե հալանի էին հենց իրեն կառավարությանը, բայց ենթադրում է, որ այն չէր գերազանցում տարեկան 25 միլիոն ռուբլուց, որի մեկ երրորդը ծախսվում էր հոգևորականների, սեյիդների, մզկիթների, մեդրեսների, բաղնիքների և այլ նպատակների համար²:

Պետական եկամուտների պակասու հարցին անզբաղառնում են նաև այլ աղբյուրներ, շնայած ոչ միշտ է, որ նրանք փորձում են բացատրել դրա պատճառները: Բերինք մի երկու օրինակ:

Եթե Մալբուլմը Իրանի ամբողջ եկամուտը 1803 թվականին չափազանց բացահայտում էր 150 միլիոն ֆրանկի հավասար գումար, ապա 1815 թ. այն արդեն իշխել էր 75 միլիոնի, իսկ 1850 թ. 57 միլիոն ֆրանկի: Մինչդեռ 1889 թ. այդ գումարը արդեն կազմում էր ոչ ավելի քան 40 միլիոն ֆրանկ: Որոշ տվյալների համաձայն 1889 թվականին եկամուտը կազմում էր 41 միլիոն, իսկ ծախսերը 31 միլիոն: Երբ 1896 թվականին Մոզաֆար էդ Գին շահը զահ բարձրացավ պետական եկամուտները կազմում էին 32,5 միլիոն ֆրանկ, իսկ նրա թագավորության տարիներին այն տատանվում էր 23-ից մինչև 36 միլիոն ֆրանկի միջև³:

Երկրի եկամտի այսպիսի նվազումը, անշուշտ, ունի իր օբյեկտիվ պատճառները, որոնցից հատկապես կարելի է նշել

¹ Н. Березин, Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 235.

² П. Огородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 207.

³ М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 21.

մասնավոր հողատիրութեան զարգացումը և կալվածատերերի՝ մուլքազարների հզորացումը, որոնք խուսափում էին պետական հարկեր վճարելուց:

Քերզոնը ընդգծում է, որ եթե հարկերի սահմանված գումարները իսկապես մուծվեին պետական զանձարան և շնային պաշտոնների բարձրութեան համապատասխան տարբեր պաշտոնյաների գրպանը, ապա բավականին գումարներ կստացվեին և հնարավոր կլիներ գումարներ հատկացնել հասարակական մի շարք ծախսերի համար, որոնք դատապարտելիորեն այդքան անտեսվում էին¹:

Շահը որպես պետութեան գլուխ նույնպես հսկայական եկամուտներ ուներ: Նրա եկամուտների մասին եղած տվյալները զանազան են և հաճախ հակասական: Տոմարան գտնում է, որ զժվար է որոշել շահի եկամուտների իրական չափերը, բայց նա մտաավորապես կազմում է 7 միլիոն թուման կամ 14 միլիոն ուրիլի: 1888—89 թթ. շահի եկամուտները չէին գերազանցում 5,537,000 թումանից, որից 800,000 թուման ստացվել էր մաքսերից, 25 հազար փողերանոցից, 21,000 հեռագրատներից, 461,000 ուղղակի հարկերից, այդ թվում 360,000 դրամով և 1000-ը հացահատիկով²:

Շահի եկամուտների մեջ նշանակալից գումար էին կազմում, այսպես կոչված, փեշքաշները (նվերները), որոնք փաստորեն քողարկված կաշառքներ էին և տրվում էին տարբեր առիթներով: Այդպիսի փեշքաշներ տալիս էին թե՛ պաշտոնական անձինք՝ նահանգապետներն և այլ պաշտոնյաները, և թե՛ առանձին մարդիկ, այս կամ այն արտոնութունը ստանալու կամ հանցանքը քողարկելու համար: Սակայն XIX դարի վերջերին նահանգապետների և այլ պաշտոնյաների շահին աված փշրանքները գնալով պակասում էին: Ազրյուրները նշում են, որ XIX դարի սկզբներին Ֆաթհ Ալի շահը նոր տարվա կապակցութեամբ նահանգապետներից և այլ մեծամեծներից

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 485.

² М. Л. Токаря, Экономическое положение Персии, СПб, 1895, стр. 82.

ստանում էր 30 միլիոն թուման փեշքաշ, մինչդեռ XIX դարի
երկրորդ կեսին շահը ստանում էր այդ գումարի հազիվ կեսը:

Հստ Բերզոնի հատկապես 30-ական թվականներին փեշ-
քաշների գումարը շատ պակասցրեց և շահը ստիպված սկսեց
որոնել եկամուտների նոր աղբյուրներ և հարկադրման նոր
եղանակներ: Այսպիսով 1888—89 թվականներին երկու առի-
թով, այսինքն նոր տարվա և մարզարևի ծննդյան տոնի առ-
թիվ, շահի ստացած փեշքաշի ամբողջ գումարը հասել էր ըն-
դամենը 120,000 թումանի, որը անհամեմատ լնչին գումար
էր: Հանրի Ռենն Գալմանը կարծում է, որ շահի եկամուտ-
ների եվազումը ցույց է տալիս հարկատու աշխատավորության
ժանր վիճակը, որը այլևս ոչինչ շունքի վճարելու²:

Նահանգապետները նման ճնշումները կամ կաշառքներ
տալու համար հավաքում էին արտակարգ և արտահերթ հար-
կեր: Տարածված երևույթ էր, երբ որևէ նահանգապետ ինչ-որ
հանցանքի համար ստիպված պետք է մեծ գումար կաշառք
տար Քեհրանում կամ Քավրդում: Այդ նպատակով նա անց
էր կացնում հարկերի նոր հավաք, թեկուզ նախորդ հավաքից
անցած լիներ կարճ ժամանակ: Այդպիսի լրացուցիչ հարկերը
գյուղացիներին պարտադրելու համար երբեմն կիրառվում էր
հետևյալ եղանակը. Ժողովրդին հայտնվում էր, որ նահանգա-
պետը իր շքախմբի և հեծյալների հետ միասին պետք է այցելի
այսինչ գյուղը: Փանի որ գյուղացիները շատ ընդունված կար-
գի պարտավոր էին նահանգապետին և իր հեծյալներին,
որոնց թիվը լինում էր 100—150 մարդ, ապահովել բոլոր տե-
սակի մթերքներով և հարմարանքներով, ուստի նրանք գերա-
զասում էին անմիջապես ուղարկել պահանջվող գումարը, մի-
այն թե խուսափեն այդպիսի հյուրերից: Այս մեք կիրառվում
էր նաև անհնազանդ խաների, բեկերի և այլ կալվածատերերի
նկատմամբ, երբ նրանք խուսափում էին տալ պահանջվող
գումարը³:

¹ O. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 476.

² Եւ Գալմանի հարկային հարցը

³ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 24.

Գալով հարկերի ազրյութենքի և նրա շահերի հարցին, պետք է տեսի, որ հարկման էին ենթակա անշարժ գույքը, անասունները, ապրանքները և արհեստները: Այդ եկամուտները կոչվում էին բաժանվում և բաժանվում էին երեք կատեգորիայի: Առաջինը կոչվում էր բաժանված, որի մեջ մտնում էր կալվածքներից, ցեղերից, առևտրից ստացվող հարկերը և երկրորդը՝ ստոգուր, որը պարունակում էր արտակարգ հարկերը, և երրորդը՝ բիծը, որը փաստորեն նվերների տեղան տակ կատարված կորզումներն էին¹:

Արտակարգ հարկերի մեջ էին մտնում բարեբախտ և ստոգրի ավարեղք, որը հավաքվում էր ռազմական արշավանքների ժամանակ և այլն²:

Նախքան հարկերի այս ձևերի յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին անդրադառնալը կարելի է գալ մի այնպիսի ընդհանուր եզրակացության, որ հարկահանության գործը իրանում զբված էր միանգամայն անարդարացի և քմահաճ հիմքի վրա:

Տարբեր հեղինակներ եկամուտների ազրյութենքի և տեսակների մասին տալիս են տարբեր վկայություններ, որոնց ուսումնասիրումը որոշակի զժվարություն ունի այն իմաստով, որ հարկերի ընդհանուր գումարը կամ նրա մանրամասնություններն ու բաղկացուցիչ մասերը իրանում չեն հրատարակվել:

Տարբեր սկզբնազրյութենքի սովյալները ի մի բերելով պետական ամբողջ եկամուտների երկու հիմնական ազրյութենք կարելի է նշել, մեկը կոչվում էր մալիաթ, այսինքն սահմանված կամ կանոնավոր հարկերը, իսկ մյուսը սուրսաթ, կամ անկանոն եկամուտները, որոնք ունենում էին իրենց արտահայտման տարբեր ձևերը:

¹ Н. Березин, Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 234.

² П. Огородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 207.

Իրանի ֆինանսների ամերիկացի խորհրդատու Շուստերը 1912 թ. գրում է, որ մալիաթ հասկացողության տակ մտնում էին հողային հարկը, տեղական տուրքերը, պետական հողերից ստացվող եկամուտները, հանքերից կամ այլ արդյունաբերական ձեռնարկներից ստացվող եկամուտները: Իրա մեջ էին մտնում և գլխահարկն ու անասնահարկը: Մալիաթից բացի որոշ եկամուտների աղբյուր էին մաքսային վճարումները, կապի միներսարության որոշ եկամուտները և արտասահմանյան անձնագրերից ստացվող գումարները¹: Այս վերջիններս իհարկե, շոշափելի չէին: Մինչևիսկ հանքերից և արդյունաբերական ձեռնարկներից գանձվող հարկերն էլ մեծ գումար չէին կազմում, քանի որ դրանք տոանձնազեա զարգացած չէին երկրում:

Պետական հարկերի կամ մալիաթի գլխավոր առարկան հողային հարկն էր, ըստ որում նրա մի մասը գանձվում էր բնամթերքով և կուլվում էր սջեևա, իսկ մյուսը գանձվում էր կանխիկ գրամով և կուլվում էր սեազա²:

XIX դարի երկրորդ կեսից սկսվում է անցումը նատուրալ հարկերից գրամականին, ըստ որում դրանց համամասնությունը նայած վալրի և ժամանակի փոփոխական էր. Իրանի 1892 թվականի պետական բյուջեում նահանգների մեծ մասից գանձվող գրամային հարկերը կազմում էին ամբողջ հարկերի 80—90 տոկոսը, բայց և կային առանձին նահանգներ, ինչպես, օրինակ՝ Մազանդարանը և Գիլանը, որտեղ պետական բուր հարկերը գյուղերում գանձվում էին միայն գրամով:

Նկատելի էր նաև հեռույալ տեղեկեցը. գյուղացիները հարկերը մեծ մասամբ վճարում էին բնամթերքով, իսկ հարուստ վարձակալները գերադասում էին դրանք վճարել գրա-

¹ W. M. Shuster, The Strangling of Persia, London, 1912, p. 202.

² Л. Воедамов, Персия в географическом, религиозном бытовом, торгово-промышленном и административном отношении, СПб, 1909, стр. 120.

մով, քանի որ դա ավելի պարզ էր և պետական պաշտոնյաներին առանձնապես առիթ չէր տալիս մեծ թալանի:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ հարկերի մասին եղած տարբեր թվական տվյալները վերլուծելիս պետք է հաշվի առնել, որ սկսած 1860 թվականից մինչև XX դարի սկիզբը, գրամական միավոր դրանք արժեքազրկվել էր մինչև իր արժողութւան 1/3-ի շահով:

Մալիաթի նաղդ կամ կանխիկ հարկերը բաղկացած էին լինում հետևյալներին. քարքալես, այսինքն՝ անասնահարկ, սիանեկարիս, որը նշանակում էր գլխահարկ, սթախունես՝ հարկ ջրաղացներից, բժազրույիս՝ շրից վերցվող հարկ, Էջու-նաֆ վա հուրֆաթա՝ արհեստավորներից և առևտրականներից գանձվող հարկ¹: Խանեկարին կազմում էր 1.5 մինչև 5 դրան, թախունեսն 30—35 դրան, իսկ մազրույին՝ 30—35 դրան²:

Վերահիշյալ հարկերը մեծ գումար էին կազմում և որոշ վայրերում աստիճանաբար աճում էին: Անհրաժեշտ է նշել, որ բնամթերային հարկերը գրամական հարկերի վերածվելով՝ մեծ մասամբ շարունակում էին կրել նույն անունը, ուստի հարկային տերմինները դեռևս հնարավորություն չեն տալիս որոշելու հարկի բնամթերային կամ գրամական բնույթը:

Կառավարությունը իր հերթին այլևս շահագրգռված չէր տասնորդը և այլ հարկերը գանձել բնամթերքով: Որոշ վայրերում մինչևիսկ հարկերի շահերը արդեն ցույց էին տրվում գրամով, նրան առանձին շրջաններում բնամթերային հարկը շարունակվում էր պահպանվել, ապա յուրաքանչյուր տարի թեհրանից գեներալ նահանգապետներին կարգադրվում էր սահմանված գնով վաճառել հացահատիկը: Գեներալ նահանգապետները ևս այդ գներն ավելացնում էին 20 տոկոս իրենց համար և համապատասխան գնացուցակ ուղարկում նահանգապետներ-

¹ П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, СПб, 1896, стр. 134.

² Н. Г., По Персии, Восточный сборник, СПб, 1913, кн. I, стр. 163—64.

³ К. А. Баумгартен, Поездка по Восточной Персии, СПб, 1896, стр. 242.

րին: Վերջիններս նույնպես մի տոկոս ավելացնում էին իրենց համար և այդպիսով գյուղացիներից զանձում անհամեմատ ավելի մեծ քանակի հարկ: Ահա հենց այդ պատճառով էլ հարուստ և խիտ բնակչութուն ունեցող Ատրպատականը տարեկան 500,000 դրան պակասորդ էր ունենում¹:

Այս երևույթը վերաբերում էր նաև մյուս բոլոր նահանգներին և շրջաններին:

Գրամական հարկերը զանձվում էին սովորաբար տարեկան մեկ անգամ: Արտակարգ դեպքերում ամենամյա գրամային հարկերը տարբեր ժամկետներում զանձվում էին երկու, երեք նվազով: Ծթն դժվարութուններ էին ծագում պարենամթերքի գործում, ապա ավելի մեծ եկամուտներ ստանալու համար գրամային հարկերը փոխարինվում էին բնամթերքով՝ հացահատիկով: Այդպիսի դեպքեր եղել են Ատրպատականում, երբ Քավրիզի պես խոշոր կենտրոնում պարենամթերքի խիստ պակաս զգացվեց:

Ընդհանրապես այդ հողի վրա կալվածատերերը մեծ մեքենայութունների էին դիմում: Ավերյանովը հետաքրքիր փաստեր է հաղորդում բնամթերային և գրամային հարկերը մեկը մյուսով փոխարինելու դեպքերի մասին: 1899 թ. Քավրիզում կյանքը քավական թանկանում է, հատկապես հացի գինը շեշտակի բարձրանում է: Մինչև այդ հարկերի մեծ մասը վճարվում էր մթերքով, այն էլ ցորենի խարվարը 25 դրան հաշվով, որը, իհարկե, սահմանել էր կառավարութունը: Բնակչութունը այդ գնով էլ վճարում էր հարկերը՝ բնամթերքի ձևով և Քավրիզում միշտ առկա էին ցորենի մեծ պաշարներ: Բայց ահա կալվածատերերը համոզում են թագաժառանգին հարկերը զանձել, ոչ թե բնամթերքով, այլ գրամով: Գրա հեռանալը լինում է այն, որ կառավարութունը սկսում է ավելի փոքր գումար ստանալ և մյուս կողմից էլ զրկվում է ցորենի պաշարներից, որի վաճառքը մեծ եկամուտների աղբյուր էր: Նոր պայ-

¹ Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1908, стр. 93—95.

մանենքում հացահատիկի ամբողջ պաշարը կենտրոնացվում է կալվածատերերի մոտ, որոնք գյուղացիների փոխարեն մուծում են դրամը, իսկ ցորենը թողնում իրենց մոտ՝ հետագայում անհամեմատ ավելի բարձր գնով վաճառելու համար¹։

Ինչպես ասվեց հիմնական և ամենազխրավոր հարկը Իրանում հանդիսանում էր հողային հարկը։ Այդ հարկը գանձվում էր ամբողջ երկրում բոլոր հողերից։ Հողային հարկից ազատված էին միայն մզկիթապատկան, ինչպես նաև ռազմական ծառայության դիմաց տրված հողերը²։

Պետությանը տրվելիք տասնորդից ազատված էին բոլոր հավատքների ներկայացուցիչ հոգևորականները, բայց եթե նրանք ունենային համեմատաբար ավելի մեծ հողային սեփականություններ, ապա նրանք պարտավոր էին հարկ վճարել ընդհանուր հիմունքներով։ Ատրպատականում հարկերից ազատված էին մոտ տասը մզկիթապատկան կալվածքներ, որից երկուսը՝ Սելիդ Համզեի և Սելիդ Իբրահիմի հողերը թավրիզում³։

Հողային հարկը ընդհանուր առմամբ կազմում էր ամբողջ բերքի մեկ տասներորդ մասը, որը կուլվում էր բաշարա։ Սակայն ժամանակի ընթացքում, հատկապես Ֆաթհ Ալի շահի թագավորության տարիներին այն բարձրացավ և դարձավ բերքի մեկ հինգերորդը։ Դա տեղի էր ունեցել հետևյալ կերպ. Ֆաթհ Ալի շահի օրոք անց է կացվում հողային կադաստր, որը հետագայում մի քանի անգամ վերանայվում է։ Այդ կադաստրը որոշ լափով սահմանում է հարկերի լափերը՝ ընամթերքով և դրամով. դրանք էին՝ մեծ և փոքր տասներորդ, անասնահարկը, կանաչ տասներորդ և այլն։ Շահին տրվող հարկը սահմանված էր բերքի մեկ հինգերորդը։ Բայց նա տարբեր անվան տակ

1 П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 22—24.

2 П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, СПб. 1896, стр. 133.

3 Л. Ф. Тигралов, 1½ общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 35.

Ան նույնպէս մեծ դժվարութիւններ էր առաջացնում հարկերի գանձման գործում, քանի որ ոչ միշտ էր սահմանված հարկը համապատասխանում ստացված բերքին: Ջրի պաշարը հիմք ընդունելով՝ ստեղծվում էր նաև այն բարդ վիճակը, որ շուրջ կարող էր պակասել կամ ավելանալ, իսկ հարկը մնում էր նույնը:

Անբերբրութիւնը, մորեխի պատճառած վնասները կամ որևէ այլ կլիմայական անբարենպաստ պայման հաշվի չէր առնվում հարկերը գանձելու ժամանակ: Այդ հարկերը բանի կերպով գանձվում էին բնակչութիւնից, դատապարտելով նրան սովի կամ առնվազն ամբողջ տարվա ընթացքում թշվառ գոյութիւն քարշ տալու: Հենց այդ պատճառով էր, որ 1860—61, 1869—72, 1879 և 1880 սովի տարիներին բնակչութիւնը ոչ մի պաշար չուներ և մահացութիւնը այնպիսի չափերի հասավ, որ երկրի բնակչութիւնը պակսեց համարյա կիսով չափ:

* * *

Մենք նշեցինք, որ պետական եկամուտների ընդհանուր գումարի մեջ զգալի տեղ էին գրավում մաքսերից ստացված եկամուտները:

Իրանի արտաքին առևտրի զարգացման հետ զուգահեռ ընդարձակվում են նաև մաքսատները, սահմանվում են մաքսերը: Մաքսատներ են հիմնադրվում հարավային նահանգներում, հյուսիսային սահմանների երթուղիներում, ինչպէս նաև արևմտյան և արևելյան սահմաններում: Այնպիսի մաքսատներ, ինչպէս հյուսիսում Ջուլֆայինը և հարավում Քուշհերիները, հարուստ պատմութիւն ունեն և նրանց արխիվներում պահպանված փաստաթղթերը, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների գրանցումները վիճակագրական հավաստի աղբյուրներ են երկրի տնտեսութիւն ընդհանուր վիճակի և հատկապէս նրա արտաքին առևտրի վերաբերյալ: Ուսումնասիրողներից շատերը հաճախ օգտագործել են հենց այդ ավյալները և հանգել համապատասխան եզրակացութիւններին: Այդ նյու-

Քերի կարևորությունը հատկապես պետք է ընդգծել, որովհետև այդ ժամանակվա Իրանում վիճակագրական առանձին մարմիններ չկային և նման տվյալներ չեն պահպանվել: Ֆինանսների մինիստրությունն արխիվներում պահպանված փաստաթղթերը, հարկային մատյանները և այլ նյութերը միայն հարկերի վիճակի մասին են որոշ գաղափար տալիս, այն էլ ոչ ճիշտ և սուտյո, քանի որ, ինչպես կտեսնենք հետագայում, հարկային պաշտոնյաները, նահանգապետները և հարկահանները մեծ կեղծիքներ էին թույլ տալիս:

Մաքսերի գանձման իրավունքը անուրգոյ վաճառվում էր առանձին պաշտոնյաների: Այսպես, Բուշեհրում 1889—90 թվականներին նահանգապետը 5000 թուման ընկեր է վերցնում գուրթարքի մեջ մտած անձնավորությունից: Այսինքն պաշտոնյան պետք է մաքսեր հավաքեր 96000 թուման, բացի այն 20 տոկոսից, որ նա պետք է գանձեր իր օգտին: Այդպիսով ամբողջ գումարը կազմում էր 115,000 թուման¹: Նույն տվյալներն է բերում Քերզոնը, որը հանգում է այն եզրակացություն, որ այդ ժամանակ ներթված սխառեմ գոյություն ունեւ Իրանում²:

Մաշհադի մաքսերը գանձելու իրավունքը 1888 թվականին պետությունից գնել էին 50,000 թումանով: Հաշվված էր, որ 30,000 թուման պետք է գանձվի Բանգար Աբրասից եկող ապրանքներից, իսկ 20,000 թուման էլ երկրի այլ մասերից և Թուսաստանից ստացվող ապրանքներից³:

Այս պրակտիկան կիրառվում էր բոլոր մաքսատների նրկատմամբ և մեծ զոժվարություններ ստեղծում երկրի ներքին առևտրի զարգացման և ազգային շուկայի ստեղծման գործում:

Տեղական առևտրականները նավահանգիստներում վճարում էին ավելի քիչ հարկեր, քան օտարերկրացիները: Նրանք,

¹ A. H. Medvedev, Persiya, voenno-statisticheskoe obozreniye, SPb, 1909, str. 517.

² G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 474.

³ Նույն տեղում, հատ., 1, էջ 208.

որպես կարգ վնասում էին մոտ երկու տոկոս, բայց փոխարե-
նք ենթակա էին նանապարհաճարկի, կամ քաղաքներից անց-
նելու հարկի: Այդ հարկը գանձվում էր ո՛չ թե ապրանքների
արժեքից ելնելով, այլ բռնաքանակի սկզբունքով: Ընդուն-
ված լափը 4 դրան էր յուրաքանչյուր բնօրից յուրաքանչյուր
քաղաքում: Միանգամայն հասկանալի է, որ մաքսերի և հար-
կերի նման սխառնմը տեղի էր տալիս մեծ քմահաճութուննե-
րի և անօրինականությունների: Եթե դրան ավելացնենք նաև
այն փաստը, որ երկրում մաքսային համընդհանուր և միա-
տեսակ սակագրի գոյություն չուներ, ապա պարզ կգտանա այն
ընդհանուր քառուր, որ այդ սխառնմը առաջացնում էր երկրի
անսահունքային մեջ:

Այսպիսի մաքսերի ընդհանուր եկամտի մեջ շոշափելի
մաս էին կազմում երկրի ներսում փոխադրվող ապրանքներից
գանձվող հարկերը: Մեզվեզևը նշում է, որ ստացվող հարկերի
կամ ժամախաթիւ 1/5-ը կազմում էին ներմուծվող և արտա-
հանվող ապրանքներից երկրի ներսում գանձվող հարկերը:

Այդ հարկերը վերցվում էին նանապարհներին և քաղաք-
ների մուտքերի մոտ: Հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում
էին ռահգարա (նանապարհապան), ապրանքներ փոխադրող-
ներից գանձում էին անհրաժեշտ հարկերը: Չնայած պետու-
թյունը նանապարհի հարկեր էր վերցնում, բայց իրեն պա-
տասխանատու չէր համարում նանապարհների բարեկարգման
և ապահովության համար¹:

Իրանում այդ ժամանակ առանձին քաղաքներում գոյու-
թյուն ունեցող մաքսատները, ինչպես սահմանամերձ մաք-
սատները, կոչվում էին սզոմրոքա, շնայած փաստորին հարկեր
էին հավաքում ապրանքներից: Բերյոզինը գեոևս 1852 թվա-
կանին գրում էր, որ ապրանքները քաղաք մտնելու պահին
հարկ էր գանձվում, որը բավական դժվարացնում էր ներքին
առևտուրը: Հարկեր էին գանձվում նաև անցնող ջարավանե-

¹ Նույն տեղում, հաս. 2, էջ 475.

² علی اکبر بیستا تاریخ سیاسی ... ج ۵۹

րից, որոնք կոչվում էին Եղաֆիւն: Այդ հարկերը կոչվում էին
տաւհարլիկէ կամ տաւհարիւ:

. . .

Սրկրի բյուզին կազմող հատուկ պաշտոնյաները կոչվում
էին մոսթոֆի, որոնց պաշտոնը, ինչպես վկայում է ամերի-
կացի ֆինանսական խորհրդատու Մորգան Շուտերը, շատ
դեպքերում եղել է ժառանգական, հորից անցել է որդուն¹:

Յուրաքանչյուր նահանգ կամ շրջան ուներ իր հարկային
դավթարը, որի մեջ նշված էին եկամուտների և ծախսերի
տարբեր չափերն ու ձևերը: Այդ դավթարները կենտրոնում
պահում էին մոսթոֆիները և համեմատում տեղերում պահվող
դավթարների հետ: Հարկերի գրանցումների մեջ մտցվում էին
նահանգների, բուլուքների կամ շրջանների անունները և նրանց
հարկերի չափերը: Կենտրոնում պահվող դավթարը կոչվում էր
ԵՊավթարն դասթուր օլ ամալա, որի ընդհանուր գումարը հա-
մապատասխանում էր շրջանում պահվող դավթարի տվյալնե-
րի հետ: Այս վերջինը կոչվում էր ԵՊավթարն չոզվի շամա:

Դավթարների բովանդակութայն վերծանումը ի վիճակի
էին կատարելու միայն մոսթոֆիները: Դավթարները կազմված
էին բավական բարդ և անհասկանալի ձևով, հենց այդ պատ-
ճառով էլ տեղի էին տալիս մեծ շարաշահումների: Մոսթոֆի-
ները շատ հիվանդագին ձևով էին արձագանքում, եթե որևէ
մեկը փորձում էր խորանալ երկրի հարկահանութայն վիճակի
մեջ, իմանալ գանձվող հարկերի չափը և պետութայն եկա-
մուտները:

Մորգան Շուտերը գրում է, որ մոսթոֆիները ստանում
էին բարձր ոռնիկ՝ ամսական մոտ 135 դոլարի հավասար գու-
մար, բայց նրանք մի քանի տարվա ընթացքում հսկայական
հարստություն էին զիջում, որը, քնական է, արտառոտիկային
եկամուտներից էր գոյանում:

¹ W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, p. 246.

Այսպիսով կարելի է վստահորեն ասել, որ կենտրոնական կառավարությունը շատ ազատ պատկերացում ունի ստացվող եկամուտների կամ նրանց գանձման եղանակների մասին¹։

Ահմադ Նումենը շեղագործության տնտեսությունը գործում հետևյալ կերպ է քննադատում մոսթոֆիներին. սահմանագրությունից առաջ հարկերի սահմանումը, գանձման եղանակների որոշումը ամբողջովին գտնվում էր մոսթոֆիների ձեռքում, նրանք նրկրի այս կամ այն մասի եկամուտներն ու ժախսերը գրում էին առանձին թերթիկների վրա, որոնք պահվում էին կաշվե մի կազմի մեջ։ Երկրի յուրաքանչյուր մասը ունի իր մոսթոֆին, որը փաստորեն կենդանի արխիվ էր։ Ներառյալ, համապատասխան թերթիկներ ներկայացնելով՝ թվարկում էին փրենց ենթակա շրջանի հարկերը։ ԵՊավթարն չնդվե-
չամա կոչվող դաֆթարների հիմքը հենց այդ թերթիկներն էին կազմում²։ Այս ամենը այնքան քմահաճ էր և անհիմն, որ միանգամայն հասկանալի է դառնում Քերարի հեղեղանքը, երբ նա տեսնում է, որ մոսթոֆիները այնպիսի ժողովրդական ճշգրտություններ էին հաշվումներ կատարում, որ կարողանում էին ասել, թե համասի պավառը պետք է վճարի 819,888 դրան, և ոչ մի դրան ավել կամ պակաս, Յարսի նահանգը բացի այլ հարկերից պետք է առ 725 խարվար քրինե, Քեհրանի շրջանը՝ 75 խարվար դարման, իսկ Աստրաբադի նահանգը՝ մեկ ման մետաքս³։

Մոսթոֆիների գործունեության մասին հիշարժան տեղեկություններ կան նաև այլ աղբյուրներում։ Նրանք վկայում են, որ նահանգներում քարզողարի պաշտոնից հետո ամենակարե-
վոր և ազդեցիկ պաշտոնը մոսթոֆիին էր։ Մոսթոֆիի պաշտո-
նի կարևորությունը բխում էր նրանից, որ միայն նրանք էին վերձանում եկամուտի հաշիվները։ Այդ հաշիվները գրվում էին հատուկ թվերով, որը կոչվում էր սսիազու Գա ինքնին գծվա-

¹ Նույն տեղում, էջ 246—7։

² احمد هومن اقتصاد کشاورزی ج اول ص 111

³ В. Берар, Персия и персидская смута, 1912, стр. 266.

րին ու բարդ հաշվարկում էր, որը միայն կատարում էին գործին լավատեղյակ մասթոֆիները: Իհարկե այդ սխառեմը ունեյր իր բառավելութունները, որոնք մեծ հնարավորութուններ էին ստեղծում տարբեր կեղծիքների ու խարդախութունների համար: Եյթը նկարագրում է այսպիսի մի դեպք. մի նահանգապետ պաշտոնից հեռացվում է: Երբ ստուգում է կատարվում նրա հաշիվներում, պարզվում է, որ նա 80,000 թուման պարտք է պետութանը: Բայց պաշտոնազուրկ նահանգապետը գիմում է մի ուրիշ մասթոֆիի, որը հաշիվները ստուգելուց հետո դուրս է բերում, որ ընդհակառակը պետութունն է նրան 40,000 թուման պարտք: Սա ցույց է տալիս, թե ինչպիսիք քառս էր արիւմում այդ գործում և ինչպես պետութունն ու պաշտոնյաները ենթակա էին մասթոֆիների քմահաճույքին¹:

Մասթոֆիները երբեմն կազմում և հսկում էին մի քանի շրջանների դաֆթարները: Բացի կենտրոնում բնակվող մասթոֆիներից, նահանգներում և շրջաններում էլ կային մասթոֆիներ:

Հարկերի գործով զբաղվում էին նաև ավելի փոքր պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին Եփիշքարս: Նրանք հաճախ նշանակվում էին շրջանների ղեկավարների կողմից, բայց պատահում էին նաև ղեկաբեր, երբ նրանք անմիջականորեն պատասխանատու էին կենտրոնին և վեզիրի առջև, որը հսկում էր ֆինանսների ողջ գործը²:

Յուրաքանչյուր նահանգի ելումուտի ընդհանուր ցանկը, կամ Եղաթուր օլ ամալը կազմվում էր նոր տարուց առաջ, ստորագրվում էր Մասթոֆի օլ Մամալիքի ու մեծ վեզիրի և հաստատվում շահի կողմից:

Մահալների ղեկավարները մեծ մասամբ չէին միջամտում պետական հարկերի գանձման գործին, որը բնակչութունից անմիջականորեն հավաքվում էր նահանգապետի պաշտոնյաների և Եշափարներին միջոցով³:

¹ C. E. Yate, Khurasan and Sistan, London, 1900, p. 44.

² معین دکتاشی تاریخ دارائی ایران قهران ص ۱۳۳۵

³ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 8.

Յնայած նախապէս սահմանվում էր, թէ յուրաքանչյուր շքր-
չանից, մինչև իսկ գլուղից, ի՞նչ գումար պետք է ստացվի, թայց
նահանգապետները սովորաբար հարկի ենթակա վայրը աճուր-
դով առանձին մարզկանց էին հանձնարարում, ավելացնելով
նաև իրենց անձնական եկամուտները: Այդ վարձակալն էլ, քաղ-
խուղաների հետ լեզու գտնելով, իրեն եկամուտն էր հարկերի
գումարի վրա ավելացնում և բաժանում գյուղերի միջև: Թայց
հաճախ գյուղացիները հարկահանների ոտնձգութուններից
փրկվելու համար իրենցից պահանջվող գումարից մի քիչ էլ
ավելին վճարում էին կալվածատիրոջը՝ պետութայանը փոխան-
ցելու համար¹:

XIX դարի կեսերին, նասր էդ Դին շահի թագավորութայն
առաջին տարիներին, մեծ վեղիք էր Միրզա Քաղի խան Ամիր
Քարիրը, որը Իրանի պատմութայն մեջ հայտնի էր որպէս մեծ
ակֆորմատոր: Իրանական բազմաթիվ հեղինակներ առանձին
ուսումնասիրութիւններ են նվիրել Ամիր Քարիրի կյանքին ու
գործունեութայնը: Ամիր Քարիրի ակֆորմների հարցի վերլու-
ծութիւնը մեր այս թեմայից դուրս է, սակայն ուզում ենք ան-
դրադառնալ երկրի հարկային սիստեմի կամ հողային հարա-
բերութիւնների քննադատում նրա կիրառած միջոցառում-
ներին, որոնք ոչ այնքան իրենց հետևանքներով, որքան իրենց
նկարագրական կողմով կարող են օգտակար լինել երկրում իշ-
խող գրութայն մասին ընդհանուր պատկերացում ունենալու
համար:

Ամիր Քարիրը ձեռնարկում է երկրի ֆինանսների կարգա-
վորման գործը: Նա, ուսումնասիրելով ելումուտի դաֆթարը և
պարզելով, որ ծախսերը մտա մեկ միլիոն թումանով գերա-
զանցում են եկամուտներին, որոշում է անցկացնել հետևյալ
միջոցառումները: Նախ՝ փոխում է եկամուտների հավաքման
գոյութիւն ունեցող ձևը, շեղյալ համարում որոշ շահմանավոր-
ված հարկեր և սահմանում որոշ նոր հարկեր: Այդ գործը կար-
գավորելիս նա աշխատում է հնարավորին շահի ելնել իրերի
իշխող վիճակից: Այնուհետև նա կրճատում է մի շարք անտե-

¹ Բէրի Զնէ Դաւանի Տֆրաթա ... Կ Բ Զ

դի և անիմաստ ծախսեր, պակասեցնում պալատականների, արքայազույնների, պալատական բանաստեղծների և մինչևիսկ իրեն շահի մեծ գումարներ կազմող ուճիկները: Այդ նպատակին հասնելու համար նա նախ և առաջ հենց իր, այսինքն մեծ վեղիրի ուճիկը պակասեցնում է տարեկան երկու հազար թումանով: Տարիների ընթացքում պետական միջոցների պակասի հետևանքով որոշ պաշտոնյաների ուճիկների դիմաց մուրհակներ էին տրվել, որը նույնպես ֆինանսական մի թնշուկ էր և կարգավորվում է նրա միջոցով. նա հավաքում է տարբեր մուրհակներն ու պարտաթղթերը և պետական մուրհակների և ընդհանրապես փաստաթղթերի արժեքը պատշաճ մակարդակի վրա դնում: Ամիր Փարիբը շատ լավ ըմբռնում էր, որ երկրի զարգացման համար անհրաժեշտ է ավելացնել արտահանումները, իսկ գրսից բերվող ներմուծումների քանակը հնարավորին լսփ պակասեցնել, այսինքն ունենալ ակտիվ առևտուր, որի հետևանքով երկրում կավելանար ոսկին ու օտար վալյուտան և երկիրը կհարստանար: Այդ նպատակով էլ նա ձեռնամուխ է լինում որոշ արհեստանոցների կառուցմանը, որպեսզի ներքին պահանջները հնարավոր լինեք հոգալ սեփական արտադրանքով և նվազեցնել արտասահմանյան ապրանքների կարիքը: Այդ գործը նա սկսում է հենց պալատից և մեծամեծներից, որոնց ստիպում է օգտագործել տեղական ապրանքներ: Այս միջոցառումը այնպիսի ծավալ է ընդունում, որ մինչևիսկ բնակչության մեջ մրցակցություն է ստեղծվում օտարերկրյա ապրանքների օգտագործումից խուսափելու համար:

Ամիր Փարիբը որոշ աշխատանքներ է ծավալում նաև գյուղատնտեսության բնագավառում. Մազանդարանում և Խուզխատանում ընդարձակում է շաքարի եղեգնի մշակումը: Այդ գործին անհրաժեշտ զարգացում տալու համար նա քաջալերում է այդ մշակույթով զբաղվող գյուղացիներին, որոշ զեպքերում մինչևիսկ ազատում նրանց պետական հարկերից: Այսպիսով համեմատաբար կարճ ժամկետում Մազանդարանի և Խուզխատանի շաքարը իր տեղն է գտնում երկրի ներքին շու-

կայում, հատկապես, որ նա վաճառվում էր ավելի էժան գնով, և նպաստում էր արտասահմանյան շաքարի ներմուծման շեշտակի նվազմանը: Ամիր Փարիբի հանձնարարությունները Խորասանում սկսվում է զաաֆարանի և մի շարք այլ համեմունքների մշակումը, որը կրճատում է համեմունքների ներմուծումը ստար երկրներից¹:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Իրանի առաջավոր գործիչները տեսնում էին երկրի ֆինանսներում, հատկապես հարկային սխտեմում գոյություն ունեցող արատները և ուղիներ էին որոնում զրանք վերացնելու համար: Սակայն այդ ժամանակ իշխող պայմաններում նման փորձերը ու ջանքերը ապարդյուն էին:

Այնուամենայնիվ XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը ոչ միայն համապատասխան փոփոխություններ ժաջրին հողագործության բնագավառում, այլև իրենց արտաջուրումը գտան հարկային սխտեմի մեջ: Տիգրանովը, ուսումնասիրելով այդ երևույթները, նշում է, որ XIX դարի սկզբներին անցկացված հողային կազաստրից հետո նոր կազաստր չէր անցկացվել և հարկային սխտեմի հիմքում ընկած էին նախորդ կազաստրի սվյալները: Դա իր որոշակի դերը ունեցավ երկրի ֆինանսներում, ինչպես նաև հողատիրության և ընդհանրապես երկրի կառավարման գործում՝ խոշոր և հզոր մուքազարների ազդեցության ուժեղացման տեսակետից²:

Պետության և մուքազարների միջև առկա հարկային իրավահարաբերությունները կամ հարկերի բաշխումը փոփոխության էր ենթարկվում, կապված արտաքին առևտրի աճի, հողատիրական դասակարգի ձևափոխման և կամ խոշոր և զորեղ մուքազարների հողերում բնակչության թվի աճի հետ, մի աճ, որը տեղի էր ունենում վարչական մարմինների հետա-

¹ حسین مکی زندگانی میرزا تقی خان امیر کبیر تهران ۱۹۰۶

ص ۶۹-۸۷

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 28.

պընդումից գյուղացիների ազատվելու և խոշոր մուլքագարների մոտ հովանավորութուն գտնելու հետևանքով և վերջապես մուլքագարների կողմից հողի լիակատար մոնոպոլիզացիայի հետ: Միանգամայն բնական է, որ այդ կալվածքներում մուլքագարների եկամուտները գերազանցում էին պետության եկամուտներին, այն էլ որոշ գնպքերում տասնյակ անգամներ¹:

Սրկրի ֆինանսական և քաղաքական սնանկությունը իրեն զգացնել տվեց 60-ական կամ 70-ական թվականներին, երբ վերջ նշված փոփոխություններին ավելացավ նաև դրամի արժեքազրկումը, որի հետևանքով և իջավ դանձված հարկերի բնօրհանուր արժեքը²:

Հասկանալի է, որ կառավարությունը հեշտությամբ չէր կարող հաշտվել ստեղծված դրության հետ: Նա գիտում է որոշ միջոցների, երկրի տարբեր մասեր են ուղարկվում կառավարական հասուկ հանձնաժողովներ, որոնք փորձում են հողային նոր գրանցումներ անցկացնել, սահմանել տասնորդի և դրամային հարկերի նոր շափեր: Բնական է, որ խոշոր մուլքագարները պիտի դիմադրեին այս միջոցառումներին: Նրանք ոչ միայն թույլ չտվեցին ավելացնել իրենց կալվածքներից գանձվող հարկերը, այլ մինչևիսկ ձգտեցին պահպանել դրանք՝ պատճառ բռնելով, որ որոշ գյուղեր քայքայվել են և ամայացել: Բայց կառավարությունը հասավ այն բանին, որ տեղական մարմիններին իրավունք վերապահեց հարկերը հավաքելու ժամանակ շափել բերքը, հարկման ենթակա այլ պարագաները և ըստ այնմ էլ հարկ գանձել³:

Ֆինանսական ծանր վիճակից դուրս գալու այլ եղանակ չգտնելով, կառավարությունը գիտում է օտարերկրյա պարտքերի, հատկապես, երբ որոշ նահանգներ ստեղծում էին կեղծ գնֆիցիտներ: Օրինակ, ինչպես արդեն նշել ենք, Ատրպատականը տարեկան 500.000 դրան գնֆիցիտ էր ունենում: Կառա-

¹ Նույն տեղում, էջ 29:

² Նույն տեղում, էջ 30:

³ Նույն տեղում, էջ 30—31:

վարութիւնը, լավատեղյակ լինելով, թե ուր են գնում այդ փողերը, չէր փակում զհֆիցիտը, իսկ թագաժառանգն էլ, որ Ատրպատականի նահանգապետն էր, առանձնապես չէր պընգում, զո՞ւ մնալով, որ ազատվել է այդ գումարի վճարումից¹։

Լամբտոնը նշում է, որ պալատի շվայտ կյանքի, երկրի զեկազարման և քանակի պահպանման համար զրամական մեծ գումարի կարիքը հատկապես զգալի է դառնում զաշարական դինաստիայի վերջին շրջանում։ Երկրի հարստութիւն հիմնական աղբյուրը, ինչպես տաաչ, մնում էր հողը և նրա արտադրանքը, բայց ահա այդ քնազավառում առաջացած փոփոխութիւնները նվազեցնում են պետութիւնի եկամուտները²։

Որոշ դժվարութիւն էլ ըլիւմ էր այն հանգամանքից, որ հարկերի սահմանման եղանակները և նրանց կիրառումը տարբերվում էին երկրի տարբեր մասերում. կային շրջաններ, որոնք գերծանրարեւելած էին հարկերով, իսկ որոշ շրջաններ, ընդհակառակը՝ թերեւո՛ւ վաճառված էին նասր էդ Դին շահի թագավորութիւն վերջին շրջանում մի շարք միջոցառումներ են անցկացվում երկրի հարկային գործը միասնական դարձնելու, հարկերը ազնւացնելու և հավաքված հարկերը պետական գանձարանը մուծելու գործը ապահովելու ուղղութիւնով։ Օրինակ, կառավարութիւնը 1885—86 թթ. հարկերի գանձման քնազավառում բարենորոգումների նախագիծ է հրապարակում, որը նախատեսում էր նոր կազաստրի հիման վրա հարկերի հավաքման նոր սխտեմ մտցնել, ըստ որում հարկային նոր կազաստրը կազմվել էր այն ունեցվածքային փոփոխութիւնների համաձայն, որոնք տեղի էին ունեցել իրանական գլուղում 1885—86 թթ. այս զեկրետից ելնելով՝ բարեփոխումների խորհուրդը կամ Մուրայի թանգիմաթը՝ ընդարձակ բարեփոխումների նախագիծ է ներկայացնում։ Այդ զեկրետը փորձում էր նահանգապետների ֆինանսական պատասխանատւութիւնը սահմանել։ Ըստ նախագծի առաջին հոդվածի՝ յուրաքանչյուր տարվա առաջին ամիսների ընթացքում նահանգապետները

¹ Նույն տեղում, էջ 33—34։

² A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, pp. 151—152։

պետք է նահանգի կենտրոնում ժողովներ զամարեին գյուղերի քաղխուղաների և սիշանֆիդների մասնակցութիւնով և ըստ մասնֆիլների գրանցումների և նահանգային բարեփոխումների, տեղական խորհուրդների առաջարկութիւնների պետք է որոշեն յուրաքանչյուր գյուղի հարկը: Այդ գրանցումների պատճեն պետք է տրվի համապատասխան գյուղի քաղխուղային: Հարկերի հավաքման գործը դրվում էր քաղխուղաների վրա, որոնք պարտավոր էին կանոնավոր կերպով, ըստ ամիսների պետութիւնը վճարել հավաքած հարկերը: Եթէ քաղխուղաները բարեխղճորեն կատարեին իրենց այդ պարտականութիւնը, հարկահաններին արգելվում էր մանկ ավալ գյուղը¹:

Այնուհետև 1889—90 թվականներին որոշվում է ֆինանսների միեւրոտութիւն հակոցութիւնով հողային նոր հաշվառում անցկացնել: Ըստ այս նոր հաշվառման հոգիքը բաժանվում են մի շարք կատեգորիաների և հարկերը սահմանվում են 10.000 քառակուսի դարի արտագրանքի հիման վրա: Հողային այդ կատեգորիաներն էին. 1. թագավորական հոգիք (եամլաքե սալթանաթի), որոնք բաղկացած էին շենքերից, այգիներից, գործարաններից, պահեստներից, անտառներից և այլն: 2. համայնական սեփականութիւն հանդիսացող հոգիք, որոնք կոչվում էին եամլաքե ըմումի:

Իրանց մեջ էին մտնում մզկիթների, թեքաների, շիրիմների, ջրամբարների և նման այլ հոգիքը: 3. Այսպես կոչված իսկական կալվածքներ. դրանց մեջ էին մտնում բազմիքները, քարվանսարանները, խանութները, ջրաղացները և այն հողամասերը, որոնք գտնվում էին որևէ մեկի ժամանակավոր սեփականութիւն ներքո: 4. Հողային մասնավոր սեփականութիւններ որոնց մեջ մտնում էին մշակելի հոգիքը, այգիները և այլն:

Որոշ միջոցառումներ են կիրառվում նաև տարբեր կալվածքների վիճակում առաջացած փոփոխութիւնները գրանցելու համար: Ըստ նոր ղեկրեաթ յուրաքանչյուր 18 տղամար-

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 167.

զուց մի մարդ ամեն տարի պետք է վերցվեր զինվորական ծառայութիւն. դա, իհարկեւ, վերաբերում էր մուսուլմաններին, իսկ ոչ մուսուլմանները պետք է յուրաքանչյուր 180 տղամարդու համար վճարեին 150 թուման¹:

* * *

Ինչպիս ասվեց, հարկերը գանձվում էին ըստ նահանգների: Երբ նահանգապետը, տուաչին գումարը վճարելով, գնում էր իր պաշտոնը, ապա նրա և շահի միջև համաձայնութիւն էր կայացվում նահանգի հարկերի շափի վերաբերյալ, որը իր արտահայտութիւնն էր գտնում նահանգի ընդհանուր մատչանում: Այս համաձայնագիրը իր էութամբ շատ պարզ էր. այն բաղկացած էր շորս կետից: Առաջին կետը վերաբերում էր արդէն ընդունված հարկերին, որոնք սահմանվել էին տարիներ առաջ և կրում էին ընդհանուր ամալիաթա անունը. այս հարկերի գանձումը շահը հանձնում էր նահանգապետներին: Երկրորդ կետը վերաբերում էր այն ծախսերին, որոնց պատասխանատվութիւնը նահանգապետը վերցնում էր իր վրա. այդ ծախսերը բաժանվում էին երկու կատեգորիայի՝ նյութական գծով ծախսեր և ոսեիկների ծախսեր, իսկ վերջինս էլ բաժանվում էր երկու մասի՝ քաղաքացիական աստիճանների թոշակներ և զինվորական ոսեիկներ: Երրորդ կետը վերաբերում էր ծախսերը հանելուց հետո մնացած գումարին, որը նահանգապետը պարտավորվում էր ուղարկել շահին²: Երրորդ կետի համաձայն շահին ուղարկվող գումարը կազմում էր մոտ 20 միլիոն դրան: Աղքատները վկայում են, որ նահանգապետները, նրանց տեղակալները և այլ պաշտոնյաներ գանձում էին ոչ պակաս, քան հինգ անգամ ավելին, որի մի մասն էլ որպէս նվեր գնում

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 168.

² Ծախսերը զուրա զուրկ հետո հարկերի մնացած գումարը պետք է ուղարկվեր պետական գանձարան: Բայց իրականում ուղարկվում էր միայն գաշտակի էշտեկվիլու ժամանակ սահմանված գումարը, իսկ մնացածը գնում էր նահանգապետների զրգուղի:

П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис. 1900, стр. 11.

էր շահին: Պետք է ենթադրել, որ թոշակատուները և այլ պաշտոնյաներ նույնպէս հինգ անգամ ավելի էին ստանում: Դրան պետք է ավելացնել առնվազն 15 անգամ ավելի մեծ գումար, որ ստանում էին մոլթեհիզները արդարագատութիւն մուլիաները՝ հոգևոր ծառայութիւնների համար և առևտրականները՝ առևտրից և վաշխառութիւնից: Բերարը հազորդելով այս տվյալները՝ ավելացնում է, որ այդ հաշիվները իր ներկայութիւնը կատարել էին ռեֆորմատորական կուսակցութիւն ղեկավարները: Այդ գումարը հասնում էր մինչև 300 միլիոն ֆրանկի, որը յուրաքանչյուր տարի քամվում էր ռայաթից: Երեք հարյուր միլիոն ֆրանկ, որից ոչ մի կուպիկ չէր ծախսվում պետութիւն կարիքների, երկրի բարեկեցութիւն կամ գոնե հասարակութիւն պաշտպանութիւն համար: Դրանից 50 միլիոնը ծախսվում էր պաշտտում, իսկ մնացածը ապահովում էր քաղաքային ապիկար բուրժուազիայի, հոգևորականութիւն ու ֆեոդալների գոյութիւնը¹:

Այսպիսի վկայութիւններ են առիւս նաև բազմաթիւ այլ հեղինակներ:

Զորքորդ կետք վերաբերում էր ցուցակների մեջ հղած այն տարրերութիւնը, որ կոչվում էր *աթաֆալոթե* ամալու: Ետևը թույլ էր առիւս նահանգապետներին գանձելու այդ գումարները՝ իրենց անձնական ծախսերի համար:

Այսպիսով, հարկերը գանձվում էին սահմանված գումարով առանձին նահանգներից, շրջաններից, քաղաքներից և գյուղերից: Պետութիւնը ստանում էր ընդհանուր գումարը, իսկ զրա հավաքումը, տեղաբաշխումը և այլ մտերմասնութիւնները թողնվում էին տեղական պաշտոնյաների և ղեկավարների հայեցողութիւնը:

Մնչպես ասվեց, նահանգային գլխավոր հարկահանները իրենց արամադրութիւն տակ ունեին մի մատչան, որանդ նշված էին նահանգի ամբողջ եկամուտները և ծախսերը: Այդպիսի մատչաններ կային նաև շրջաններում և կոչվում էին

¹ В. Барр, Персия и персидская смута, 1912, стр. 265—273.

Եթե թարգմանաբար Քաջ Հարկային այդ սխտեմը ունի նաև այսպիսի մի թերություն, որ այդ թեթարչիները չէին արտացոլում իրենի իսկական վիճակը և ճիշտ կերպով չէին սահմանում Հարկերի շահերը, շատ և շատ հարուստ բերքառատ շրջաններ և գյուղեր այլևայլ պատճառների հետևանքով ավերվել և ամայացել էին, կամ հակառակը, առաջացել էին նոր և բարգավաճ գյուղեր, և այդ ամենը իրենց արտացոլումը չէին գտնել թեթարչիներում: Այսպիսով՝ նախկինում հազար բնակչություն ունեցող գյուղեր, եթե այսօր ունի ընդամենը մի քանի հարյուր շունչ, ապա նա պարտավոր էր վճարել նախկին հարկը: Մի հանգամանք, որն ուղղակի անիրագործելի էր և մեծ զգաճություններ էր առաջացնում բնակչության մեջ: Արդուհաճ Մտնիլն վկայում է, որ շնայած հարկերը սահմանվել էին որոշակի սկզբունքով, որոշվել էին հարկային պաշտոնյաների գործողության շրջանակները, որպեսզի ոտնձգություններ չլինեին, սակայն նահանգապետները իրենց տեղակալներից պահանջում էին թափափված ամալը, այսինքն լրացուցիչ գումարներ: Վերջիններս էլ դիմում էին բուլոքրաշիններին, որոնք ընդունում էին գործադրում քաղաքացիների վրա և այլն: Այսպիսով գյուղացու վճարած հարկը հրեմն հրկու անգամ ավելին էր, քան դավթարով նախատեսված գումարը¹: Որոշ ազրյուրներ նշում են, որ XX դարի սկզբին թափափված ամալը անհամեմատ ավելի էր, քան սահմանված հարկերը (մտա 10 անգամ ավելի, քան 1836 թվականին սահմանված հարկերը)²:

Հարկային սխտեմի արիտիկ բնույթը պետության համար արտահարգ զոժարություններ էր ստեղծում իր եկամուտների շահը ստույգ կերպով իմանալու և հրկրի բուլոքն կազմելու գործում: Բացի այդ, հարյուրավոր հարկահանների միջոցով հրկրի տարբեր ծայրամասերում բնամթերային հարկերը հավաքելուց հետո պետությունը պետք է կարողանար փոխադրել դրանք, ապահով տեղ կուտակներ, այնուհետև վա-

¹ عبد الله مستوفى شرح زبدگانی من ... ج 1: 179

² Anonim, նշվ. աշխ.

ճառեր այն, կամ Հենց բնամթերքով վճարեր առանձին ժառանգի դիմաց: Հենց այս վիճակից ելնելով էլ Մորզան Շուստերը գրել է, որ Իրանում երբեք չի եղել Հարկերի այնպիսի գրանցում, որը լրիվ կամ մասավոր պատկերացում տար պետական եկամուտների մասին և հենարան հանդիսանար նրա համար¹:

Այս վիճակը, իր հերթին, առաջացելով էր մեծ խառնաշփոթություն և անարխիա: Իսկ այդ ամենից առավելագույնը տուժում էր գյուղացին:

Հարկերը գանձվում էին երբեմն հողատիրոջից, երբեմն հողը մշակողից: Այդ նույնպես կախված էր տեղի սովորություններից և ընդունված կարգից: Երբեմն զա կապված էր լինում նաև այն բանի հետ, թե ինչքանով էր գրանցում շահագրգռված կալվածատերը:

Կառավարությունը իր եկամուտները բարձրացնելու համար ավելացնում էր հողագործական միավոր հանդիսացող բոնիչիներից գանձվող հարկը: Աղքատներում եղած փաստերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ կատարվում էր հաշախակի Սթեյքը գրում է, որ Դեհիստանում ժերուհիների պատմել են իրեն, թե ինչպես մի ժամանակ բոնիչիից գանձվում էր 100 զրան, իսկ այժմ այդ գումարը հասել է 300 զրան²: Որոշ տվյալներ կան հողատերերից գանձվող հողային հարկերի մասին. հողի հարկը՝ երկու զրան 10 շահի յուրաքանչյուր հողաբաժնից, վճարում էին բոլոր հողատերերը. սա այն հողային հարկն էր, որ տրվում էր շահին³: Հողային հարկի չափերի մասին կան նաև այլ տվյալներ: Այսպես, հարյուր բաթման ցանված հացահատիկից, բիրքահավաքի ժամանակ պետությունն էր հանձնվում 40 բաթման հացահատիկ, 50 բաթման դարման և հինգ զրան զրամ⁴: Գյուղացիներից գանձվող հարկերը որոշ զեպերում նախապես տալիս էին կալվա-

¹ W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, p. 244.

² E. Stock, Six Months in Persia, vol. II, p. 263.

³ J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 177.

⁴ П. Огородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 210.

ժառանգորդ, որոնք հետո իրենց հերթին գանձում էին գյուղացիներից: Այդ հարկերը կազմում էին հարյուր շնչին մինչև ութսուն թուման: Քայց այդ հարյուր շունչը կալվածատիրոջը տալիս էր 100 թուման դրամ և 150 փութ հացահատիկ, որը կազմում էր մոտ 4 հազար ուսուլի թղթագրամով¹:

Այս գումարի շահերը նույնպես երկրի բոլոր մասերում հավասար չէին. նայած տեղի առանձնահատկություններին՝ այն լինում էր ավելի կամ պակաս:

Սրբեմն կալվածատերերը պարտավոր էին որոշակի գումար վճարել տեղական հաքեմներին, մի գումար, որը տարիների ընթացքում կերպարանափոխվել և վերածվել էր լեզայ հարկի: Օրինակ՝ որևէ գյուղի հարկը նշանակվում էր 500 թուման և 50 թուման էլ ժառայությունների համար, որը կոչվում էր «խեղամթանես»: Տարիների ընթացքում այս երկու պահանջները միացվել էին և դարձել 550 թուման՝ որպես հողային հարկ: Քայց դրան նորից ավելացվում էր 55 թուման, որպես 10 տոկոս ժխեղամթանես անվան տակ²:

Այն փաստը, որ կալվածատերերը գյուղացիներից գանձվող հարկերը իրենք էին վճարում պետությունը և հետո գյուղացիներից գանձում կրկնակի շահով, որոշ հեղինակների մոտ շփոթություն է ստեղծել, որ իբր հարկերը տալիս էին միայն կալվածատերերը, իսկ գյուղացիները ազատված էին դրանից: Սակայն, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո առանձին նահանգներում գանձվող հարկերի մասին խոսելիս, որոշ զեպքերում կալվածատերերը գյուղացու փոխարեն հարկերը վճարելով անուհետև նրանից գանձում էին ավելին, քան տվել էին պետությանը:

Ֆիլատովը, ուսումնասիրելով իրանական գյուղացու վիճակը, անդրադառնում է նաև այն հարցին, թե ինչպես կալվածատերերը բացի բերքի իրենց բաժնից, պետական հարկերի անվան տակ թալանում էին գյուղացիներին: Նրանք հար-

¹ Н. Березин, Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 236.

² E. Stœck, Six Months in Persia, vol. II, p. 256.

կերի անվան տակ վերցնում էին բերքի 20 տոկոսը, մինչդեռ պետությունը տալիս էին ընդամենը երեք տոկոսը: Գա բացատրվում է նրանով, որ մալիաթի մասին օրենքը կազմվել էր 50 տարի առաջ, բայց դրանից հետո կալվածքների և կամուսաները ավելացել էին, իսկ կալվածատերերը պետությունը տալիս էին նախկին շափերով: Այնուհետև Ֆրիատովը հանդում է այսպիսի եզրակացություն. «գյուղատնտեսության այսպիսի թշվառ պատկերից և հողային այսպիսի ծանր հարկերից հետո, ինքնաբերաբար հարց է ծագում, թե ինչով է ապրում գյուղացին, որտեղից նրա մոտ այդ թումանները, որ անխզորեն նրանից քամում են նահանգապետներն ու նրանց գործակալները»:

Մուլքագարները գիմում էին տարբեր միջոցների, որպեսզի պետական պաշտոնյաները և հարկահանները իրենց կալվածքները մուք չգործեն. սովորաբար հարուստ մուլքագարները տարեկան 100—200 ուսուրու շափ փեշքաշներ էին տալիս նահանգապետներին և այդպիսով իրենց կալվածքները ազատում վարչական մարմինների միջամտությունից: Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ հողատերերը իրենց հողերի պետական հարկերի թիուը վերցնում էին, որպեսզի վերջնականապես ազատվեն հարկահաններից: Գրա բացասական հետևանքը լինում էր այն, որ երբ պաշտոնյաները կորցնում էին նորանոր եկամուտների այդ աղբյուրը, ապա իրենց ամբողջ ուշագրությունը ուղղում էին դեպի ավելի թույլ մուլքագարների կալվածքները, գյուղացիական տնտեսությունները և խալիսե հողերը: Այդ կալվածքների և հողերի հաշվին նրանք պետք է լրացնեին այն բացը, որ առաջանում էր խոշոր կալվածատերերի հողերից ստացվող եկամուտների կորստից²: Այդ մասին է վկայում նաև Բերյոզինը. մի շարք գյուղեր Իրանում մեծ արտոնություններ էին վայելում, իհարկե, ոչ որևէ արտակարգ իրավունքի պատճառով, այլ միայն նրա համար, որ եր-

¹ П. Филатов, Письма из Персии, Одесса, 1909, стр. 109—110.

² Л. Ф. Титаров, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 20.

շանկութուն ունենին պատկանելու ինչ-որ զորեղ կալվածատիրոջ: Այդ գյուղերում հաճախ ի զորու չէին անգամ նահանգապետների հրամաններու Քերյուզիւնը գրում է, որ Քաւմիզից Խեհրան մանապարհորգելիս չէր կարողացել մի գյուղում իշկանել միայն այն պատճառով, որ դա պատկանում էր շահի ֆորաշրաշուն կամ ծառայապետին, հետևաբար Ատրպատականի նահանգապետի գրավոր հրամանը կամ թուղամըն այդանոց ոչ մի ուժ չուներ: Այդպիսի գյուղերը հողային հարկն էլ էին պահանջում: Քայց քանի որ նահանգը պարտավոր էր վճարել որոշակի գումար, ուստի այդ գյուղերի թերազանձումը պարտազրկում էր մյուս գյուղերին: Եթե պատահեր, որ որևէ գյուղի բնակչությունը գինվորների կամ պաշտոնյաների մշումներից ստիպված լքեր գյուղը, ապա նրա հարկը անմիջապես բաշխվում էր մյուս գյուղերի վրա: Նրանք, ովքեր կարողանում էին, կաշառքով ազատվում էին այդ լրացուցիչ հարկերից: Քերյուզիւնը, նկարագրելով այս ամենը, հանգում է այն նզրկացութեան, որ Թրանում շարժե ունենալ հողային ինչ-որ սեփականություն, քանի որ դա միայն շարիքի ազրյուր կարող է զտանալ¹:

Հարկագրման լափները և եղանակները տարբեր էին երկրի տարբեր մասերում. արբարի հողերից սրտ զայրերում հարկեր էին վերցվում հետևյալ ձևով. եթե հողերը ոռոգվում էին դանաթներից՝ հարկը կազմում էր տասն տոկոս, եթե ոռոգվում էին գետից՝ հարկը կազմում էր 20 տոկոս, իսկ եթե ոռոգվելին և՛ դանաթից և՛ գետից, ապա հարկը կազմում էր 15 տոկոս: Որոշ կալվածքներից հարկ էր գանձվում ըստ մշակվող հողերի տարածության, օրինակ, Գիլանում բրնձի, ծխախոտի, շաքարի նզրկների ցանքանքի յուրաքանչյուր շարիքից տարեկան 15 դրան էին հարկ վերցվում²:

Հարկերը ընդհանրապես գանձվում էին հետևյալ կերպ. բերքահավաքի ժամանակ պաշտոնյան գնում էր գյուղ, բեր-

¹ Н. Березин, Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 239.

² مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه .. ص ۲۳

քից 10 տոկոս վերցնում քնամթերքով և կուտակում պետական պահեստներում, զա վերաբերում էր հացահատիկի ցանքերին: Միախոտի, ափսոնի, բամբակի, շաքարի նակնդեղի, ինչպես նաև բանջարեղենի բերքից նույնպես վերցվում էր 10 տոկոս, բայց կանխիկ դրամով:

Երբեմն գովար էր որոշել ավյալ գյուղից գանձվող հարկի ստույգ գումարը, քանի որ հաճախ գյուղերը նկատի էին առնելովում իրենց շրջակա գյուղերի կամ բուլուքների հետ միասին, որոնց թիվը կամ ընդգրկած տարածությունը հաճախ անսրոշ էր: Եթե դրան էլ ավելացնենք այն, որ խոշոր կալվածատերերը հարկման ենթակա արտադրանքը ամեն եղանակով ավելի պակաս էին ներկայացնում և զրա հետևանքով անհամեմատ փոքր հարկեր վճարում¹, ապա պարզ կդառնա մանր կալվածատերերի, հողատերերի և գյուղացիների ծանր վիճակը, որոնք պետք է ընդհանուր գումարի պակասորդի քնոր իրենց վրա վերցնեին:

Ինչ վերաբերում է պետական խալիս հողերից գանձվող հարկերին, ապա փաստերը ցույց են տալիս, որ խալիսի գյուղերը ավելի ծանր հարկեր էին տալիս, քան արբարի գյուղերը: Արբարը կամ հողատերը փնչ որ գիմազրուսթյուն կարող էր ցույց տալ հարկահաններին, բայց խալիսի հողերում աշխատող գյուղացին բացարձակապես անզոր էր: Անհամեմատ ավելի ծանր էին գյուղացիներին պատկանող գյուղերից գանձվող հարկերը. օրինակ, Շիրազի հովտում գտնվող Գեհենո գյուղը վճարում էր տարեկան 400 թուման հարկ. նույնքան էր վճարում նաև Զաթեհարազ գյուղը Փավարի հովտում, մինչդեռ ինքը Փավարը, որը ավելի մեծ գյուղ էր, քան նշված երկուսը, վճարում էր ընդամենը 120 թուման կանխիկ և 40 խարվար հացահատիկ՝ խարվարը հինգ թումանով հաշված: Զավաքան գյուղը վճարում էր ընդամենը 100 թուման, մինչդեռ նա անհամեմատ մեծ էր: քան Գեհենո գյուղը²: Եվ զա այն պատճա-

¹ Եսլ անգում, էր 153:

² E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 256.

ողվ, որ այդ քիչ վճարող գյուղերը պատկանում էին խոշոր կալվածատերերի:

Անհրամեշտ է կանգ առնել նաև այսպիսի մի երևույթի վրա. քոչվոր ցեղերի այն հասվածները, որոնք նստակյաց էին դառնում և հողագործությունը զբաղվում, համեմայն գեպտ տարրերովում էին սովորական գյուղերից: Այդ գյուղերում յուրաքանչյուր քնտանիք ստանում էր մի հողամաս, որը նա մշակում էր և ստացած արդյունքն էլ ինքը տնօրինում: Արտավայրերն էլ համարվում էին համայնքի սեփականությունը, միայն թե ամեն տարի նրանք վերաբաշխվում էին: Ինչ վերաբերում է տեղական հարկերին, ապա հողային հարկեր այդ գյուղերից չէին վանձվում, այլ առաջվա պես հարկեր էին վանձվում ամբողջ ցեղից: Այն փաստը, որ պետությունը գերազանցում էր առաջվա պես գործ ունենալ ամբողջ ցեղի հետ, ինքնին բավական հետաքրքիր երևույթ է: Մակայն ակնհայտ է, որ դա չէր կարող նպաստել քոչվոր ցեղերի նստակեցությունը, մի պրոցես, որը ընդհանրապես շատ դանդաղ էր տեղի ունենում և շարունակվում է գոյություն ունենալ մինչև XX դարի կեսերը:

Մի շարք շրջանների նկատմամբ կիրառվում էր հարկային հետևյալ քաղաքականությունը. սահմանամերձ այն շրջանները, որոնք մշտական հարձակման էին ենթակա հարևան երկրների քոչվոր ցեղերի կողմից, ազատվում էին տեղական հարկերից. օրինակ՝ Աստրաբադի շրջանի գյուղացիները ազատված էին մայիսից, քանի որ նրանք գտնվում էին թուրքմենական ցեղերի հարևանության մեջ և հաճախ հարձակման ու թալանի էին ենթարկվում նրանց կողմից¹: Հողային հարկերից ազատված էին նաև գինեգործական ծառայություններից արված տեղական հողերը²:

¹ Г. Козл, Персидские земли., Красноводск, 1914, стр. 99.

² М. Т. Гомора, Экономическое положение Персии, стр. 77.

Մենք արդեն նշեցինք, որ Հարկերի շափերի և նրանք գանձման եղանակների հարցում երկրում միատեսակություն չկար, ուստի երկրի մասին ամբողջական տպավորություն ստանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում կանոց առնել այդ ապագրեզում առանձին նահանգներում և շրջաններում տիրոջ գրուքյան վրա:

Փերմանի նահանգը և իրանական Բուլչիստանը յուրաքանչյուր տարի պետական գանձարան էին մուծում 290,000 թուման հարկ, որից 220,000 թումանը կանխիկ, իսկ մնացածը՝ բնամթերքով (ցորեն, գարի և դարման): Բացի վերոհիշյալ գումարից ամեն տարի գանձվում էր նաև 6,000 թումանի բնամթերք՝ տեղական վարչական մարմինների կարիքների համար: Այս հարկերը սկզբում այսքան մեծ չէին. դրանք սուտիճանարար աճել էին և բավական ժանր անդրադարձում էին ունենում բնակչության տնտեսական վիճակի վրա: Դա կարելի էր պարզորեն նկատել հարկերի այն աճից, որ տեղի էր ունեցել մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում: Այսպես, 1810 թվականին Փերմանը վճարում էր տարեկան 100,000 թուման հարկ, իսկ 60 տարի հետո հարկերը բարձրացել և հասել էին մինչև մոտ 300 հազար թումանի: Դարավերջին այդ գումարը համարյա նույն շափով պահպանվում էր, չնայած որ անբերի և սովի տարիները կրկնվում էին անընդհատ: Նահանգի բնակչության ընդհանուր տնտեսական վիճակի վրա խիստ բացասաբար է անդրադառնում նաև Բուլչիստանի միացումը Փերմանի նահանգին. այս միացումից նահանգի բնակչությունը աճում է մոտ երկու անգամ, մինչդեռ հարկերը աճելանում են մոտ երեք անգամ: Նասր էդ Դուլիի նահանգապետության տարիներին նահանգում համատարած լքավորություն էր իշխում, հատկապես, որ նա սարսափելի ազատ, փառասեր, շվաշտ կյանք վարող մեկը լինելով՝ նահանգը հասցրել էր կատարյալ անակոթության¹: Փերզոնը հա-

¹ К. А. Баумgarten, Поездка по Восточной Персии в 1894 году, СПб, 1896, стр. 192.

զորդում է, որ հրք 1871 թ. Մոքրանի սահմանային հանձնա-
ժողովի անդամները Քերմանում էին գտնվում, ապա նահան-
գի հարկը կազմում էր 310,000 թուման կամ 124,000 ստեր-
լինգ, իսկ 1868—69 թթ. այդ հարկը իրանական Քլուզիստանի
հետ կազմում էր համարյա նույն գումարը¹:

Քերմանում տիրող դրուժյան, հարկահանուժյան միջնա-
գորչան ձևերի, բռնությունների ու կեղծքումների մասին ար-
ժեքավոր նյութեր են տրված Քերմանում գործող գաղտնի
կազմակերպությունների մի բանաձևում, որը 1323 (1905) թ.
ուղարկվել էր կենտրոնական կառավարության անդամներին
և թերթերի խմբագրություններին: Այդ բանաձևում, որ տպա-
գրվել է Կալիպաթում լույս տեսնող «Հարի սլ մաթին» թեր-
թում, ասված է, թե ինչպես մեկ թուման էշի հարկը լվճարե-
լու համար գյուղացուն կապում են ծափին և մարակում², թե
ինչպես գյուղացին իր աղքատ կեանքով թումանի կամ մեկ թումա-
նի դիմաց ստիպված է տալ պաշտոնյային, կամ աղքիկ երե-
խաներին ինչպես են պաշտոնյաները դազանարար խլում ծնող-
ներից և տանելով օտար երկրներ, վաճառում կենդանիների
նման:

Բանաձևում ասված է, որ խեղճ ռայաթի արյուն քրտին-
քով ստեղծված արդյունքը և նրա զավակների գինը կուտակ-
վում է մայրաքաղաքում՝ Քեհրանում, որտեղ մի գիշերում մի
ամբողջ պալատ որևէ պարուհու է նվիր տրվում կամ էլ ծախս-
վում մեծամեծների կամ նրանց կանանց դեպի Սվրուպա կա-
տարած նամփոթղությունների համար³:

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 245.

² Եստեմ սլ ծալում Քերմանին գրում է, որ էշի հարկը գաւււղում էր նրան-
ցից, ովքեր մի էշ կամ մի կով ունեին: Գա կապ լուսնը զլխահարձի հետ,
ուստի մի հոգուց կարող էին երեք հարկ պահանջել՝ հողից, անասունից և
իրենից որպես զխահարձ:

اظم الاسلام كرماتى قارىخ بيمدارى ايرانىان مجلد اول تهران
ص ۲۲۲-۲۲۳

³ նույն տեղում:

Ահա այսպիսին էր Քերմանում ահրուզ գրույթյունը:

Նույնպիսի ծանր վիճակ էր տիրում Քերմանի նահանգի մեջ մասած Քուշխատանում: Քուշխատանի ողջ բնակչությունը ենթակա էր հարկերի, սակայն որոշ ցեղեր հրաժարվում էին գրանք վճարել, մինչևեհակ ապստամբվում էին: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հարևան Հնդկաստանում գերիշխող անգլիացիները օգտագործում էին այդ հանգամանքը և հաճախ ազդեցություն ձեռք բերելու նպատակով հովանավորում խաներին և զինված ուժերով անշում ապստամբ ցեղերին: XX դարի սկզբներին Քուշխատանից գանձվող հարկերը արդեն հասնում էին մինչև մեկ միլիոն ուրլու¹:

Իրանի խոշոր նահանգներից էր Խորասանը: Դարասկզբին՝ Յաթհ Ալի շահի թագավորության տարիներին Խորասանից գանձվում էր տարեկան 200.000 թուման գրամ և 50.000 խարվար հացահատիկ: 1875 թվականին այդ գումարը արդեն հասել էր 340.000 թումանի և 45.000 խարվար հացահատիկի, իսկ 1889 թվականին՝ արդեն դարձել էր 532.000 թուման կանխիկ, 43.000 խարվար հացահատիկ ու 13.600 խարվար դարման: Այս ընդհանուր գումարից շահը ստանում էր 87.200 թուման կանխիկ և 9.200 թումանի հացահատիկ: Մնացածը գնում էր բանակի, վարչական ապարատի, թոշակների և այլ ծախսերի համար²:

Խորասանում, ինչպես վերը ասվել է, կային մեծ թվով վակֆայիև կալվածքներ, որոնք պատկանում էին Իմամ Թեղաչի սրբավայրին և ազատված էին պետական հարկերից:

Նախկինում պետության կողմից սահմանված հացահատիկի գինը անհամեմատ ցածր էր շուկայական գնից, օրինակ, Խորասանում հացահատիկի շուկայական գինը խարվարին 50 դրան էր, մինչդեռ պետությանը հանձնվող հացահատիկի դիմաց տրվում էր խարվարին 25 դրան: Բնական է, որ մնացածը ամբողջովին անցնում էր նահանգապետին³:

¹ В. Колокольниково, Очерки Афганистана, Белуджистена и Персия, М., 1907, стр. 49.

² G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. I, p. 181.

³ C. E. Yate, Khurasan and Sistan, p. 83.

Խորասանի նահանգի մեջ էր մտնում Ղուչանի շրջանը, որը յուրաքանչյուր տարի պետական գանձարան էր մուծում 35.916 թուման դրամ, 8428 խարվար ցորեն և 1355 խարվար դարման: Սկզբնաղբյուրների տվյալները ցույց են տալիս, որ Մուղաֆար էլ Դին շահի օրոք Ղուչանի բնակչությունը բողոքեց լրացուցիչ հարկեր գանձելու կապակցությամբ պաշտոնյաների դատան վերաբերմունքի դեմ: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ կառավարությունը հատուկ հանձնաժողով ուղարկեց Ղուչան՝ հարկերի ստուգման և նրանց գանձման գործը կարգավորելու համար: Տվյալներ կան այն մասին, որ սահմանված 26.000 թումանի փոխարեն հարկահանները փաստորեն գանձում էին 150 հազար թուման²:

Արզնիվարի շրջանը, որը նույնպես մտնում էր Խորասանի նահանգի մեջ, վճարում էր տարեկան 40.000 թուման, 5000 խարվար ցորեն և 2.300 խարվար դարման³, Քալինաթի շրջանը՝ 50.000 թուման դրամ և 15.000 թումանի հացահատիկ⁴:

Ցազդի նահանգը 1870 թվականին վճարում էր 100.000 թուման, բայց 1868 թվականին կառավարությունը այն բարձրացրեց մինչև 250.000 թումանի, որի մեջ շէր մտնում մաքսերից ստացվող 47.000 թումանը⁵:

Քարասից գանձվող ընդհանուր գումարը կազմում էր տարեկան 30.000 թուման, որը բաշխվում էր նրա մեջ մտնող շրջանների վրա՝ հետևյալ շափերով. Գունարագի և Քունի շրջանները տալիս էին յուրաքանչյուրը 10.000 թուման, իսկ Քարասը և Քիշխստանը՝ յուրաքանչյուրը 5000 թուման⁶, Սիսթանը

² Կ. Բեհամի *تاریخ کشاورزی ایران تهران ۱۹۰۱* Կ ۷۸

³ Огарановский, Военно-статистическое описание Северо-восточной части Хорасана, «Сборник Материалов по Азии», 1896, вып. XVIII, стр. 78.

⁴ К. А. Баумгартем, Поездка по Восточной Персии в 1894 году, СПб, 1896, стр. 49.

⁵ Նույն աղբյուր, էջ 241.

⁶ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 242

⁷ C. E. Yate, Khurasan and Sistan, p. 58.

վճարում էր 30,000 թուման դրամ և 15,000 թումանի հացահատիկ: Սյթը, որը անգլիական հյուպատոս է եղել Միսթանում և շրջադաշուի մասերը է կատարել այնտեղ, արժեքավոր ավյալներ է տալիս նահանգից գանձվող հարկերի շահերի և անվերի մասին:

Միսթանում արտադրվող հացահատիկի մոտ կեսը սպառվում էր երկրի ներսում, իսկ մյուս կեսը, այսինքն՝ մոտ 80,000 ուզաի բեռ հացահատիկ, արտահանվում էր երկրից: Այդ տարիներին Միսթանից գանձվող հարկերի մեծ մասը դեռևս բնամթերքով էր և կազմում էր տարեկան 24,000 խարվար հացահատիկ, որից 6850 խարվարը հատկացվում էր տեղական պաշտոնյաների և զորքերի կարիքների համար: Նահանգապետ Հեշմաթ օլ Մուլը եկամտի մնացած մասը հանձնում էր պետությանը, բայց միայն դրամով խարվարը յոթը դրանի հաշվով, որը կազմում էր 12,000 թուման: Նա պարտավոր էր այդ գումարը հանձնել՝ անկախ ավյալ տարվա բերքի արդյունքից: Հացահատիկի այդ գինը, այսինքն՝ խարվարը յոթը դրամով հաշվելը, բավականին ցածր գին էր և ցույց է տալիս, թե հարկի ընդհանուր գումարը սահմանելու ժամանակ ինչքան էժան է եղել հացահատիկը Միսթանում: Իսկ հետագայում, երբ գները շոշափելի շահով բարձրացել էին, ապա նահանգապետը շարունակում էր վճարել նախկին գներով և ստացվող նշանակալից տարբերությունը յուրացնում էր¹:

Միսթանի հարկերի մասին քիչ այլ ավյալներ է հազորում Փերզոնը: Նա նշում է, որ 1889 թվականին Միսթանը տալիս էր 26,000 թուման կանխիկ և 24,000 խարվար հացահատիկ²:

Միսթանը որոշ նահանգների բաղադրամասը ուներ որոշ առանձնահատկություններ և բնորոշ չէր կարող համարվել ամբողջ երկրի համար: Միսթանում մասնավոր հողատերեր չկային. ամբողջ հողը և շուրջ պատկանում էր պետությանը, որը վերցնում էր արտադրանքի մեկ երրորդը: Հետևաբար, եթե

¹ C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 83.

² G. N. Carzon, *Persia and the Persian Question*, vol. I, p. 200.

դանձմում էր 24,000 խարվար, ասպ դա նշանակում էր, որ ամբողջ բերքը պետք է կազմեր 72,000 խարվար: Բայց իրականում ընդհանուր բերքը կազմում էր 85,000 խարվար: Տարբերությունը պատկանում էր մոտ 500 սիսթանցի հեծելազորայիններին, որոնք ոռնիկ չէին ստանում և հարկ էլ չէին վճարում, բայց յուրաքանչյուրը ուներ մշակելի հողամաս: Այդ հողամասերից ամեն մեկը տարեկան մոտ 18 խարվար բերք էր տալիս¹:

Միսթանի գյուղացիները մշակական պարտքի մեջ էին անասնատերերին, որոնցից բանող տավար էին վարձում, և քաղխուղաներին, որոնցից ավանսով հացահատիկ էին վերցնում: «Միսթանի բնակչությունը,— գնահատում է Միսթանի գյուղացիների վիճակը. Ելթը—ընդհանուր ամամբ ժայռահեղ աստիճանի աղքատություն մեջ էր: Ես չեմ կարծում երբևիցե ավելի թշվառ մասսա տեսած լինեմք²:

Որոշ տվյալներ կան նաև հուզիստանի արարաբական շրջաններից գանձվող հարկերի մասին: Արարներից վճարում էին յուրաքանչյուր խիշ հողից երկու թուման կամ ավելին: Ոռոգվող հողերը սահմանված հարկեր չունեին, նրանցից գանձում էին առավելագույն չափով: Այդ շրջաններից գանձվող կանոնավոր հարկը 13,000 թուման էր, իսկ արտակարգ հարկը 1,500 թուման: Այս գումարները գյուղացիների հնարավորություններից ավելին էին, որի հետևանքով և գյուղացիները մասսայարար քայքայվում էին: Բացի այդ հարկերից նրանցից պահանջում էին բազմաթիվ այլ տուրքեր, ինչպես օրինակ՝ սարխաննդիս (տնագլուխ) տուրքը, որը նայած ընտանիքների թվաքանակին կազմում էր յուրաքանչյուր տնից 5—10 թուման: Այդ շրջաններում, հատկապես Ռամ Հորմոզում նարկինում կային մեծ թվով պտղատու այգիներ, բայց անհա 1551—82 թթ., ինչպես նկատել է նաջմ օլ Մուլթը իր այցելության ժամանակ, մնացել էր միայն մեկ այգի: Նա այդ քայ-

¹ C. E. Yate, Khurasan and Staten, p. 84.

² Նույն տեղում:

քայումը իրավացիորեն վերագրում է հարկահանների նշումների: Նաչմ օլ Մոլթը նույն միտքն է արտահայտում 1882¹—83 թթ. մի այլ զեկուցագրում, ասելով որ Ռամ Հորմոզի քայքայումը հարկահանների նշումների և նահանգապետների հաճախակի փոփոխման արդյունքն էր²:

Ազրյուրները վկայում են, որ արաբ շեյխերը որոշակի հարկեր էին գանձում բերքից: Օրինակ բրնձի հարկը կազմում էր բերքի կեսը, ըստ որում պետությունը հասանելիք բաժնի մեկ քառորդը պատկանում էր շեյխին, իսկ եթե նա լիներ միաժամանակ և սելիդ (Մոհամեդի շառավիղներից), ապա կստանար կեսը: Ոռոգվող հողերից պետությունը գանձում էր բերքի մեկ երրորդը, որի մեկ երրորդն էլ կազմում էր շեյխի բաժինը³, Անչրրգի հողերից պետությունը գանձում էր մեկ հինգերորդը կամ մեկ չորրորդը, որից շեյխի բաժինը նույնպես կազմում էր մեկ հինգերորդը կամ մեկ չորրորդը: Շեյխերը իրավունք չունեին որևէ այլ հարկ գանձել, բայց դա, իհարկե, միայն տեսականորեն էր այդպես⁴:

Հավիլգի շրջանից հավաքած հարկի կեսը մյուս Մոթալիլը վճարում էր պետությանը, իսկ մյուս կեսը պահում իրեն: Նահացահատիկը մի քանի տարի թողնում էր գյուղացիների մոտ, մինչև որ գները բարձրանային: Նաչմ օլ Մոլթը իր «Մաֆար-նամեյե Արարիստան» գրքում նշում է, որ 1881—82 թվականներին կատարված գաղտնի հետաքննություններից պարզվել է, որ արաբարենակ վալերի գյուղացիները տառապում էին արաբ շեյխերի անարգարություններից, որոնք հարկ էին հավաքում տարեկան հինգ կամ վեց անգամ: Ֆայահիլիում արաբ շեյխերի կորզումների հետևանքով մեծապես պակասել էր եկամտի հիմնական աղբյուր հանդիսացող արմավի ծառերի թիվը: Այդ շրջանում շեյխերը յուրաքանչյուր խիշ հողից գանձում էին երեք թուման հարկ⁵:

1 A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 171.

2 Նույն տեղում, էջ 159:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում:

Հնաաբրբիբ տվյալներ կան Լորեստանում կիրառվող հարկերի և տուրքերի գանձման շահերի և եղանակների մասին: Սանսթացումը այդ հարկերին գաղափար է տալիս ընդհանրապես Իրանում իշխող հարկային և ֆինանսական սիստեմի մասին:

Այսպես, Լորեստանի յուրաքանչյուր շրջան կամ ենթաշրջան պետք է վճարեր տարեկան 25—50 դրան՝ շահի, այսպես կոչված, դեպի Եվրոպա կատարած առաջին ճամփորդության օրագրի համար: Այս հարկը մտցվել էր 1873 թվականին, որը, ինչպես ասվել է սեպտեմբեր 18-ին հայտարարված տեղյակ պահել իրենց արևակայի հարուստի հետ, իսկ շահին ծանոթացնել իր հպատակների դրամական ազդյուններին¹:

Գոյություն ունի նաև այսպիսի հարկ. ինչ-որ մի ժամանակ Բորսիզերդից անցնելիս շահի սիրված ձին սատկում է, շրջանը, պատասխանատու համարվելով այդ սգոթարխուսթյան համար՝ տուգանվում է: Այս տուգանքը հետագայում տարիներ շարունակ գանձվում էր տեղական ղեկավարների կողմից: Գումարներ կորզելու մեթոդ էր նաև այն, երբ որոշ ընտիր արտավայրեր օգտագործման համար հատկացվում էին կոտավարությունը, իսկ հետո որոշակի հարկի դիմաց նորից վերագործվում էին իսկական տերերին²:

Հարկահանների դաժան թալանի ապացույց կարող է հանդիսանալ և այն փաստը, որ Գարազազի խանությունում սահմանված վեց հազար թուման հարկի փոխարեն պաշտոնյաները գանձում էին 20,000 թուման³: Նույնը կարելի է ասել Փերզենուզի, Մասալուի և Մասալի շրջանների մասին: Առաջինում հինգ հազար թումանի փոխարեն գանձվում էր 24 հազար թուման, երկրորդում 1500 թումանի փոխարեն՝ 5000 թուման, իսկ երրորդում 750 թումանի փոխարեն՝ 2000 թուման³:

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 473.

² Озерновский, Военно-статистические описания Северо-восточной части Хорасана, «Сборник материалов по Азии», 1896, вып. XVIII, стр. 76.

³ Н. А. Зинovieв, Статистические сведения о провинциях Гилан и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 6—9.

Այսպիսի միևնակ էր տիրում հարավային և արևելյան Իրանի բոլոր նահանգներում:

Հատուկ ուսումնասիրման արժանի է Հյուսիսային և Հյուսիս-արևմտյան նահանգների հարկային սիստեմը:

Ատրպատականի նահանգը բաժանված էր մի շարք շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրը հանձնված էր առանձին հարկահանի: Այդ շրջաններն էլ բաժանված էին հնթամասերի, որոնք նույնպես տրված էին առանձին հարկային գործակատարներին: Սրանք էլ իրենց հերթին հարկերի հավաքման գործը հանձնարարում էին գյուղապետներին կամ քաղաքացուներին: Այսպիսով, Քավրիզի գլխավոր հարկահանին հանձնարարվում էր տարեկան սահմանված գումարով գրամային և բնամթերային հարկեր հավաքել և ղեկ կենտրոնական կառավարության արամազրուսթյան տակ: Այդ հանձնարարութունը կատարվում էր կառավարության կողմից առանց հաշվի առնելու այդ հարկերի ազդյունները կամ նրանց գանձման եզանակները, չափերը՝ ըստ առանձին շրջանների և աշխուհառավարութունը հանաշուով էր միայն Քավրիզի գլխավոր հարկահանին և նրան պատասխանատու համարում պահանջված գումարը ժամանակին և սահմանված չափով վճարելու գործում: Գլխավոր հարկահանը իր հերթին գիտեր, թե շրջանների հարկահանները ինչպիսի գումար պետք է վճարեին, նրան չէր հետաքրքրում, թե ինչ ազդյուններին նրանք պետք է գանձեին անհրաժեշտ գումարները¹:

Ատրպատականը Իրանի գյուղատնտեսության գլխավոր նահանգն էր: Հարկերը աշտեղ գանձվում էին և՛ հողից և՛ նրա արտադրանքից: Քայց որոշ դեպքերում հարկը սահմանվում էր վար ու ցանքի համար օգտագործվող տավարի թվի համաձայն, կամ հիմք էր ընդունվում հողն ու տավարը միասին՝ ավելացրած գլխահարկն ու անասնահարկը²:

XIX դարի վերջերին Ատրպատականում գանձվում էին 17

¹ W. M. Shuster, *The Strangling of Persia*, p. 245.

² G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, vol II, p. 471.

մշտական հարկեր և 19 ժամանակավոր, պատահական հարկեր:

Արխիվներում պահպանված է ցարական Ռուսաստանի Քեհրանի ներկայացուցչի մի ղեկուցագիրը, որը շատ արժեքավոր նյութեր է պարունակում հարկերի գանձման գործում Ատրպատականում անցկացված որոշ միջոցառումների մասին: 1871 թ. հունիսի 18-ի այդ ղեկուցագրում նշված է, որ իրանական կառավարությունը Քեհրանում վարչական բարեփոխումների մի նախագիծ է մշակել, որը սկզբում՝ պետք է գործադրվի Ատրպատականում: Նախագծի համաձայն բարձրացվում էին գրամային և բնամթերային հարկերը, թիուլային սեփականությունները դրվում էին պետության հսկողության ներքո և փոխվում էր գորահավաքի սկզբունքը:

Բնամթերքով վերավոլ հարկերը, որոնք առանց այդ էլ շատ ծանր էին, նոր նախագծով էլ ավելի ծանր դարձան, հատկապես երբ մտցվեց կշռի նոր սխառնմ: Կառավարությունը դինապարտների հավաքման մինչ այդ գոյություն ունեցող սկզբունքը փոխարինեց յուրաքանչյուր գյուղի համար սահմանված հարկերի շափերի համապատասխան դինվորներ տրամադրելու սկզբունքով: Կառավարությունը այս նոր օրենքին կցեց մի քարդ կանոնադրություն, որը իշխանությունների համար շարաշահումների լայն հնարավորություններ էր ստեղծում:

Այս նոր միջոցառումները դիպչում էին Ատրպատականի բնակչության բոլոր խավերի շահերին: Ժողովրդի այդ դժգոհությունը իր արտահայտությունը գտավ բողոքի մի դիմումի մեջ, որը բազմաթիվ ստորագրություններով ներկայացվեց Ատրպատականի նահանգապետ-թագաժառանգին:

Դիմումի բովանդակությունը հետևյալն էր.

1. Զինակոշների վերաբերյալ նոր կանոնադրությունը անիրագործելի է և ոչ ոք զրան չի ենթարկվի: Ղաշարների դինաստիայի հաստատումից մինչև այսօր երբեք ղինակոշերը կապված չեն եղել հարկերի հետ, չեն եղել պարտադիր վճարումների դինվորների համար և ոչ էլ այլ բնույթի պարտավորություն-

ներ: Զինվորական ժառանգությունը միշտ էլ կամավոր է եղել: Ի շարն օգտագործելով նոր կանոնադրությունը՝ մեկ տարվա ընթացքում զինվորական իշխանությունները ժողովրդից ավելի քան 100 հազար թուման փող են զանձել և նրան կործանման առաջ կանգնեցրել:

2. Կառավարությունը մտադիր է Ատրպատականի գրամով և բնամթերքով գանձվող հարկերը ավելացնել մեկ տասներորդով: Ժողովուրդը գանձում է կործանման հզորն և ի վիճակի չէ այս նոր հարկի բեռը կրել:

3. Կառավարիչներն ու պաշտոնյաները եկամուտներ ձեռք բերելու նպատակով միջամտում են գյուղերի և թիուլների ներքին գործերին, որը մեծ խառնաշփոթություն է ստեղծում գյուղացիների կյանքում: Մենք խնդրում ենք, որ վերականգնելով նախկին պրակտիկան և գյուղերի և թիուլների սեփականատերերը անձամբ կառավարությանը վճարեն հասանելիք հարկերը՝ առանց պաշտոնյաների միջամտության¹:

Նկատի առնելով Քավրիզի բնակչության թշնամական վերաբերմունքը այդ նախագծի նկատմամբ և գրության լուրջ սրումը, թագաժառանգը խոհեմաբար այդ հարցի վերջնական լուծումը թողնեց շահին:

1871 թ. հուլիսի 2-ի մի այլ զեկուցագրում արդեն հազորովում է, որ իրանական կառավարությունը չեղյալ է համարել նոր օրենքները, որոնց կենսագործումը հանդիպել է Ատրպատականի ժողովրդի ընդհանուր դիմադրությանը: Այդ օրենքները գործադրելու հանձնարարություն ունեի Մոշիր էդ Դուին, բայց գրանց չեղյալ հայտարարելուց հետո շահը այդ միջոցառումների ձախողման պատասխանատվությունը վերագրեց ուրիշի: Տարածված էր այն կարծիքը, որ այդ միջոցառումների նախաձեռնողը եղել էր Նեզամ օլ Մոլթը, որը հուսով էր գրանով մոտ 40,000 թուման լրացուցիչ եկամուտ ձեռք բերել²:

¹ АВПР, Главные Архив, V Аз, д. 19, л. 81—87.

² Նույն աղբյուր, л. 95.

Ատրպատականի նահանգի ամբողջ հարկը 1888—89 թվականներին, ըստ որոշ աղբյուրների, կազմում էր 786.142 թուման կանխիկ գրամ և 60062 խարվար հացահատիկ։ Ամբողջ գումարը գրամի վերածած կազմում էր 9 666 666 թուման¹։ Անգլիական հյուպատոսների զեկուցագրերում բերվում են նաև այսպիսի մանրամասնություններ. ամբողջ մալխաթը, այսինքն հոգային հարկը, խալխս հողերի եկամուտները, անասնահարկը և առևտրի հարկը կազմել է 750 000 թուման։ Բացի այդ՝ բնամթերքով զանձվել է 15200 խարվար հացահատիկ, 7000 խարվար դարման, մաքսերից ստացվել է 271 000 թուման, իսկ անձնագրերից 20 000 թուման եկամուտ²։

Կորսուներ գրում է, որ նահանգապետների և այլ պաշտոնյաների թալանը Ատրպատականում այնպիսի շահերի էր հասել, որ նահանգը տարեկան 50 000 թուման պակասող էր ունենում։ Մինչևիսկ հնացած զաֆթարների համաձայն նրա եկամուտները պետք է կազմեին 860 000 թուման կանխիկ, 52 000 խարվար հացահատիկ, 20 000 բաթման բրինձ և 600 000 բաթման դարման։ Այդ գումարներից բանակի համար ծախսվում էր 300 000 թուման, զաչարական դինաստիայի անգամների ապրուստի ապահովման համար 250 000 թուման, իսկ մնացածը՝ թոշակների և այլ նպատակների համար³։

Այսպիսով, Իրանի ամենահեկամտաբեր նահանգներից մեկը համարվող Ատրպատականը գոյութուն ունեցող հարկային սիստեմի և պետական ապարատի նեխվածությունը շնորհիվ տնտեսական աննախանձելի վիճակում էր։ Տեղական իշխանությունների և պաշտոնյաների թալանն ու ոտնձգությունները այնպիսի շահերի էին հասել, որ բնակչությունը կանգնել էր կործանման եզրին։

Այդ պատկերը ավելի պարզ կդառնա, եթե ծանոթանանք Ատրպատականի նահանգի առանձին շրջանների վիճակին։

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. I, p. 517.

² Նույն տեղում։

³ Корсун, Военный обозор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 95.

Նամինի խանութներում պետական հարկեր էին հավաքվում 7000 թուման գրամով: Այս խանության միայն երեք մահայններից բնամթերքով գանձվում էր 800 խարվար հացահատիկ, որի 2/3-ը ցորեն էր և 1/3-ը գարի: Արդարիչի շրջանում նստակյաց գյուղացիներից գանձվում էր 27 հազար թուման գրամ և 3 200 խարվար հացահատիկ: Քոչվոր շահեսաններից նախատեսվում էր գանձել 15 000 թուման: Բայց խանը գանձում էր սովորաբար երկու անգամ ավելին¹, Այդ թվերը գորավերջին արգեն փոխվել էին: 1900 թվականին Արդարիչի գավառը, որը ուներ 300 000 բնակչություն, արգեն տալիս էր 40.000 թուման գրամ և 3,200 խարվար հացահատիկ², մինչդեռ 1875 թվականին նրա հարկը եղել էր 30,000 թուման գրամ և 5750 խարվար բնամթերք, որը կազմում էր բերքի մոտ մեկ հինգերորդ մասը: Այս գումարներից տեղական ծախսերի համար հատկացվում էր 3000 թուման գրամ և 450 խարվար հացահատիկ³: Որոշ աղբյուրներ, Արդարիչից գանձվող այլևայլ հարկերը գումարելով, գալիս են այն եզրակացություն, որ Արդարիչի գավառը տալիս էր ոչ պակաս քան 47,000 թուման գրամային հարկ և 5750 խարվար հացահատիկ: Այդ գումարից տեղական մարմինները պարտավոր էին 18,000 թուման ուղարկել Քալբիզ, այն էլ երեք նվազով, յուրաքանչյուր անգամ 6000 թուման⁴: Արդարիչի հարկերի մասին շատ ավելի մեծ թվեր են ցույց տրվել «Հարլ օլ մաթին» թերթում: Թերթը գրում էր, որ 1900 թվականին Արդարիչի հարկերը կազմում էին 70,000 թուման կանխիկ, բայց բնակչությանից գանձվում

1 Ն. Կ. Արտամանով, Северный Азербайджан, Тифлис, 1890, стр. 25.

2 Նույն տեղում, էջ 28.

3 Ս. Մ. Ասերյանով, Ответ о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 2.

4 Մ. Օգրանովիչ, Провинции Персии, Ардабильская и Серабская, 1875, стр. 38—39.

5 Նույն տեղում:

էր 185,000 թուման¹: Այս թվերը ըստ երևույթին որոշ չափով չափազանցված են:

Արդարիւի և Սարարի գավառների Հարկերի Հավաքը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Հարկերի ընդհանուր գումարը սահմանվում էր նահանգի կենտրոն Քավրիզից: Դրա մեջ նշվում էր նաև քաղաքային և գյուղական բնակչութունից, ինչպես և քոչվոր ցեղերից գանձվող Հարկերի չափը: Քավրիզից ուղարկվում էին մեկ կամ երկու Հարկահան, որոնք տեղական իշխանութունների հետ միասին ձեռնամուխ էին լինում Հարկերի գանձման գործին՝ ըստ նախապես կազմված ցուցակների²:

Բացի պետական Հարկերից և բերքի կալվածատիրական բաժնից Ատրպատականի նահանգի Արդարիւի և Սարարի գավառների գյուղացիները պարտավոր էին յուրաքանչյուր ծխից տալ երեք հավ, երկու բն ցախ, հինգ բն քակոր, երեք ֆունտ յուղ, երեք ֆունտ ոլխարի պանիր, 50 կոպեկից մինչև մեկ ուրլի գրամ, երկու բն դարման, տասը կապ խոտ, հինգ հավի ձու, 1—3 բն միրգ և ամեն մի ծխից տարեկան երեք օր բեղարութուն³:

Ինչպես տեսնում ենք, գրութունը միխթարական չէր և Արդարիւի գավառում: Ուտտի պատահական չէր, որ այստեղից ամեն տարի մեծ թվով գյուղացիներ հեռանում գնում էին Կովկաս և այլուր՝ ապրուստի միջոցներ հայթայթելու համար:

Ատրպատականի նահանգում է գտնվում Ղարաղաղի գավառը: Պետութունը այստեղից գանձում էր տարեկան 40.000 թուման գրամ և 3000 խարվար հացահատիկ⁴: Ըստ ուրիշ աղբյուրների ավյալների պետութունը նախկինում սահմանված գումարների չափով Ղարաղաղից պետք է գանձեր 34.000 թուման հարկ և 4.000 խարվար հացահատիկ, որը առանձնա-

¹ 19. حبل المتين 17 جولاى

² Н. Овранович, Провинция Персии, Ардабильская и Серабская, 1875, стр. 29.

³ Եւրթ տեղում, էջ 39.

⁴ Л. К. Артаколов, Северный Азербайджан, Тифлис, 1890, стр. 30.

պես ծանր շէր լինի, քանի որ գաղառը ուներ ալիլի քան 150.000 բնակչութիւն: Սակայն գյուղացիները շփոտներն վճարվելիք հարկերի ստույգ չափերը, ուտտի նրանցից վերցնում էին ինչ-քան կարողանում էին: Քայք որոշ գյուղերում աշգրանով էլ չէին քաղարարվում և գյուղացուց վերցնում էին իրեն ձեռք բերած ամբողջ արտադրանքը, որից հետո նրան մնում էր կամ սովմաճ հ լինել, կամ փոխելի որևէ այլ տեղ, մի երևութի, որ այդ տարիներին լայն ծավալ էր ընդունել¹:

Ղարազաղի կարասու և Աղարչայ կիրճերում գտնվող գյուղերում 1898 թվականին բնակչութիւնը խանին վճարում էր բերքի 2/3-ը: Քացի այդ, նրանք նահանգապետների հարկահաններին տալիս էին յուրաքանչյուր ժխից 7—8 ուրլի: Այդ նույն գաղառի մյուս գյուղերում նահանգապետի հարկահանները քացի գրամից վերցնում էին նաև յուրաքանչյուր տասր սոպրակ ցորենից երկու սոպրակ և յուրաքանչյուր տասը ուլխարից՝ մեկ ուլխար²:

Ատրպատականի Մարանդի գաղառը տարեկան պետք է վճարեր 16,000 թուման և 8,000 խարվար հացահատիկ: Այդ գումարը կազմում էր գյուղացիների ստացած բերքի 1/5-ը որպես պետական հարկ, շահված կալվածատիրական բաժինը և բազմաթիվ այլ տուրքեր³:

Հարկային սխտեմը նույնպիսի պատկեր ուներ նաև կենտրոնական ու Հյուսիսային Իրանում:

Քեհրանից ոչ հեռու գտնվող Ղազվիների գաղառում XIX դարի երկրորդ կեսին կազմվել էին հարկերի ցուցակներ, որոնց մեջ ստույգ կերպով նշված էր բոլոր գյուղերի հարկերի չափը՝ գրամով և հացահատիկով: Ըստ որում, գրամական հարկերը վճարում էին բացառապես գյուղացիները, իսկ հացահատիկը՝ կեսը գյուղացին, կեսը կալվածատերը: Այս ցուցակների համաձայն Ղազվիների գաղառի ներքոհիշյալ բոլոր-

1 П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 21—22.

2 Նույն տեղում, էջ 23:

3 Նույն տեղում, էջ 20—21:

ներք պետք է վճարեն¹ էզրալը 2342 թուման և 311 խարվար
 հացահատիկ, Գաշթեհարին 9207 թուման և 2473 խարվար հացահատիկ,
 Աֆշարը 2032 թուման և 480 խարվար հացահատիկ,
 Հարուղը 2858 թուման և 686 խարվար հացահատիկ,
 Կազազանը 3061 թուման և 528 խարվար հացահատիկ, Ռուզբարը
 1011 թուման և 708 խարվար հացահատիկ, Բաշարիաթը 3849
 թուման և 459 խարվար հացահատիկ, Արզարուղը 366
 թուման և 634 խարվար հացահատիկ, Ֆեշկալիզերը 1117 թուման
 և 1189 խարվար հացահատիկ, Ալամութը 1808 թուման և 210
 խարվար հացահատիկ, Չահրան 575 թուման և 872 խարվար
 հացահատիկ, Գոֆային 1948 թուման և 282 խարվար հացահատիկ,
 Ռամենզը 1848 թուման և 282 խարվար հացահատիկ¹:

Այս թվերը ցույց են տալիս, որ Ղազվինի գավառի տարրերը
 գյուղերը նույնպես մեծ հարկեր էին տալիս պետությանը: Թեհրանի
 մոտակայքում գտնվելու հետևանքով, խոշոր կալվածատիրությունը
 այս գավառում ավելի շուտ էր առաջացել: Մյուս կողմից էլ՝ մի քանի
 կարևոր ճանապարհների խաչմերուկում գտնվելու պատճառով նա
 հաճախ էր ասպատակումների ենթարկվում: Այս ամենը, անշուշտ,
 գյուղացու վիճակը դարձրել էին անտանելի:

Համագանը, որ իր մեծությամբ Իրանի չորրորդ քաղաքն էր
 համարվում, ուներ մոտ 450 գյուղ: Նրա եկամուտը կազմում էր
 տարեկան 60,000 թուման, որից միայն 11,000 թումանն էր
 վճարվում պետությանը²:

Գիլանի հարկը 70-ական թվականների վերջերին կազմում էր
 335,000 թուման³: Այդ գումարը 1888—1889 թվականներին
 դարձել էր 345,000 թուման, որից 24,430 թուման պակասեցվում էր
 տեղական ծախսերի համար, իսկ մնացածը հանձնվում էր
 պետությանը:

¹ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 25.

² I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 146.

³ Н. А. Зинovieв, Статистические сведения о провинциях Гилянъ и Шахруд-Вастам, 1879—1881, СПб, 1887, стр. 2.

ներվում պետութիւնը: Մազանդարանը 1888—1889 թվականին տալիս էր տարեկան 139,350 թուման կանխիկ դրամ, որից 4590 թումանը պակասեցվում էր տեղական ծախսերի համար, իսկ մնացածը հանձնվում¹:

Հետաքրքիր տվյալներ կան նաև հարավային մեծ նահանգ Յարսի հարկային սխտեմի մասին: Այստեղ ևս տեղի էին ունենում մեծ կամայականություններ: Այսպես, XIX դարի կեսին ցուցակագրել էին ծառերի քանակն ու նրանց տերերը: Այդ ցուցակը գտնվում էր նահանգապետի արամազդուիթյան տակ և այդ ժամանակվանից հետո տեղի ունեցած փոփոխությունները իրենց արտացոլումը չէին գտել նրա մեջ: Այստեղ տարածված էր մի հարկ, որը ժամանակավոր էր և կոչվում էր *էմդագդե* կամ *եմանդակուիթյան հարկ*, որի քանակը կախված էր բնակչության համբերատարությունից: Կամ աղքատները նշում են մի հարկի մասին, որը կոչվելիս է *եզիլ* և Ատրպատականի վրա քրդերի հարձակման հարկաւ: Այս հարկը մացվել էր անցյալում Ատրպատականի վրա քրդերի հարձակման ժամանակ, երբ գրամական միջոցների կարիք էր եղել, բայց հետագայում ես շարունակվել է գանձվել բնակչությունից սրտես ժամանակավոր հարկ: Յուրաքանչյուր շնչից գանձվող այդ հարկը նայած հանգամանքներին տարբեր էր. մեկից կարող էին վերցնել մեկ դրան, իսկ մյուսից մինչև 50 դրան²:

1882 թվականին Յարսի որոշ գյուղերում հարկերը սահմանվում էին ըստ բանոց տավարի կամ արորի քանակի: Դրա զուամարը տարբերվում էր 4-ից մինչև 16 թուման՝ նայած հողի որակին:

Մենք մանրամասն խոսեցինք Իրանի առանձին նահանգների, գավառների և շրջանների հարկային սխտեմների, ներանց շափերի և գանձման եղանակների մասին: Չնայած տվյալները բազմազան են և տարատեսակ, սակայն դրանք ապացուցում են, որ երկրի ֆինանսական և հարկային սխտեմում փշխում էր կատարյալ անարխիա: Նահանգապետները,

¹ G. N. Curzon, *Persta and the Persian Question*, vol. I, p. 371

² E. Stack, *Six Months in Persta*, vol. II, pp. 249—250.

մտնողները և այլևայլ պաշտոնյաներ ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում քնակչութիւնը և առաջին հերթին գլուխացիութիւնը թալանելու գործում: Այս ամենի հետևանքով իրական գլուխացիութիւնը ազգում էր ամենաշարքաշ կյանքով և նյութական ոչ մի հնարավորութիւն չունէր երկրի տնտեսութիւնը զարգացնելու համար:

* * *

Ինչպէս արդէն նշել ենք, Իլանում գոյութիւն ունէր նաև մի հարկ, որը կոչւում էր *քուրսաթա*: Սուրսաթը անսպասելիորեն գանձվող հարկ էր՝ ժամանակավոր կարիքները հոգալու համար: XIX դարի երկրորդ կեսին նա դեռևս լայն տարածում ունէր երկրում: Այս հարկը միշտ բարդվում էր անօգնական գյուղացու վրա, որը բաղձաթիվ այլ պարտականութիւններից բացի պարտավոր էր այդ բնուր ևս իր վրա կրել: Գրա էութիւնը կայանում էր նրանում, որ եթէ շահը կամ պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու այլ պաշտոնյաներ բազաթիվ անեին՝ զանվել երկրի որևէ մասում, ապա այդ վայրի բնակչութիւնը պարտավոր էր հոգալ նրանց և նրանց բաղձամարդ շքախմբի հյուրասիրման ամբողջ ծախսերը: Այդպիսի զեպքերում հաճախ նահանգապետներից գանձվում էր որոշակի գումար, որը նա հետագայում իրավունք ունէր գանձել բնակչութիւնից՝ իր ուղած ձևով և շահով:

Այս հարկը երբեմն այլանդակ ձևեր էր ընդունում: Օրինակ, երբ նահանգապետը հսկիչ շրջագայութիւն էր կատարում որևէ շրջանում, ապա նրա ճամփորդութիւն կարիքները հոգալու համար բնակչութիւնից գանձվում էր այնքան քան մթերք, որ դրա ավելցուկները հետագայում վաճառվում էին իրենց իսկ գլուխացիներին¹:

Հասկանալի է, որ այս հարկը շատ ծանր էր գլուխացիների համար և միանգամայն իրավացիորեն ատված նրանց

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 477.

կողմից: Դա հասկանալիս սարսափելի էր զորամասերի տեղա-
շարժերի ժամանակ:

Քանի որ խոսք եղավ բանակի մասին, ապա համառոտա-
կի կանգ առնենք այդ ժամանակ Իրանում ընդունված զինվո-
րական ծառայությունների վրա, քանի որ նրանք
սերտորեն կապված էին հարկային սխտեմի հետ:

Ջորահավաքը Իրանում հիմնված էր նրկրամասային բա-
ժանման վրա: Յուրաքանչյուր մարզ արամադրում էր մեկ կամ
մի քանի զորամաս, ըստ որում, մարզի կողմից արվելիք զին-
վորների թիվը հիմնված էր հողային հարկերի քանակի վրա և
սչ թե բնակչության թվի վրա: Իսկ հարկերի քանակը, ինչպես
արդեն նշել ենք, նույնպես չէր համապատասխանում նրկրի
բնակչության թվին: Հենց այդ պատճառով էլ զորահավաքը չէր
ընդգրկում ամբողջ երկիրը, այլ միայն առանձին մարզեր, այն
էլ անհավասար շափով: Այսպես, քանի որ քաղաքային բնակ-
չությունը ազատված էր հողային հարկերից, բնականաբար
ազատված էր նաև զինապարտությունից¹: Այսպիսով, զինվոր-
ների էին տալիս միայն գյուղերը, այսինքն զորահավաքի հիմ-
նական բեռը ընկնում էր ռայաթների վրա: Եստակապես սահ-
մանվում էր յուրաքանչյուր գյուղից հավաքվող զինվորների
թիվը: Կայվածատերերին առաջարկվում էր տալ սրոշակի
թվով զինվորներ՝ կախված հարկի քանակից: Բնական է, որ
ինչքան շատ լինեք պետական հարկը, այնքան շատ էլ զինվոր
էր պահանջվում²: Այս սխտեմը մեծ շարաշահումների ազ-
րյուր էր հանդիսանում: Մի կողմից՝ մեծ կաշառքներ էին վերց-
վում որևէ գյուղ ընդհանրապես զինվորական ծառայությունից
ազատելու համար, մյուս կողմից՝ կաշառքներ էին վերցվում
առանձին զինվորներին զինվորական ծառայությունից ազա-
տելու համար:

Ազրյուրները վկայում են, որ այդ ժամանակ տարածված
էր այն երևույթը, որ ավազակները և բանդիտները պետական

¹ А. К. Арташанов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 24.

² П. Флаготов, Письма из Персии, Одесса, 1909, стр. 111.

Հարկերից խուսափելու, ռաշաթին ցանկացածի շափ թալանելու և բանի կերպով նրանց ունեցվածքը յուրացնելու համար, զինվորագրվում էին և զենքը ձեռքին վերադառնում գյուղ¹:

1870 թվականից երկրում զորահավաքի նոր կարգ է մտցվում, որի համաձայն յուրաքանչյուր խորդենմայեթային գյուղ 20 թուման Հարկից մեկ զինվոր պետք է ներկայացնե՞ր: գյուղը պարտավոր էր այդ զինվորին ապահովել թո՞ւ 15 ուրլի դրամով, 100 բաթման ցորենով, հագուստեղենով և մեկ էշով: Ստաշության ժամկետը սահմանվում էր 20 տարի: Եարքից դուրս եկած յուրաքանչյուր զինվորի փոխարեն համայնքը պարտավոր էր տալ մեկ նորը: Գյուղերում զինվորներին ընտրում էին վիճակահանությամբ²:

Այս բոլորը բավական ծանր պարտականություն էր գյուղացիներին համար, քանի որ անկախ այն բանից կանոնավոր բանակ կազմվել, թե՞ ոչ, գյուղացիները ստիպված էին վճարել սահմանված տուրքերը:

Քրիստոնյաները իրանում ազատված էին զինվորական ծառայությունից, բայց փոխարենը նրանք հարկ էին վճարում պետութանը տարեկան հինգ դրանի շափով³:

Ինչպես նշեցինք, գյուղացիները պարտավոր էին տալ նաև անասնահարկ, ծառերի հարկ և զլխահարկ: Այժմ կանգ առնենք գրանցից յուրաքանչյուրի վրա:

Անասնահարկը տարբեր շափեր ուներ երկրի տարբեր մասերում: Ազրյուրներում նշված անասնահարկի շափերը նույնպես տարբեր էին:

Յուրաքանչյուր գյուղի կամ ցեղի անասունները ամեն տարի դարնանը հաշվվում էին, ըստ որի և դանձվում էին հետևյալ հարկերը. յուրաքանչյուր ուղտի համար 3 դրան, կովի համար՝ մեկ դրան, ձիու համար՝ երկու դրան, էջի համար՝ մեկ

¹ نظام الاسلام كرماني تاريخ بیداری ایرانیان تهران مجلد اول
ص ۱۴

² Н. А. Огранович, Провинции Персии, Записки КО ИРГО, 1876, т. 10, вып. 1, стр. 150.

³ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 547.

զրան, ուխարի համար՝ կես զրան¹։ Տիգրանովը տալիս է անասնահարկի հետևյալ շափերը. ուխարից և այծերից 0,5—1 զրան, էշից 1—5 զրան, կովերից և հզներից 1—7 զրան, ձիուց և շորուց 1,5—10 զրան, գոմեշից 2—15 զրան, ուղտից 5—50 զրան²։

Միսթանում կիրառվում էին անասնահարկի հետևյալ շափերը։ Այս նահանգում բացի 24,000 խարվար հացահատիկից, որը գանձվում էր որպես հարկ, գանձվում էր նաև 2600 թուման կանխիկ զրամ։ Սա անասնահարկ էր, որը գանձվում էր 20 ուխարից մեկ զրան, 100 ուխարից երկուս ու կես զրան հաշվով։ Եզներից հարկ չէր վերցվում և տարօրինակն էլ այն է, որ Միսթանում գյուղացիները եզներ չէին էլ պահում, այլ անհրաժեշտության դեպքում վարձում էին անասնատերերից կամ մալգարներից, որոնք նեյլարում մեծ թվով եզներ էին պահում հենց վարձով տալու նպատակով³։

Սա ևս բխում էր Միսթանի առանձնահատկություններից և բնորոշ համարվել չէր կարող ամբողջ երկրի համար, ուստի և Ատրպատականում վճարած անասնահարկը մեծապես տարբերվում էր Միսթանում կիրառվող շափերից։ Ատրպատականում գյուղացիները վճարում էին հզներին և ձիերին համար տարեկան 60—80 կոպեկի շափով, մեկ ուխար հինգ կամ տասը ուխարից, որոշ քանակի ձու հավի գիմաց, մեկ աքլոր հինգ աքլորից և այլն⁴։ Մի ուրիշ աղբյուր տալիս է անասնահարկի հետևյալ շափերը. երեք ուխարից տարեկան 30 կոպեկ, էշից 30 կոպեկ, շորուց և բռնատար ձիուց 60 կոպեկ⁵։ Թասեթը գրում է, որ կովից և այլ խոշոր եղջերավոր անասուններից գանձվում էր 30 շահի, ուխարից և այծից 2—4 շահի և այլն⁶։

¹ К. А. Баумегартен, Поездка по Восточной Персии в 1894 году. СПб, 1896, стр. 241.

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 39.

³ С. Е. Yate, Khuzestan and Sistan, p. 83.

⁴ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии... Тифлис, 1903, стр. 27.

⁵ Л. Огородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 210.

⁶ J. Basseti, Persia, The Land of the Imams, p. 277.

Անասնահարկը կռչվում էր բնաշխաթեմալու: Մա նույնպես տարրեր բնույթի էր լինում. երբեմն լինում էր հողային հարկի լրացուցիչ մասը, իսկ երբեմն գանձվում էր ընդհանուր գումարով քոչվոր վաշկատուն ցեղերից, որոնք կամ ընդհանրապես հողագործությունը չէին գրազվում, կամ եթե մասամբ էլ գրազվում էին, ապա նրանց գլխավոր եկամուտը գալիս էր անասնապահությունից: Այս դեպքում էլ պետությունը հարկերը ստանում էր ընդհանուր գումարով, իսկ նրա բաշխումը և այլ մանրամասնությունները կարգավորվում էին իշխանների, խաների և այլ ղեկավարների կողմից:

Այսպիսով, անասնահարկը գալիս էր լրացնելու գյուղացիներից գանձվող առանց այն էլ ժանր հողային հարկը:

Հարկեր էին գանձվում նաև այգիներից և ծառերից: Այգիների հարկերը նույնպես տարրեր ձևեր և չափեր էին ընդունում, նախ ծառերի ընդունված կարգին: Սովորաբար մեկ շարիր տարածություն ունեցող այգուց գանձվում էր 10 զրան¹: Ատրպատականում շատ հաճախ հարկը վերցվում էր բերքի քանակի համաձայն՝ խարվարից 5—15 թումանի չափով: Ղազվինում և Խամսեյում հարկ էին վճարում բոլոր խաղողի ողկույզի. դա տատանվում էր յուրաքանչյուր 50 ողկույզից 5 շահի մինչև յուրաքանչյուր մեկ ողկույզից 4 շահի չափերի միջև²: Այս հարկը մեծ գումար էր կազմում հասկապես խաղողագործական շրջաններում, ինչպես, օրինակ՝ Ղազվինում կամ Ուրմիայում: Հետագայում այդ հարկից ստացվող գումարները ավելի նշանակալից չափերի հասան, երբ մրդի արտադրությունը նույնպես ապրանքային բնույթ կրեց:

Որպես օրինակ նշենք Ուրմիայի և Խուզիստանի շրջանները: Ուրմիայի շրջանի ասորաբնակ գյուղերում հիմնականում գրազվում էին խաղողագործությամբ: Նրանց արտադրանքը արգեն շուկայական, ապրանքային բնույթ էր կրում: Նրանք

¹ К. А. Вагмартен, Поездка по Восточной Персии в 1894 году, СПб, 1896, стр. 24.

² Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 100.

հողը վարձում էին ազաներից, որի գիմաց հարկ էին տալիս թե՛ այգուց՝ ըստ նրա տարածության, և թե՛ որոշակի գումար յուրաքանչյուր թանաքից: Եթե խաղողի այգին վարձով էր արվում մեկ տարով, ապա յուրաքանչյուր թանաքից գանձվում էր 10—12 դրան¹:

Հարավային Իրանում աճում էին մեծ թվով արմավենիներ, որոնցից գանձված հարկը շոշափելի գումար էր կազմում: Արմավենիներից վերցվող հարկն էլ տարբեր շափերի էր լինում: Օրինակ, Դալաքիում յուրաքանչյուր արմավենուց օրենքով պետք է պահանջվեր կես դրան, բայց իրականում գանձվում էր շատ ավելին²:

Խուլիստանի նահանգապետ Մեյլի Խաղալը արմավենիների լայնատարած հողամասեր ուներ: Այդ այգիների բերքի երկու հինգերորդը նա վերցնում էր սրպես պետական հարկ և մեկ հինգերորդն էլ սրպես կալվածատիրական բաժին: Եթե այգիները իրենք չէին, ապա միայն բերքի երկու հինգերորդն էր վերցնում: Մեյլի Խաղալի գործերին մասնակից և լավատեղյակ մարդիկ վկայում են, որ նա այդ եղանակով հսկայական եկամուտներ էր ձեռք բերում: Միայն արմավի վաճառքից որոշ տարիներ նա մինչև հարյուր հազար ստերլինգ շահ էր ստանում³: Փաստեր կան նաև այն մասին թե Մեյլի Խաղալը հարկերի հավաքման և ծառերի բերքի բաժինը ստանալու գործում ինչպիսի դաժան միջոցների էր գիմում: Օրինակ, նրաներկայացուցիչը, երբ գնում էր արմավի բերքի լավոր զնահատելու և համապատասխանորեն հարկ նշանակելու համար, հաճախ բերքի քանակը երկու անգամ ավելին էր ցույց տալիս: Դժբախտ գյուղացին, որը մի ամբողջ տարի այգիները մշակել և խնամել էր, զրկվում էր իր արտադրանքից և ամբողջ բերքը հարկերի և կալվածատիրոջ բաժնի անվան տակ գնում էր շեյխի պահեստները⁴:

¹ I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 239

² E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 248.

³ احمد كسروی تاریخ یا نقد ساله خوزستان تهران ۱۳۳۳

⁴ Խուլիստան, էջ 177: ۱۷۶

Հավելչտական է հետևյալ փաստը: Բասեթը հաղորդում է, որ յուրաքանչյուր այգեգործ պարտավոր է մի բնա ագնի և երկու շահի դրամ տալ այսպես կոչված ավյալ շրջանի բամբակագործին (գահնին)¹: Սա, իհարկե, արգեն հնգանյա էր. դատապարտյալը պարտավոր էր վարձատրել գահնին:

Իրանում, ինչպես ասացինք, գանձվում էր նաև գլխահարկ: Այս հարկը XIX դարի երկրորդ կեսին որոշ փոփոխություն ապրեց: Մի կողմից գյուղացիությունը քայքայվելով՝ աղքատացել էր և պակասել նրա մշտական հողատարածությունը, իսկ մյուս կողմից՝ առանձին վայրերում աճել էր գյուղացիական բնակչության թիվը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքները՝ նասր էդ Գին շահի օրոք երկու անգամ բարձրացվեց գլխահարկը, որի դումարը աճեց մոտ 40 տոկոսով, մինչդեռ հողալին հարկը մնում էր նախկինը:

Գլխահարկը որոշ տեղերում ուղղակի կոչվում էր բասրս, գա կազմում էր յուրաքանչյուր աշխատունակ տղամարդուց տարեկան մեկ թուման: Քն ո՞վ էր ենթակա այդ հարկին, որսչվում էր գյուղի ավագների կողմից: Նրանք կարող էին որևէ մեկին զնահատել որպես կես մարդ և նա պետք է վճարեր գլխահարկի կեսը²:

Գլխահարկի տարածված շափը կազմում էր 1,5—3 և 5 դրան: Բայց աղքատները տալիս են նաև տարբեր թվեր: Օրինակ, որոշ վայրերում գլխահարկ էր գանձվում յուրաքանչյուր տղամարդուց 4 դրան, իսկ կանանցից և երեխաներից 2.25 դրան³: Այլ ավյալներ վկայում են, որ ամուսնացած գյուղացիները գլխահարկ են վճարում 1—1,5 թուման, իսկ ամուրիները և աշխատունակ 12—15 տարեկանները՝ 0,5—1 թուման⁴:

Քերզոնը գրում է, որ Ղուշանի խանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ նա ի վիճակի չի եղել պատասխանելու այն

¹ J. Bazzett, Persia, The Land of the Imams, p. 277.

² Նույն տեղում, էջ 277:

³ مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه ... ج ۱ ص ۱۷۰

⁴ Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 96.

Վարցին, թե ինչը ինչքան հպատակներ ունի, քանի որ մարդահամար հրքեր չէր տեցկացվել: Բայց նա ասել է մի շարժանքված թիվ, որ իբր իր իշխանություններից ապրում է 40,000 ընտանիք, որոնցից յուրաքանչյուրը վճարում է մեկ թուման գլխահարկ¹:

Ընդհանրապես ընդունված էր համարել, որ Իրանում քաղաքային բնակչությունը ազատված էր գլխահարկից: Բայց որոշ ազրյուրներ փաստեր են հազարգում, որ քաղաքային բնակչությունն էլ գլխահարկ էր տալիս: որը կազմում էր տարեկան 18 զրան յուրաքանչյուր շնչից²: Ալի Աքբար Բինան գրում է, որ քաղաքային բնակչությունը հրկու ձևի հարկ էր վճարում, մեկը կոչվում էր *սխանեշումարիս*, այսինքն տներից ստացվող հարկ, իսկ մյուսը *սուարշումարիս*, այսինքն գլխահարկ, որը գանձվում էր ըստ ընտանիքի անդամների թվի³:

Ուրմիայի շրջանի որոշ գյուղերում գոյություն ունի մի հատուկ հարկ, որը կոչվում էր *սզարարիթս*, և գանձվում էր մուսուլմաններից տարեկան հինգ զրան, իսկ քրիստոնյաներից ութ զրան⁴:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բացի վերոհիշյալ հարկերից գոյություն ունեին նաև կրոնական հարկեր, որոնք գանձվում էին կալվածատերերից և կոչվում էին *սզաթյաթ* և *խոմսա*: Զարթաթը կազմում էր տարեկան եկամտի տասնորոգը, կամ բերքի տասնորոգը: *խոմսը* կազմում էր տարեկան եկամտի 20 տոկոսը կամ ունեցվածքի 20 տոկոսը: Հասկանալի է, որ կալվածատերերը այս հարկերը տալով՝ հետո նրա ամբողջ քեռը բարգում էին գյուղացիների վրա:

Որոշ տարածում ունեւր նաև բեզարային աշխատանքը: Մեր կողմից արգեն հիշված է 1889—90 թ. օրենքով նաև որոշ ծառայություններ էր պահանջվում բնակչությունից հանա-

¹ مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه ... ج ۱ ص ۱۷۰

² Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 98.

³ علی اکبر بیضا تارخ سیاسی ... ج ۱ ص ۵۰

⁴ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. I, p. 547.

պարհների կառուցման համար: Ըստ այդ կարգի 16—50 տարեկան բոլոր ազամարդիկ տարեկան մի քանի օր պետք է աշխատեն Լանսպարհների վրա: Իսկ նրանք ովքեր չէին աշխատի, պարտավոր էին որոշակի կանխիկ գումար վճարել, որ պետքի նրանց փոխարեն աշխատողներ վարձվեն: Ավելի մոտ վալրերում պետք է աշխատեն 5-ական օր, իսկ հեռու տեղերում 4-ական օր¹:

* * *

Մենք արդեն նշեցինք, որ հարկերի հավաքման գործը կապալուով էր տրվում առանձին մարդկանց. օրինակ՝ Զարմահալի հարկերի հավաքումը տրվել էր Քախաթարի խանին՝ տարեկան 20,000 թումանի դիմաց, իսկ նրա եղբայր Ռեզա Ղուլի խանը նշանակվել էր նույն շրջանի հաքեմ²: Ըստ որում, հարկահավաքությունը հանձնարարվում էր նրան, ով ավելի շատ գումար էր վճարում. այսպես՝ 1894 թվականին Քորուշերդի շրջանի հարկերի հավաքումը կապալուով էր տրվել 10,000 թումանի դիմաց, բայց մայիս ամսին մի ուրիշ անձնավորություն առաջարկեց 11 000 թուման և այդ գործը հանձնարարվեց նրան³:

Այս երևույթը շատ բնորոշ էր և ցույց է տալիս, թե ինչպիսի քմահաճույք էր տիրում հարկալիք սխտեմում: Բնական է, որ ավելի մեծ գումար վճարող հարկահանը այդ գումարը, եթե ոչ ավելին, պետք է կորզեր գյուղացիությունից: Գրան պիտի ավելացնել նաև այն, որ հաճախ առաջին կապալառուն գործը կրսատ թողած հեռանում էր, իսկ նոր հարկահանը՝ չեղյալ համարելով նախկին գանձումները, նորից էր սկսում հարկահավաքը:

Հարկալիք ընդհանուր սխտեմը և հարկահանների գաժան քաղաքականությունը մեծ ավերածություններ էին կատարում իրանական գյուղում:

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 169.

² I. B. Biskop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. I, p. 309.

³ M. Л. Томара, Экономическое положение Персия, СПб, 1895,

Նաշմ օլ Մուշքը 1881—82 թվականներին շրջել է Հարավային Իրանի մի շարք շրջաններում և հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում իր ապավորութունների մասին: Ենթադրանքների Արարատանս գրքում նա նկարագրում է հուլիստանի, կամ ինչպես այն ժամանակ ընդունված էր անվանել Արարատանի, քայքայված և ավերված վիճակը: Խուլիստանը ընդհանրապես հարուստ և բերրի երկրամաս է, բայց այդ ժամանակ տնտեսական անկում էր ապրում: Նաշմ օլ Մուշքը այդ վիճակի պատասխանատվությունը դնում է կենտրոնական կառավարության, տեղական շեյխերի, հաքիմների ու հողատերերի վրա, որոնք դաժանորեն շահագործում էին ժողովրդին: Երինակ. Ազիլիում յուրաքանչյուր շարիր հողամասի հարկը հասել էր 20—30 թումանի, իսկ մի զույգ տավարից վերցվում էր երեք թուման: Այս ամենը հասցրել էր այն բանի, որ գյուղացիները լքել էին իրենց քնակավայրերը ու հեռացել: Նույն էր նաև Գեղֆուլում և Եուլթարում, որտեղ գյուղացիները ի վիճակի չէին վճարել պետական հարկերը և խալիսի հողերի բերքաբաժինը: Այս երկու քնակավայրերում ոչ մի քարեկենցիկ ընտանիք չկար, նրանք քայքայվել և ազրատ ու թշվառ գոյություն էին քարշ տալիս: Նույն էր Ռամհորմուլում, որի քնակությունից մնացել էր ընդամենը 200 ընտանիք, այն էլ ամենաթշվառ վիճակում¹:

Նոսելով հարկահանների և այլ պաշտոնյաների ոտնձգությունների ու դաժանությունների մասին՝ Քերչոզինը գրում է. «Դժվար է, և մինչևիսկ անհնար, թվարկել Իրանում վաղուց արձատացած բուրբ շարաշահումները, որ տեղի էին ունենում հարկերը հավաքելու ժամանակ, և որոնք զնալով ավելի մեծ շահեր էին ընդունում: Դա նախ և առաջ արտահայտվում էր նրանում, որ ունեցվածքի, հողային հարկի, աշխատանքի և ապրանքի սահմանումը և զնահատումը կատարվում էր միանգամայն քմահաճ ձևով: ... Երկրորդ, զնակավայրերը, մեծ մասամբ իրենց իսկ մարզի եկամուտների հավաքը զնելով:

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 170.

կամ ջանում էին վերցնել հնարավոր ամեն ինչ՝ հոգ շտանելով պետական շահերի մասին, կամ էլ հարկահանությունը կաշառքով տալիս էին նոր գնորդների և այգպիսով գյուղացու վրա բարդվող բեռը կրկնակի դարձնում: ...Մեծականատերերը, նրբ հնարավորություն էին ունենում՝ կաշառում էին հարկահաններին, տևարականները կաշառում էին մաքսատան աշխատողներին և այսպիսով ընդհանուր գողությունը հասնում էին մինչև առաջին մինիստրը»¹:

Այսպիսի և բազմաթիվ այլ հանգամանքներ խանգարում էին նրկրի տնտեսության զարգացմանը, քանի որ մինչևիսկ կալվածատերերն էլ առանձնապես շահագրգռվածություն նաև դեռ չէին բերում այդ գործում: Վլասովը 1892 թ. գրում էր, որ նորաստանի հողատերերը պետական հարկերի ծանրության հետևանքով ջանքեր չէին գործադրում գյուղատնտեսությունը զարգացնելու համար²:

Հարկերի հավաքման գործում թույլ տրված շարաշահումների մասին էլ է խոսում Բերյուզինը: Նա գրում է, որ XIX դարի կեսերին ստացականների կամ բարաթների շարաշահումները՝ մի կողմից, և հարկերի հավաքման գործում խաների ստանձգությունները՝ մյուս կողմից, մեծ չափերի էին հասել: Նրկրի աարբեր շրջանների ղեկավարները, բռնի կերպով հարկերը հավաքելով, ոչինչ չէին մտածում պետական զանձարանը: Կառավարության պարտքատերերին նրանք այնքան էին քաշքռում, որ վերջիններս համաձայնվում էին բարաթները վաճառել շնչին դնով, մինչդեռ նահանգապետները այդ բարաթները ներկայացնում էին կառավարությանը որպես ամբողջովին վճարված փաստաթղթեր: Այդ սխտեմը այնքան էր կատարելագործվել, որ արդեն պարտքատերերից շատերին հայտնի էր բարաթների իսկական գինը, որը փոփոխական էր տարբեր նահանգներում: Այսինքն մի նահանգում վճարում էին

¹ Н. Березин, Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 235—237.

² П. М. Власов, Извлечение из отчета о поездке в 1892 г. по Северным округам Хорасана. «Сборник Материалов по Азии», вып. 52, 1893, стр. 14.

բարաթներէր միայն կես զինը, մյուսում միայն մեկ տասնե-
րորդը և այլն¹։

Ով, այսպիսով, պետական այդ հարկերի գանձման հնարա-
վորութիւններէ մասին խոսելով՝ Քերզոնը հանգում է այն նշ-
րակացութեան, որ միայն իրանական գլուղացու և ստորին դա-
սակարգերի, որոնց վրա բացառապէս բարդված էր հարկերի
ամբողջ բեռը, արտակարգ սակավապահութիւնն էր, որով
կարելի էր բացատրել, թէ քնդհանրապէս ինչպէս էր հնարա-
վոր այդպիսի շահերի հարկեր հավաքել²։

Հարկային սխտեմի նեխվածութեան և այդ ասպարեզում
գոյութիւն ունեցող շարաշահումներէ մասին նյութերի կարելի
է հանդիպել և ժամանակի մամուլի առանձին էջերում։ Իհար-
կէ, պետք է նշել, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի
Իրանում մամուլ այսօրվա հասկացողութեամբ գոյութիւն չու-
ներ, բայց դարավերջին արտասահմանում մի քանի իրանա-
կան թերթեր էին լույս տեսնում, որոնք այս կամ այն շահով
արտացոլում էին Իրանի ներքին կշիւների մոտավոր պատկերը։
Այդ թերթերից էր նաև Կալիփաթում լույս տեսնող «Հաթի ու
մաթին»³-ը։ Քերթի առանձին համարները որոշ նյութեր են պա-
րունակում Իրանի XIX դարի երկրորդ կեսի սոցիալ-գասա-
կարգային հարաբերութիւնների, գլուղացիութեան, հարկային
սխտեմի և այլ հարցերի մասին, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն
են ներկայացնում ուսումնասիրողների համար։ Քերթի 1900
թվականի ապրիլի 23-ի համարում ասված է, որ Իրանի քնակ-
չութիւնը շորս դասակարգի է բաժանված. նախ ազնվականու-
թիւնն ու հոգևորականութիւնը, երկրորդ՝ արքայազունները,
խաները, պաշտոնյաները, մեծահարուստները և այլն, երրորդ՝
գինվորականները, շորքորդ՝ գլուղացիութիւնը և աշխատա-
վորութիւնը, որոնք պահպանում և նյութապէս ապահովում են

¹ Н. Березин, Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 239.

² G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 440.

³ «Հաթի ու մաթին» թերթի որոշ համարներ պահպանվում են Լենինգրա-
զի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետի գրադարանում։

առաջին երեք գասակարգերին: Եթե վերջին գասակարգը անկում ապրի, ապա ապահովված է նաև մյուս երեքի անկումը: Ահա հենց այդ պատճառով էլ առաջավոր երկրներում շորթորդ գասակարգի պահպանումը պարտադիր են համարում և ոչ մի շանք չեն խնայում նրան առաջնորդելու համար¹:

Այս խոսքերով մի կողմից թերթը իր համակրանքն էր հայտնում գյուղացի աշխատավորութայն նկատմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ նշելով այդ գասակարգի անմխիթար վիճակը, շահագործող գասակարգերին զգուշացնում է, որպեսզի նրանք վերջնականապես շքամեն գյուղացիութայնը, քանի որ դրանով նրանք կզրկվեն հենց իրենց հակալական եկամուտներից և կկանգնեն ոչնչացման վտանգի առաջ: Թերթը անզրադառնում էր նաև այն հակալական թալանին, որ տեղի էր ունենում հարկեր կամ սկստա հավաքելու անվան տակ:

1900 թ. ապրիլի 2-ի համարում, խոսելով երկրում իշխող անարթիայի մասին, գրում էր, որ դրամ ձեռք բերելը Իրանում ճիշտ օրենքներ չունի: Դա կախված է ուսյաթից: Եթե ուսյաթը խեղճ լինի, ինչպես օրինակ՝ Քերմանի գյուղացիությունը, ինչ անվան տակ էլ որ ցանկանան՝ նրան կքամեն: Իսկ եթե գյուղացին դիմադրի, ինչպես, օրինակ՝ Ցաղզում, ապա գործը առանց վերադաս մարմինների միջամտության գլուխ չի գա՞:

Այստեղ փաստորեն թերթը քողարկված ձևով հասկացնում էր, որ պետք է դիմադրել և տեղի շտալ: Միայն այս դեպքում կարելի էր ազատվել կալվածատերերի և պաշտոնյաների ստնձգություններից, այլապես նրանք գյուղացիներին կհասցընեն մինչև ոչնչացման կգրը:

Խոսելով հարկային սիստեմի և հարկային ասպարեզում եղած անարդարությունների մասին, թերթը գրում էր, որ Իրանի պետական եկամուտները օրենքի բացակայության պատճառով ոչ մի կարգ ու կանոնի ենթակա չեն: Կառավարությունը նահանգները հանձնում է ավելի մեծ կապալավճար տվող

¹ حبل المتين ۲۳ آوریل ۱۹۰۰

² حبل المتين ۲ آوریل ۱۹۰۰

նահանգապետներին: ...Հարկերի հավաքման այս եղանակի հետևանքով, մի կողմից՝ պետության հկամուտներն են հվազում, մյուս կողմից՝ գյուղացիության մասսայական քայքայման պատճառ դառնում: Նահանգապետները պետությանը տալիս են տարեկան 15 միլիոն թուման, իսկ դրա փոխարեն նրանք բնակչությանից գանձում են երեք անգամ ավելին¹:

Ստեղծված դրությունից դուրս գալու համար թերթը առաջարկում էր, որպեսզի Իրանի կառավարությունը լրջորեն վերանայի կալվածքների գրանցումները, հարկերը սահմանի արգարացի լսփերով, վերացնի առանձին ժառանգությունների գիմաց կալվածքներից բերքաբաժին և հարկեր հավաքելու իրավունքը տալու պրակտիկան, որպեսզի պաշտոնյաները իրենց ուճիկները կամ թուշակները պետությունից ստանան և հավաքած հարկն էլ պետությանը հանձնեն²:

¹ 1900 جويل ۲۳ حبل المتين

² 1900 جولاى ۹ حبل المتين

ՀՈՂՈՂ-ՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՎՄԱՆ ՆՈՐ
ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ, ՀՈՂԱՏԻՆ ՌԻՆՏԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՏԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Մինչև XX դարի 20-ական թվականները, երբ իրանում մացվեց ազգաբային օրենսդրություն, կալվածատիրոջ և գյուղացու փոխհարաբերությունները կարգավորող օրենքներ գոյություն չունեին: Այդ պատճառով էլ ոչ միայն առանձին նահանգներ, այլ մինչև իսկ առանձին շրջաններ ունեին իրենց սովորություններն ու ընդունված կարգը, որոնք փոփոխություն էին ենթարկվում նահանգապետների, խաների և կալվածատերերի հայեցողությամբ:

Սակայն, այնուամենայնիվ, հողի վարձակալման պայմանների հիմքում, ինչպես առաջ, ընկած էին գյուղատնտեսության բազկացուցիչ հինգ տարրեր՝ հողը, ջուրը, սերմացուն, տավարը և աշխատուժը: Այս տարրերի պատկանելությունից էլ բխում էր բերքի բաշխման շահերը: Իհարկե, ինչպես հետագայում կտեսնենք, ոչ միշտ էր, որ այդ տարրերին հավասար բաժին էր հասնում: Հաճախ պատահում էին զեպքեր, որ, տարրեր հանգամանքներից հլնելով, այս կամ այն տարրը ավելի մեծ բաժին էր ստանում: Երբեմն, օրինակ, կալվածատերն իրեն տրամադրած որևէ տարրի համար ավելի մեծ բաժին էր վերցնում, իսկ աշխատուժը և գործիքները մեկ տարր էր հաշվում: Թայց, ընդհանրապես, հողի և ջրի տերը՝ հողամասը վարձով սուլով գյուղացուն, նայած հողի բերքու-

թյան, նրանից ստանում էր բերքի երկու երրորդը կամ երեք հինգերորդը¹։

Ուրեմն մի բան պարզ է, որ ինչպիսի մաս էլ տրամազրկվեր առանձին տարրերին, բուրբ գնացներում դա լինում էր կալվածատիրոջ օգտին։

Ինչպես արդեն նշել ենք՝ հողը վարձակալելու եղանակը կոչվում էր *ամուղարեհա*, իսկ այգիները վարձակալելու եղանակը՝ *ամոսակաթա*։ Այդ համաձայնագրերը լինում էին տարբեր ժամկետներով և տարբեր պայմաններով։ Անկախ նրա բնույթից հողային վարձակալման կապակցությամբ ծագած վեճերը կարգավորվում էին կրոնական օրենքներով։ Գոյություն ունեւր ընդհանուր այն կարգը, որ բուրբ տնտեսի հողերը կարելի էր հա պահանջել քառասունինը տարին տեղեկուց հետո։ Որոշ տվյալներով այդ ժամկետը իննսունինը տարի էր։ Սակայն միանգամայն հասկանալի է, որ այդ օրենքները հեռու-թյամբ շրջանցվում էին²։

Մոզարեհ կոչվող վարձակալման պայմանները երկրի տարբեր մասերում տարբեր բովանդակություև էին ունենում։ Ինչպես կատենենք առանձին նահանգներում կիրաււվող վարձակալման եղանակների մասին խոսելիս, գյուղացու և կալվածատիրոջ բաժինները, մեծ մասամբ կախված տեղի առանձնահատկություններից, սովորություններից, երբեմն էլ կալվածատիրոջ քահանայութից, տարբեր շափեր էին ընդունում։

Այն վայրերում, որտեղ ավելի նպաստավոր պայմաններ կային հողագործության համար կամ մշակվում էին ավելի արժեքավոր կուլտուրաներ, մուլքագարները գլխահարկը և անասնահարկը փոխարինում են գրամային հարկով՝ մշակվող հողի միավորից։ Այն վերջինը երկրի տարբեր շրջաններում տարբեր էր թե իր մեծությամբ և թե իր անունով։ Հատ որում, անունների միատեսակություևը դեռևս չէր նշանակում շափի

¹ J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 253.

² Նույն տեղում, էջ 278.

Համասարտություն՝ միեւնիսկ Հարեան գյուղերում: Դրա մեջ արտահայտվում էր ցանքսի որակը, ոտոզումը, հողամասի եկամտաբերությունը և այլ հանգամանքներ: Մյուս կողմից էլ շափի միավորի համասարտությունը չէր նշանակում հարկազրման միասնակուսություն, քանի որ վերջինս բացի բազմաթիվ պատահական պատճառներից, արտահայտում էր նաև գյուղի ամբողջ անտեսության վիճակը¹:

Ահա այսպիսի գրություն էր տիրում հողի վարձակալման քննզավառում:

Հասկանալի է, որ նոր տիպի կալվածատիրոջ՝ մուլքագարի հանդես գալը իր հետ բերեց նաև որոշ փոփոխություններ ազրարային հարաբերություններում, որոնք ծնունդ էին սոցիալ-անտեսական նոր պայմանների: Միանգամայն ճիշտ է գնահատում Ռիտիքը, որ մասնավոր հողատիրության պայմաններում յայն տարածում գտավ հողը վարձով տալու պրակտիկան, որը շատ ձեռնառու էր կալվածատերերին, որովհետև առանց որևէ հողատիր մեծը էին բերում մեծ եկամուտների: Վարձակալը ընդհանրապես այդպիսի անտեսություններից մեծ օգուտ չէր քաղում, հատկապես եթե նկատի ունենանք հողատերերի անօրինական վերաբերմունքը վարձակալների նկատմամբ, որոնք երբեմն ստիպում էին գյուղացի վարձակալին չքել անտեսությունը և փախչել ուրիշ նահանգներ՝ ավելի մարդկային վերաբերմունքի հանդիպելու և պակաս ծանր տուրքեր տալու հույսերով²:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ նոր հողատիրոջ՝ մուլքագարի իշխանության և իրավունքների աճը՝ մի կողմից, և կառավարության իշխանության թուլացումը՝ մյուս կողմից, հասցնում են այն բանին, որ մուլքագարները փոխում են գոյություն ունեցող հարաբերությունները իրենց օգտին՝ ի վնաս գյուղացիության և միեւնիսկ ի վնաս պետության շահերի: Պե-

¹ Л. Ф. Туганов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 39—40.

² П. А. Риттик, Политико-статистический очерк Персии, СПб, 1896, стр. 81.

տությունը, տարիներ առաջ սահմանելով գյուղերից դանձվող տուրքերի որոշակի գումարը և այնուհետև հաշվի շահանելով երկրի տնտեսական զարգացումը և համապատասխան փոփոխության շնթարկելով այդ ցուցակները, ոչ միայն թույլ էր տալիս մուլքադարին յուրացնելու ավելցուկները, այլև փաստորեն օրինականացնում էր մուլքադարի իրավունքները այդ գրամական տուրքերի նկատմամբ և սահմանափակում իր իսկ իրավունքները¹։

Այդ պրոցեսը շարունակվում է մինչև XIX դարի վերջը և XX դարի սկզբները, երբ մուլքադարները վերջնականապես իրավական ձևակերպում են տալիս իրենց այն արտոնություններին, որ ձեռք էին բերել ժամանակի ընթացքում։ Պնասությունը ոչ միայն ի վիճակի չեղավ խանգարել այդ պրոցեսը, այլ մինչևիսկ ստիպված եղավ օրենսդրական ակտերով օրինականացնել ստեղծված գրությունը։

Անշուշտ, նոր պայմաններում մուլքադարների հանդես գալը և այլ հանգամանքներ մեծապես փոխեցին երկրում իշխող ագրարային հարաբերությունները և, ինչպես միանգամայն ճիշտ կերպով նշում է Կայնմը, հարցի ուսումնասիրման տեսակետից բամենաժանր և դժվարին խնդիրը դառնում էր այն, թե այդ ամենից հետո ինչպիսի իրավունքներից էր սգտրվում գյուղացին և ընդհանրապես ինչպիսի վիճակում էր նա²։

Նախկինում վիճակը ավելի պարզ էր։ Խաները գյուղերում տնտեսությամբ էին զբաղվում։ Նրանք համարվում էին միայն կարգ ու կանոնի պահպանողներ և պետական պաշտոնյաներ։ Այդ ամենի համար նրանք ստանում էին բերքի մեկ տասներորդ մասը։ Գյուղացիները բերքի մեկ տասներորդն էլ վճարում էին պետությանը որպես հարկ, ինչպես նաև զիթահարկ և այլ տուրքեր, որոնց մասին արգեն նշել ենք։

¹ Ա. Փ. Կարաков, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 38.

² Դ. Կազմ, Персидские земли план «Новая абсолютность», Кривошадек, 1914, стр. 118.

XLX դարի երկրորդ կեսին շատ բան էր փոխվում, քղզժ-
բախտ ուշաթը,— գրում է Կալինը,— առախ էր այն ամենը
ինչ նա վաստակում էր: Նրան թողնում էին միայն այնքան, որ
նա չմտնանա սովից¹:

Ինչպես ասվեց՝ ըստ շարիաթի օրենքների գյուղացին
պարտավոր էր կալվածատիրոջը տալ բերքի տասնորոգը, պե-
տությանը նույնպես տասնորոգը, այսինքն ընդամենը իր բերքի
մեկ հինգերորդը: Բայց նոր պայմաններում նա մուլքագարին
առախ էր բերքի մեկ երրորդը, եթե հողից բացի հողագործու-
թյան համար անհրաժեշտ բոլոր մյուս տարրերը սրամագրեր
ինքը: Իսկ եթե մուլքագարը գյուղացուն տար նաև սերմացու,
սալար, գյուղատնտեսական գործիքներ, ապա նա ստանում
էր բերքի 55 տոկոսը²:

Սա արգեն բերքի բաշխման նոր համաշարիություն էր,
որը անհամեմատ ծանր էր գյուղացու համար: Երկրում զար-
գացող ապրանքա-գրամային հարաբերությունների պայման-
ներում կալվածատերերը ձգտում էին առավել շահով բաժին
ստանալ բերքից և այն իրացնել շուկայում՝ վերածելով դրա-
մի, որի կարիքը շատ մեծ էր: Գյուղացին կալվածատիրական
և պետական բաժինները և այլ տուրքեր տալուց հետո, եթե
որևէ ավելցուկ միջոց էլ ունենար, ապա դրա իրացման գոր-
ծում հանդիպում էր մի շարք դժվարությունների, քանի որ շու-
կան գտնվում էր կալվածատեր-տնտեսականների ձեռքում:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ
առնել այն հարցի վրա, թե ինչպես են գնահատում և բնութա-
գրում հողի վարձակալման ձևերը Իրանի իշխող խավերի գա-
ղափարախոսները: Արգուլահ Մոսթոֆին, որը զաշարների
օրոք պետական բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել, իր հուշերում,
որը նա վերնագրել է «Իմ կենսագրությունը կամ զաշարների
չրչանի հասարակական և վարչական պատմությունը», անդ-

¹ Նույն տեղում, էջ 120:

² М. Павлович. Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 22.

բազանաչափ հողի վարձակալման Իրանում կիրառվող կզանակին, բանավեճի մեծ մասին է նրա քննադատը: Նա նշում է, որ XX դարի սկզբներին հանդիպում է մի եվրոպացու, որը աշխարհագրության միջազգային ընկերության անդամ էր և «...իր մտքերից հրկում էր, որ ազատամիտներից էր...»: Նա հարցնում է Մոսթոֆուն, արդյո՞ք Իրանում գյուղացիներին հող տալու հարց կարող է ծագել: Մոսթոֆին բացասական պատասխան է տալիս: Այդ մարդը զարմանքով հարցնում է պատճառը: Մոսթոֆին պատասխանում է, որ Իրանի գյուղացին եվրոպական գյուղացու պես վարձկան չէ, այլ նա կալվածատիրոջ մասնակից ընկերն է: Նա այնուհետև բացատրում է գյուղատնտեսության հինգ տարրերը՝ հողը, ջուրը, տավարը, սերմացուն և աշխատուժը, և ավելացնում, որ կալվածատերերից և գյուղացիներից ով ինչ տրամադրի այդ հինգ տարրերից, դրա դիմաց էլ կստանա բերքի համապատասխան մեկ հինգերորդ մասը: Իհարկե այդ դոժովում դեր է խաղում նաև առաջարկն ու պահանջը: Եթե հողը բերքի չէ և ավելի շատ աշխատանք է պահանջում, ապա գյուղացիները դժվարությամբ կհամաձայնվեն մշակել այդպիսի հողը և այդ դեպքում կալվածատերը օտիվված է ավելի մեծ բաժին հատկացնել գյուղացուն: Եվ հակառակը, բերքի հողերում, հատկապես այն վայրերում, ուր բնակչությունը խիստ է ու աշխատող մեքերը շատ, կալվածատերը ավելի մեծ բաժին է հատկացնում իրեն: Բայց Մոսթոֆին ավելացնում է, որ այդ տարբերությունը ընդհանրապես մեծ չէ: Անշրդի՝ զեմի հողերում կալվածատերը արամագրում է միայն հողը, հեռևաբար և վերջնում է բերքի շոքից մեկը: Կամ գյուղից հեռու ընկած հողերից նա մինչև իսկ վերջնում է հինգից մեկը: Մոսթոֆին շարունակում է, որ իր զրուցակիցը ուղադրությամբ լսել է իրեն, լրացուցիչ բացատրություններ պահանջել և խոստացել է իր հողվածը տպագրվելու դեպքում մի օրինակը ուղարկել նրան: Եվ ահա շուտով նա ստանում է հողվածի մի օրինակը, որի մեջ հեղինակը, Մոսթոֆու հասարակական գիրքը հիմք ընդունելով, գո-

վարանում է Իրանում գոյութուն ունեցող գյուղացու և կալվածատիրոջ այդ հարաբերությունները¹:

Ինչպես տեսնում ենք, սա մի փորձ է արգարացնելու հուզային հարաբերությունների այն վիճակը, որ տիրում էր Իրանում մինչև վերջերս: Այս տեսակետը կրկնել են պարսիկ մի շարք այլ հեղինակներ և քաղաքական գործիչներ: Նրանք փորձել են այնպես մեկնաբանել, որ իբր Իրանում կիրառվող հողի վարձակալման եղանակները փաստորեն ոչ թե շահագործողական էին, այլ փոխադարձ համաձայնության և մասնակցության արդյունք: Գյուղացին ոչ թե շահագործվում է կալվածատիրոջ կողմից, այլ նա իր հոժար կամքով մասնակցում է հողագործությանը և ստանում իր համապատասխան բաժինը: Ինչպես արդեն ցույց տրվեց նախորդ գլուխներում այս տեսակետը զուրկ է ճշմարտությունից և նպատակ ունի պաշտպանել շահագործող դասակարգերի շահերը և բթացնել գյուղացիության ինքնագիտակցությունը:

Հողօգտագործման եղանակները տարբեր էին երկրի տարրեր մասերում: Այդ եղանակների որոշման գործում նկատի էին առնվում բազմաթիվ հանգամանքներ:

Այստեղ անհրաժեշտ է պարզել՝ արդյո՞ք մշակվող հողամասերը մշտական էին տրվում գյուղացուն, թե՞ վերաբաշխվում էին ամեն տարի:

Տիգրանովը նշում է, որ խաները հանդիսանում էին շահի անժամկետ վարձակալները՝ ունենալով նաև որոշ վարչական իրավունքներ կալվածքների նկատմամբ, իսկ գյուղացիները անժամկետ վարձակալներ իրենց մշակած հողամասի՝ ունենալով որոշ կախվածություն խանից²: Փա նշանակում է, որ գյուղացիները սերնդն սերունդ վարձակալում և մշակում էին միևնույն հողը և այդ հողի վարձակալման իրավունքը իրենց էին վերապահում: Գյուղացիներին այդ իրավունքից զրկել չէր կարելի:

¹ ԲՎԱ-1 ց 205 ց 1950 ... מיד الله مستوفی شرح زندگانی من

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПБ, 1909, стр. 3.

Բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ երևույթը համատարած չէր. երկրի տարբեր շրջաններում այն տարբեր կիրառում էր ունենում: Այսպես, օրինակ՝ Քերմանում հողը վարձով էր արվում 4—6 տարի ժամանակով: Գիլանի մի շարք գյուղերում կալվածատերը հողը վարձով էր տալիս 10 տարի ժամկետով՝ պայմանագրում նշելով վարձակալման պայմանները¹:

Ֆարսի որոշ շրջաններում գյուղի մշակելի հողերը բաժանվում էին առանձին մասերի, որոնք կալվում էին սահմանափակ գյուղի գիրքին կամ տեղական պայմաններին: Չմտնելով, համարյա ցանքսի նախօրյակին հողերը բաժանվում էին գյուղի կողմից արամագրվելիք արտոնների թվի համապատասխան: Սահրաները բաժանվում էին երկար շերտերի և յուրաքանչյուր արտին հատկացվում էր մեկ կամ մի քանի շերտ վարուցանքի համար: Բայց որոշ շրջաններում գյուղացիները համեմատաբար երկարատև ժամանակով էին հողամասեր ստանում մշակելու համար: Օրինակ՝ Ջավաքանում ոտոզվող հողերը բաժանվում և գյուղացիներին էին արվում երկարատև ժամանակով: Եթե որևէ գյուղացի մահանար, ապա հողամասը անցնում էր նրա ժառանգներին: Եթե որևէ ընտանիք բնակահանրապես ոչնչանար կամ հեռանար, մի որևէ ուրիշ մարդ կարող էր բերվել նրա տեղը: Բայց հողը մշակողի իրավունքները առ ու ժախի ենթակա չէին²:

Երբազդից մինչև Լար և Լարից մինչև Ֆորգ ընկած շրջաններում ոտոզվող հողերը ամեն տարի բաժանվում էին արոշ ունեցող գյուղացիներին մինչև Այդ շրջանների գյուղերի մեծ մասում բաժանման ենթակա հողերը առանձնապես մեծ տարածություն չէին կազմում, արտոններն էլ բազմաթիվ չէին³: Ֆահրաչի հողերը պետական էին, բայց դրանք նույնպես մշակելու համար յուրաքանչյուր տարի բաժանվում էին գյուղացիների միջև: Դա գուցե և նրա համար էր արվում, որ գյուղա-

¹ АБИП, ф. персид. стол, л. 74, л. 24

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 171.

³ E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 253.

ցին որևէ հավակնություն չունենար իր մշակած հողի նկատմամբ, ընայած որ, կարող էր նա մի քանի տարի շարունակ միևնույն հողամասը մշակել¹: Յարսի որոշ շրջանների գյուղերում ոտոզվող հողերը բաժանվում էին մի քանի տարին մեկ անգամ: Բայց այդպես չէր, որինակ, եիրում, որը պետական սեփականություն էր և հողը ամեն տարի էր բաժանվում գյուղացիների միջև: Այդ հողերի եկամուտների գանձումը 1881 թ. հանձնվել էր երկու անձնավորությունների, որոնք գյուղացիներից գանձում էին բերքի երկու երրորդը բնամթերքով և ամեն տարի հողերը վերաբաժանում էին գյուղացիների միջև²:

Ինչպես ցույց են տալիս վերը բերված փաստերը՝ հողը մշակելու համար գյուղացուն տրված ժամկետների հարցում նույնպես երկրում համընդհանուր կարգ գոյություն չունեի. նայած տեղի պայմաններին և առանձնահատկություններին դա փոփոխական էր լինում: Սակայն նկատվում էր հողի քաշխումը համախափ դարձնելու մի ընդհանուր միտում՝ քանի որ դա գյուղացու շահագործումը ուժեղացնելու անսակահից մեծ նարավորություններ էր ստեղծում կալվածատերերի համար:

Ինչպես ասացինք, կալվածատերերը մեծ մասամբ բնակվում էին քաղաքներում և անմիջականորեն հողագործությունը էին զրազվում: Բայց ի տարբերություն խոշոր կալվածատերերի, միջին և մանր հողատերերը համախ իրենք էին հողագործությունը զրազվում: Օրինակ, Ղազվիևի և Լենգաուզի մեջանգում բնկած Վիլյա գյուղի տնտեսությունը ղեկավարում էր տերը՝ Միրզա Փարիմը³, Իհարկե, պատահում էին նաև առանձին ղեկներ, երբ խոշոր հողատերերը իրենք էին ղեկավարում տնտեսությունը: Օրինակ, Մարվի շրջանի գյուղերի մեծ մասի տերը և միաժամանակ կառավարության ներկայացուցիչը՝ Սարգսրը, մոտ 150 օգնականներով ինքն էր ղեկավարում ամբողջ տնտեսությունը⁴: Բայց սա բնորոշ չէր ամբողջ երկրի համար: Աղքատները վկայում են, որ կալվածա-

¹ Նույն տեղում, էջ 279.

² Նույն տեղում, էջ 253.

³ ИГВИА. ф. 76. л. 197, л. 14.

⁴ «Материалы по изучению Востока», вып. 1, 1909, стр. 13.

Բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ երևույթը համատարած չէր. երկրի տարբեր շրջաններում այն տարբեր էիրատում էր սննհնում: Այսպես, օրինակ՝ Փերմանում հողը վարձով էր արվում 4—6 տարի ժամանակով: Գիլանի մի շարք գյուղերում կալվածատերը հողը վարձով էր տալիս 10 տարի ժամկետով՝ պայմանագրում նշելով վարձակալման պայմանները¹:

Ֆարսի որոշ շրջաններում գյուղի մշակելի հողերը բաժանվում էին առանձին մասերի, որոնք կոչվում էին ասհրան՝ նայած գյուղի դիրքին կամ տեղական պայմաններին: Ձմռանը, համարյա ցանքսի նախօրյակին հողերը բաժանվում էին գյուղի կողմից տրամադրվելիք արորների թվի համապատասխան: Սահրաները բաժանվում էին երկար շերտերի և յուրաքանչյուր արորին հատկացվում էր մեկ կամ մի քանի շերտ վարուցանքի համար: Բայց որոշ շրջաններում գյուղացիները համեմատաբար երկարատև ժամանակով էին հողամասեր ստանում մշակելու համար: Օրինակ՝ Ջավաջանում ռոտզվող հողերը բաժանվում և գյուղացիներին էին արվում երկարատև ժամանակով: Եթե որևէ գյուղացի մահանար, ապա հողամասը անցնում էր նրա ժառանգներին: Եթե որևէ ընտանիք ընդհանրապես ոչնչանար կամ հեռանար, մի որևէ ուրիշ մարդ կարող էր բերվել նրա տեղը: Բայց հողը մշակողի իրավունքները առ ու ժախի ենթակա չէին²:

Եիրազից մինչև ևար և ևարից մինչև Ֆորդ ընկած շրջաններում ռոտզվող հողերը ամեն տարի բաժանվում էին արոր ունեցող գյուղացիներին միջև: Այդ շրջանների գյուղերի մեծ մասում բաժանման ենթակա հողերը առանձնապես մեծ առաժույթյուն չէին կազմում, արորներն էլ բազմաթիվ չէին³: Ֆահրաշի հողերը պետական էին, բայց դրանք նույնպես մշակելու համար յուրաքանչյուր տարի բաժանվում էին գյուղացիների միջև: Գա գուցե և նրա համար էր արվում, որ գյուղա-

¹ АБПР, ф. персия, стол, 1, 74, л. 24

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 171.

³ E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 253.

քին որևէ հաճանքություն չունենար իր մշակած հողի նկատմամբ, լնայած որ, կարող էր նա մի քանի տարի շարունակ մինևույն հողամասը մշակել¹։ Յարսի որոշ շրջանների գյուղերում սոսոզվող հողերը բաժանվում էին մի քանի տարին մեկ անգամ։ Բայց այդպես չէր, օրինակ, հիրում, որը պետական սեփականություն էր և հողը ամեն տարի էր բաժանվում գյուղացիների միջև։ Այդ հողերի հկամուտների գանձումը 1881 թ. հանձնվել էր երկու անձնավորությունների, որոնք գյուղացիներից գանձում էին բերքի երկու երրորդը բնամթերքով և ամեն տարի հողերը վերաբաժանում էին գյուղացիների միջև²։

Ինչպես ցույց են տալիս վերը բերված փաստերը՝ հողը մշակելու համար գյուղացուն տրված ժամկետների հարցում նույնպես երկրում համընդհանուր կարգ գոյություն չունեիր. նայած տեղի պայմաններին և առանձնահատկություններին դա փոփոխական էր լինում։ Սակայն նկատվում էր հողի քաշխումը հաճախակի դարձնելու մի ընդհանուր միտում՝ քանի որ դա գյուղացու շահագործումը ուժեղացնելու տեսակետից մեծ նեարավորություններ էր ստեղծում կալվածատերերի համար։

Ինչպես ասացինք, կալվածատերերը մեծ մասամբ բնակվում էին քաղաքներում և անմիջականորեն հողագործությունը էին զրադվում։ Բայց ի տարբերություն խոշոր կալվածատերերի, միջին և մանր հողատերերը հաճախ իրենք էին հողագործությունը զրադվում։ Օրինակ, Ղազվինի և Լենգաուդի մեջանդում բնկած Վիյա գյուղի տնտեսությունը զիկավարում էր տերը՝ Միրզա Փարսիմը³։ Իհարկե, պատահում էին նաև առանձին զեպքեր, երբ խոշոր հողատերերը իրենք էին զեկավարում տնտեսությունը։ Օրինակ, Մարզի շրջանի գյուղերի մեծ մասի տերը և միաժամանակ կառավարության ներկայացուցիչը՝ Սարգսրը, մոտ 150 օգնականներով ինքն էր զեկավարում ամբողջ տնտեսությունը⁴։ Բայց սա բնորոշ չէր ամբողջ երկրի համար։ Աղբյուրները վկայում են, որ կալվածա-

¹ Նույն տեղում, էջ 278։

² Նույն տեղում, էջ 288։

³ ЦГВИА. ф. 76. л. 197. л. 14.

⁴ «Материалы по изучению Востока», вып. 1, 1909, стр. 13.

տիրական շատ գյուղեր երբեք չէին տեսել իրենց տերերին, քանի որ վերջիններս իրենց հողերը երկար ժամանակով վարձով էին տալիս կամ ավելի շուտ վաճառում էին տարրեր ևստիսածնողներին: Այդ մեծագնորգները կամ վարձակալները, որոնց մեշ կարելի էր հանգիպել ամեն տեսակ մարդկանց՝ սկսած մուսուլմաններից մինչև սուսահայատակ հայ առևտրականներին, հանգիստանում էին նույնպիսի լիիրավ տերեր այդ հողերում ապրող և աշխատող գուղացիներին նկատմամբ՝ ինչպիսիք հենց իրենք կալվածատերերն էին¹:

Նշանակում է իրականում կալվածատիրուշից և գյուղացուց րացի հանդես էր գալիս նաև մի երրորդ՝ միջանկյալ անձ, որը, հողը վարձակալելով կալվածատիրուշից, վարձով էր տալիս գյուղացուն՝ մշակելու համար: Այսպիսով, գյուղացին կրկնակի շահագործման էր ենթարկվում կալվածատիրուշ և վարձակալի կողմից: Երբեմն այս վերջիններս լուծը ավելի ծանր էր լինում, քան առաջիններինը:

Խոշոր առևտրականները նույնպես հաճախ հողեր էին վարձում և իրենց կապիտալը շրջանառության մեշ գնում գյուղատնտեսության ասպարեզում: Օրինակ Մորուշյան և Քեյանյան առևտրականները, որոնք հայտնի էին ամբողջ Իրանում, քնդարձակ հողեր էին վարձակալել², Հոդատեր Նայիմ ևս Սուֆանը Իսֆահանից ոչ հեռու Մեհլարա գյուղը հինգ տարի ժամանակով, տարեկան 4000 թումանի գիմաց վարձով էր ավելի ինչ-որ առևտրականի Գյուղացիները իրենց բերքի երկու երրորդը տալիս էին այդ վարձակալին³: Սանի էջ Գուլեն Մորուշար գյուղը ուրիշ հինգ գյուղերի հետ միասին վարձով էր ավելի ֆեղ հազար թումանով⁴:

1 П. Н. Аверьяков. Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлиси, 1900, стр. 19.

2 АВПР, ф. персн. стол. д. 185, л. 153.

3 ЦГВИА, ф. 76, л. 236, л. 87.

4 նույն տեղում, ք. 68:

Հողի վարձակալման եղանակների, բերքի բաշխման շահերի և ընդհանրապես գյուղացիութիւնի շահագործման աստիճանի մասին լայն գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել տարբեր նահանգներում տիրող գրութիւնը, երևան բերել այն առանձնահատկութիւնները, որ կային այդ նահանգներում, որոնք և իրենց արտացոլումն էին գտնում ազրարային հարաբերութիւնների մէջ:

Հարավային Իրանում գոյութիւն ունեցող հողային հարաբերութիւնների և հողը վարձակալելու պայմանների մասին շատ արժեքավոր տեղեկութիւններ է տալիս Լույիս Պելլին, որը երկար տարիներ անգլիական ռեզիդենտ էր Բուշեհրում:

Գոյութիւն ունեցող պայմանները այնպիսին էին, որ գյուղացին տալիս էր շատ ավելի մեծ ռենտա, քան պետութիւնը հասանելիք բաժինը: Պելլին նկարագրում է, որ այդ կատարում էր այսպես. ինչ որ մեկը նահանգապետի պաշտօնը գնում էր շահից որոշակի գումարի գիմաց: Նահանգապետը իր հերթին նահանգը բաժանում էր առանձին շրջանների և դրանց ղեկավար պաշտոնները վաճառում առանձին մարդկանց: Այս վերջինները նույնպես առանձին գյուղերի բերքբաժինները հավաքելու գործը վաճառում էին ուրիշների: Այդ ամենի հետևանքով գյուղացին պարտավոր էր քացի պետութիւնը արժելիք հարկից, բավարարել նաև նահանգապետի, շրջանների ղեկավարների և նրանց ստորադաս պաշտոնյաների պահանջները: Բնական է, որ գյուղացին ի վիճակի չէր վճարելու այդ գումարը: Գյուղապետը գանգատում էր շրջանի ղեկավարին, նա էլ նահանգապետին, որը պարտավոր էր սահմանված գումարը ուղարկել մայրաքաղաք: Նահանգապետը կարգադրում վր բռնի ուժ գործադրել գյուղացիների նկատմամբ: Այդ բանը կատարվում էր և արդյունքը լինում էր այն, որ գյուղացիները լքում էին հողը, փախչում ուրիշ վայրեր և հաշորդ տարի հողը մնում էր անմշակ¹:

Այսպիսի պրակտիկա էր կիրառվում նաև երկրի մյուս նա-

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 442.

Հանգնեցրում: Իրանական սկզբնաղբյուրները բազմաթիվ ենման փաստեր են Հաղորդում, որոնք պահպանվել են Իրանի Ֆի-նանսների մինիստրության արխիվներում:

Երկրի որոշ մասերում, Հատկապես Խուզիստանում հողի վարձակալման գործում կիրառվում էր այսպիսի կարգ: Հաֆե-վիյում և այլ շրջաններում ամբողջ իրավունքը անցնում էր պետին՝ վալիին կամ շեյխին: Մինչևիսկ նախորդ վալիի կամ շեյխի մշակելի հողերը և տները անցնում էին նոր պետին: Այդպես էր եղել, օրինակ, Ֆալահիյում, Մոհամարայում և Ռամհորմոզում: Նաչմ ու Մուլքը 1881—82 թ., շրջապայելով Խուզիստանում, նկատել էր, որ ոչ ոք չէր համարձակվում հողը մշակել¹: Գյուղացիները ոչ մի վստահություն չունեին իրենց վաղվա օրվա նկատմամբ, ուստի գտնում էին, որ իրենց շահերը կարող էին իզուր անցնել:

Հողային ոնեաան երկրի տարբեր մասերում միատեսակ չէր և այն բխում էր մեծ մասամբ տեղի պայմաններից: Այսպես, որոշ շրջաններում կալվածատերերը ստիպված էին գյուղացուն ինչ-որ շափով քաջալերել և բերքից նրան ավելի շատ բաժին թողնել: Այդպես էր Կասպից ծովի ափերում, Քուրք-մենասահրայում, Գորգանում, Աստարայում, որոնք մալարիայի խիստ տարածված շրջաններ էին և գյուղացիները պարզորեն խուսափում էին այդ վայրերում բնակվել և աշխատել: Այդ պատճառով էլ կալվածատերերը իրենց բաժինը իջեցնում են մինչև բերքի մեկ տասներորդը, գյուղացուն թողնելով ինչ տասներորդը:

Այդպիսի զեպքերի կարելի էր հանգրիցել նաև Ասրպատականի որոշ մասերում, որտեղ շնայած հողը բերքի էր, սակայն անապահով էր և մշտապես ենթակա հարձակման ու թալանի: Ուստի այդ վայրերում էլ կալվածատերերը իրենց բաժինը իջեցնում են մինչև բերքի մեկ տասներորդը:

Ղաչարների թագավորության սկզբնական շրջանում առաջացել էին նաև այսպիսի երևույթներ. կենտրոնական շրք-

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 157.

շաննեբում, և որսասանում և Տարսի մի մասում կալվածատե-
րերը գյուղացուն արամադրում էին սերմացու և երբեմն էլ
աշխատող աավար, պայմանով, որ բերքից ստանան համա-
պատասխան բաժին: Ակզբում դա որոշ շահով գյուղացու օգ-
տին էր, քանի որ աավարը թանկ էր և գյուղացուն ձեռնառու էր
կալվածատիրոջ աավարը աշխատեցնել և համապատասխան
բերքարածին տալ: Կային նաև այնպիսի աղքատ գյուղացի-
ներ, որոնք նույնիսկ սերմացու շունեին և ստիպված հողը ան-
մշակ էին թողնում, ուստի սերմացուի դիմաց բերքի մի մասը
տալ նրանց ձեռնառու էր: Այսպիսով, վերահիշյալ վայրերում
տարածվում է այն պրակտիկան, որ կալվածատերը բացի հո-
դի և չրի ունտայից ստանում էր նաև սերմացուի ու բանող
աավարի ունեաա: Սա նշանակում է, որ կալվածատերերը,
առանց գոյություն ունեցող կարգը խախտելու, փաստորեն
իրենց բաժինը կրկնապատկում էին¹:

Սա, անշուշտ, եզակի դեպք չէր. այդպիսի փաստերի կա-
րելի էր հանդիպել երկրի բազմաթիվ շրջաններում:

* * *

Գետերից կամ աղբյուրներից ռոտզվող վայրերում, այ-
սինքն ամենաբերրի հողերում, ինչպես նաև ավելի արժեքա-
վոր կուլտուրաների մշակման տնտեսություններում կառավա-
րությանը և մուլքադարին օրվելիք բերքարածնի ստույգ նոր-
մաներ շկային: Այդ հողերը որպես առավել եկամտաբեր ավե-
լի շուտ վերածվեցին կալվածատերերի մասնավոր սեփակա-
նության և դրանց վարձավճարն էլ բարձրացավ: Հենց այդ
պատճառով էլ մուլքադարները սկսեցին կասկածի տակ առ-
նել պետության իրավունքը այդ հողերի բերքից աասնորդ
ստանալու հարցում և պնդում էին, որ կառավարությանը մի-
այն կալվածատիրոջ բաժնի տասնորդն է հասնում: Իրակա-
նում պետությունը այդ էլ չէր ստանում, քանի որ հարկային

¹ محمد علی عباسی اصلاحات ارضی در ایران تهران ۱۳۴۰ ص ۱۴

ցուցակներում նախատեսված գումարները մեծապես հետ էին մնացել հզած աճից¹:

Գեաներից և աղքատներից ռոտզվող վայրերում բրնձի և ցորենի մշակույթների հողերի վարձակալման ամենարևոտ պայմանները հետևյալներն էին. ա) կալվածատերը ստանում էր բերքի 33 տոկոսը, պայմանով, որ գյուղացին ամբողջովին ինքը մշակեր հողը. բ) սերմացուի կեսը տալիս էր կալվածատերը և ամբողջ բերքը հավասար կիսվում էր նրա և գյուղացու միջև. գ) մշակման համար անհրաժեշտ սերմացուն, գործիքները և սավարը տալիս էր կալվածատերը և ստանում էր բերքի 70—85 տոկոսը:

Առարպատականում գերազանցապես տարածված էին հողի վարձակալման վերահիշյալ երեք ձևերը²:

Քայց պատահում էին նաև հողի վարձակալման այլ ձևեր: Օրինակ՝ հողատերը բնակչության օգնությամբ իր հողերում ջրանցքներ էր անցկացնում, այնուհետև հողը վարձով էր տալիս գյուղացուն՝ կեսով կես պայմանով: Այն հողերում, որտեղ արհեստական ռոտզումը բացակայում էր կամ ինչպես ժողովուրդն էր անվանում Եաներնային հողերում: Հողը վարձով էր արվում բերքի տասը պարկից հրեքը կամ ութը պարկից հրկուսը կալվածատիրոջը տալու պայմանով:

Հնդհանրապես վարձակալման պայմանները տարբերվում էին անչրդի կամ գեյմի և ռոտզվող հողերում: Քայց նախքան այդ հարցին անգրագատնալը նշենք, որ ջուրը և նրա նրկատմամբ ունեցած սեփականատիրական իրավունքը վճարական նշանակություն ուներ հողի վարձակալման գործում:

Իրանում գոյություն ուներ պետական հատուկ հանձնաժողով, որը հսկում էր ռոտզման հետ կապված բոլոր հարցերը:

1 Л. Ф. Таграмов, Из Общественно-экономических отношений Персии, СПб, 1909, стр. 35

2 Նույն տեղում, էջ 36:

3 Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии..., Тифлис, 1903, стр. 27.

Այդ հանձնաժողովի նախագահը կոչվում էր *սմիրաթ*, որը նր-
շանակում էր չրի իշխան:

Պետական շրանցքներից *օգտվելու համար* գանձվում էր
որոշակի վճար¹: Ջրամբարների և ամբարտակների նորոգման
և բարեկարգ վիճակում պահելու համար անհրաժեշտ շինա-
նյութի հայթայթումը մտնում էր հողատիրոջ պարտականու-
թյունների մեջ, իսկ աշխատուժը տրամադրում էին գյուղերը²:

Ինչպես տեսնում ենք, չուրը և նրա մատակարարումը
նույնպես գյուղացիության շահագործման լրացուցիչ միջոց էր,
քանի որ չուրը պատկանում էր կալվածատիրոջը, որի դիմաց
նա գյուղացի վարձակալներից ստանում էր որոշակի վճար և
այդ չուրը մատակարարող շրանցքների և այլ միջոցների նո-
րոգման ծախսերը նույնպես պետք է նա իր վրա վերցնեի:
Ահնջդես, ինչպես ջուլց են տալիս ավրյուրներում եզած փաս-
տերը, նա օգտագործում էր գյուղացիների ձրի աշխատուժը:

Չուրը իրենց մեջ բաժանում էին վարձակալները և վճա-
րում էին մեկ բաժին հողի դիմաց և մեկ բաժին ու երբեմն
ավելին չրի դիմաց³: Կալվածատերերը լրացուցիչ բաժին էին
վերցնում ոռոգման համար, թեկուզ եթե այն կատարվեր գե-
տից: Այդ վարձավճարը նույնպես տարբեր էր: Այն կալվում
էր 50 կոպեկից մինչև 8 ռուբլի 50 կոպ. յուրաքանչյուր գե-
սյատիներից: Երբեմն էլ դա կախված էր ծառերի ու վաղերի քա-
նակից⁴:

Եթե առաջ գյուղացին բերքի մեկ տասներորդը վճարում էր
շահական կառավարությանը, մեկ տասներորդը գյուղատիրո-
ջը, ապա 80-ական թվականներից սկսած նա ստիպված էր
բերքի մեկ տասներորդն էլ վճարել օգտագործված չրի դիմաց,

¹ П. А. Риттис, Политико-статистический очерк Персии, СПб, 1896, стр. 79.

² E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 253.

³ Նույն տեղում, էջ 262.

⁴ Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тиф-
лис, 1909, стр. 100.

խկ քրեճի պլանտացիաներից ոչ թե մեկ տասներորդը, այլ բերքի կեսը¹։

Քիզաշերի, Իվազի և Լարի գաշտերում, որտեղ սոսոցման համար սգտագործվում էին շրճորենբը, պետութունը յուրաքանչյուր հորից գանձում էր մի հարկ, որը կոչվում էր սօարչարխա (անվազլուխ)։ Շուրջ հորերից դուրս էր բերվում անիվներով։ Քիզաշերում յուրաքանչյուր այգպխի շրանիվ վճարում էր ութը թուման։ Այդ հորերը, մինչևիսկ պետական հողերում, մասնավոր սեփականություն էին։ Այդ շրճորենբի շրջակայքում գտնվող հողամասերը յոթ ութ տարի մշակելուց հետո շարքից դուրս էին գալիս²։

Ջուրը բաշխելու եղանակները գանազան էին։ Ամենապարզ ձևը այն էր, որ գյուղի հողերը բաժանվում էին վեց մասի, համաձայն վեց գանգերի և յուրաքանչյուր մասին թույլ էր արվում մեկ օր սգավելու շրից։ Իսկ յուրաքանչյուր գանգի սեփականատեր իր հայեցողությամբ շուրջ բաժանում էր մասերի կամ սհարբաների։ Կային իհարկն վայրեր, որտեղ շրի առատության պատճառով այգպխի բաշխման անհրաժեշտություն չէր ծագում և գյուղացին վերցնում էր այնքան շուր, ինչքան իրեն պետք էր՝ համաձայնության գալով իր հարևանի հետ։ Այդպես էր, օրինակ, Ջալենգեհուղի շրջակայքի գյուղերում, իսկ գետը չբաժան էր, կամ Եիրքուհի և Զարմահայի գյուղերում՝ ձյունաշատ ձմեռվանից հետո։ Սակայն ընդհանուր կարգը այն էր, որ շուրը պետք է մեծ ուշադրությամբ բաշխվեր։ Բաշխման ամենատարածված ձևը սթաղս և սթաղթս ձևն էր։ Իրա բովանդակությունը այն էր, որ ամեն մի գյուղի շուր ուներ որոշակի թվով թաղ։ Ցուրաքանչյուր թաղ տևում էր տասներկու ժամ, այն էլ հաշվվում էր մոտավորապես արևածագից մինչև արևամուտ և արևամուտից մինչև արևածագ։ Եթե գյուղություն ունենար տասնութ թաղ շուր, ապա դա նշանակում էր, որ շրի պաշարը կբավարարեր ամբողջ գյուղը

¹ Г. Казм, Персидские землж..., Красноводск, 1914, стр. 125.

² E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 259.

չրհյու ինք օրում, Յուրաքանչյուր թաղ պարունակում էր որոշակի թվով թաշթ, ինչպես, օրինակ, Հարյուր երեսուն թաշթ, որը շատ սիրված էր Յազգի հովտում: Դա նշանակում էր վաթսուն հինգ թաշթ շուր ցերեկը և վաթսուն հինգ թաշթ գիշերը: Եթե յուրաքանչյուր տասներկու ժամում վաթսուն հինգ թաշթ էր, ապա ամեն մի թաշթ հավասար էր մոտ տասնմեկ բույն ժամանակի շրի քանակի: Այդ էլ չափվում էր այսպես, որ վերցվում էր մի պղնձե աման, որի տակում լինում էր մի փոքր անցք: Այդ ամանը զրվում էր շրի վրա և հրք ամանը լցվում էր, հայտնի էր դառնում, որ մեկ թաշթը լրացել է:

Ջրի չափերի համար տարբեր տեղերում օգտագործվում էին տարբեր տերմիններ: Ֆահրաշում այն կոչվում էր սաարուս, Արզաքանում՝ սչուրես, Նախնում՝ սսիրչես, Մահալաթում՝ սսուսա և այլն¹: Ֆերիզունի որոշ գյուղերում շրի բաժանումը ցերեկը չափվում էր մի մարզու շվաթի երկարությամբ, իսկ գիշերը՝ աստղերով:

Հարկադրման եղանակը տվյալ գեպներում կատարվում էր ըստ թաղի: Սակերզում 24 թաղից յուրաքանչյուրը Հարկագրքում էր 15 թուման: Դա թույլ էր տալիս տասներկու ժամ տեղության շուր ստանալ ամեն տասներեքերորդ օրում: Մեկըր գտնում է, որ դա, իհարկե, արտակարգ երևույթ էր, որ Հարկադրման ժամանակ հողի քանակը թվում է թե հաշվի չէր առնվում: Բայց որքանով ինքն էր սկանառես եղել, դա այդպես չէր: Ջրի պաշարի հիման վրա կատարած Հարկադրումը բացառում էր նաև հողի հարաբերական բնրիությունը: Միայն Քալզույում նա հանդիպել էր այնպիսի Հարկադրման, որը հիմնված էր եղել հողի վրա, այն էլ կես դրան մեկ շարիթից: Դա կոչվում էր սչամմե դավադդա շամա²:

Այսպիսի տարբերակներ կային նաև երկրի այլ շրջաններում: Եհրուզում, օրինակ, ընդունված էր այսպիսի կարգ-

¹ E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, pp. 264—265.

² Նույն տեղում 270.

չրի տերերը գյուղացուց չրի օգտագործման համար գանձում էին տարեկան 12—15 ուրլի յուրացանչուր քաղանկից, այսինքն չրի այնպիսի քանակից, որը անհրաժեշտ էր տասը խարվար ցորենի կամ զարու ցանքսի ոռոգման համար: Այդպե- տերերից գանձում էին երկու ուրլի 40 կուպեկից մինչև 4 ուրլի 50 կուպեկ՝ շորս ժամ տևողութիւն չրի անընդհատ հոսքի դիմաց: Եթե հացահատիկային զաշտերում բերքը արցնն հասած լիներ և չրի կարիք չզգացվեր, ապա այգիներին տրվելիք այդ քանակի չրի համար գանձվում էր ընդամենը տասնհինգ կուպեկ¹:

Չրի բաշխման բաղմամբիվ աարբերակների կարելի է հանդիպել, որոնք վերաբերում են երկրի տարբեր նահանգնե- րին և առանձին գավառներին: Այդ հարցին անգրագարանել են նաև եվրոպացի ճանապարհորդները:

Մթնշաղ նկարագրում է Լահինչանի և Չարմահալի շրջան- ները, որտեղ կար ոռոգման կանոնավոր սխառն մե զանաթ- ներից և թե գետերից: Այդ զաշտավայրերի գյուղերը պատկա- նում էին քաղաքներում բնակվող մեկ կամ երկու հարուստ հողատիրոջ: Լահինչանում նրա հանգիպած առաջին գյուղը գնված է հղել Իսֆահանի իմամշումայից 4750 թումանով՝ հինգ տարի առաջ: Նա այդ գյուղի զանաթների վրա ծախսած է եղել մոտ 14 հազար թուման: Կալվածատերը այդ գյուղից ստանում էր տարեկան 1400 թուման եկամուտ²: Այս գյուղը, հաճախ միտարին կաշառելով, արտահերթ կերպով ջուր էր ստանում³: Նույն վիճակն էր տիրում Չարմահալի իլխանի գյու- ղերում: Լահինչանի Լաօանարայ գյուղում հողը մշակում էին գյուղացիները, որոնք իրենց մեշ էին քաժանում պահանջվող հարկը, ըստ իրենց օգտագործած չրի սհարքաների², յուրա- քանչյուր հարբայի դիմաց 15 դրան երեք շահի հաշվով: Լար- բաների ընդհանուր քանակը կազմում էր 92, իսկ հարկերը 1400 թուման:

¹ П. Осородииков, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 212.

² E. Stack, Six Months in Persia, vol. II, p. 277

³ Նույն տեղում, էջ 278:

Զարմահալի իլխանին պատկանող Դաշթենո գյուղը վճարում էր 500 թուման կանխիկ և 200 խարվար հացահատիկ, որը գյուղացիները բաժանում էին իրենց միշև՝ ըստ իրենց գրազեցրած հոգի¹։

Արկրի այս շրջանում նույնպես հարկադրման եզանակները կապված էին չրի բաշխման սկզբունքի հետ։ Սրխեակ, Քուհ-բանանում հարկերը սահմանվում էին ըստ տրոնիչիխու։ Յազդի հովտում և Եիրքուհում գյուղի հարկադրումը հիմնվում էր նրա չրի պաշարների հաշվումների վրա։ Ամենապարզ ձևը, ինչպես արգեն նշել ենք, այն էր, երբ որոշակի գումար էր սահմանվում ըստ թաշթի։ Այսպես Յահրաշում 130 թաշթ էր հաշվվում քսանչորս ժամում և յուրաքանչյուր թաշթից գանձվում էր 18 դրան ըստ որում, այդ հողերը աճեն տարի վերաբաժանվում էին գյուղացիների միշև այնպես, որ գրա ընդհանուր հարկը կազմեր 234 թուման։ Չնայած որ թաշթի գինը օրեկան 18 դրանի հաշվով գյուղացին պետք է վճարեր ամբողջ տարվա համար, բայց իրականում երկու ամսվա ընթացքում ընդամենը հինգ անգամ էր նրա հերթը հասնում և նա չուր էր ստանում իր հողերը մշակելու համար։ Սա վերաբերում էր գյուղի վարելահողերի այն մասին, որոնք պետական սեփականություն էին։ Իսկ գյուղի վարելահողերի մասնավոր սեփականատիրական մասում յուրաքանչյուր թաշթ չրի գիմաց վճարվում էր ընդամենը յոթը դրան²։

Մարվզաշտում, Եիրազում և Քավարի հովտում, Զավաքանում և Ֆիրուզաբադում անչրգի (դեյմի) հողերից ստացված բերքի կալվածատիրական բաժինը մեկ հինգերորդն էր, այն էլ որոշվում էր կալում։ Երբի և լարի, ինչպես նաև լարի և Ֆորգի միշև ընկած երկրամասում, որտեղ լեռները շատ փոքր էին և դանաթները չրով սնուցել չէին կարող, գյուղատնտեսությունը ամբողջովին կախված էր տեղումներից, որոնք առանձնապես

1 Նույն տեղում, էջ 279։

2 Նույն տեղում, էջ 171։

տասա չէին: Այդ պատճառով էլ այդ վայրերում բերքից գանձվող սահմանված բաժինը մեկ տասներորդն էր¹:

Երբազի և Լարի միջև ընկած գյուղերում գյուղացիները կալվածատիրոջը տալիս էին բերքի երկու երրորդը, Մարվղաշտում, Երբազում և Փավարի հովտում ու Ֆիրուզաբազում վրձարվում էր բերքի երկու երրորդը, կամ նրա գինը գրամով՝ ըստ կալվածատիրոջ ցանկության: Ջավաքանում գյուղացիները վճարում էին բերքի կեսը: Նիշափուրում կալվածատերերը վերցնում էին բերքի երկու երրորդը, իրենց վրա վերցնելով պետությունը արվելիք քոլոր աուրքերը²:

Ցարսի գյուղերում ռոզզվող հողերի վարձակալը տալիս էր բերքի երկու երրորդը, ախինքն՝ մի բաժին հողի, մի բաժին ջրի գիծաց և միայն մնացած մեկ երրորդը պահում իրեն: Երբազի մոտակայքում գանվող հասնելի Զենիան գյուղում, ինչպես նաև նրա հարևան վեց այլ գյուղերում գյուղացիները իրենք էին սերմացուն արածադրում և վերցնում էին բերքի երկու երրորդը³:

Քահեա գյուղը Ցարսի նահանգում պատկանում էր Լոթֆալի խանին: Նա գյուղացիներին տալիս էր նաև սերմացու և բանազ տավար, իսկ բերքի բաժանումը տեղի էր ունենում հետևյալ կերպ. Լոթֆալի խանը բերքի մեկ տասներորդը վերցնում էր իր համար, մեկ տասներորդը սերմացուի գիծաց, մնացած շորս հինգերորդից կեսը նա վերցնում էր տավարի գիծաց, իսկ մնացածը բաժանում էր ընդունված ձեռով՝ մեկ բաժին հողի համար, մեկ բաժին ջրի, վերջին մասն էլ գյուղացուն: Այսպիսով, գյուղացուն հասնում էր բերքի երկու տասնհինգերորդ մասը⁴: Սա այն դեպքում էր, երբ հողատերը մի անձնավորություն չիներ: Այն գյուղերում, որոնք ունեին մի քանի տերեր, ապա նրանց միջև բերքարածնի բաշխման մի քանի եղանակներ կային: Դա կատարվում էր կամ ըստ սուհ-

¹ Նուրե տեղում, էջ 253:

² A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, p. 173.

³ ИГВИА, ф. 76, д. 236, л. 49.

⁴ E. Stack, *Six Months in Persia*, vol. II, p. 258.

միշտ, այսինքն՝ նախած գյուղի ո՛ր մասը ո՛ւմ էր պատկանում, կամ էլ հողերի ու վարձակալների բաշխման սկզբունքով¹։

Միևնրբ, շրջելով Ֆարսի տարբեր շրջաններում, հատկապես Ֆորգից գեպի բարձր լեռները տանող շրջաններում, և դրա ու Սիրջանի մեջ ընկած երկրամասում, հանդիպում է հողային կկամուտների բաշխման միանգամայն այլ եղանակների։ Դա գյուղի բաժանումն էր ըստ տրոնիչներին, որը որոշակի թվով բազմապատկելով՝ ստացվում էր գյուղի ամբողջ կկամուտը։ Բռնիչն սովորաբար նշվում էր թումանով և հողային կկամուտը ստացվում էր այսքան դրան դրանից, կամ փուլ փուլից, կամ շահի շահուց։ Այսպես. Քահալում բռնիչն հինգ դրան էր, իսկ պահանջվող գումարը 300 փուլ էր յուրաքանչյուր փուլից, այսինքն 300 դրան բռնիչի մեկ դրանից, որը նշանակում էր $5 \times 300 = 1500$ դրանի։ Բիրաքանում և Դեհիստանում էլ նույն եղանակն էր կիրառվում։ Սիրջանից հյուսիս գտնվող լեռնային շրջանի գյուղերում այդ գումարը ավելի պակաս էր. այն կազմում էր 120—150 դրան՝ բռնիչի յուրաքանչյուր դրանից։ Զարանգի հյուսիսում գտնվող Սար Ասիար, Խանուզ և Քոզրայա գյուղերում բռնիչի յուրաքանչյուր թումանի դիմաց 40 թուման էր վերցվում։ Եթե բռնիչն համեմատաբար մեծ լիներ, ինչպես Սար Ասիարում, որտեղ այն կազմում էր 11 թուման, ապա պահանջվող գումարը շատ մեծ էր լինում։ Քոզրայայի բռնիչն շորս թուման էր. նախած որ մեծ և բարգավաճ գյուղ էր, նրանից պահանջվում էր 160 թուման²։

Բաշխման մի այլ եղանակն էլ գանգային եղանակն էր, երբ հիմք էր ընդունվում գյուղի վեց գանգը, յուրաքանչյուր գանգը բաժանելով 16 հարբայի, որը կազմում էր 96 հարբա։ Այդ գանգերի կամ հարբաների որևէ մասը կարող էր պատկանել որևէ կալվածատիրոջ, որը քնականաբար կստանար համապատասխան բերքարժինը։

¹ Նույն տեղում, էջ 255։

² Նույն տեղում, էջ 260։

Սար Ասիարում գյուղի վեց զանգից շորսը պատկանում էր Փերմանի գարբերին (կրտկապաշաներին—Շ. Ս.) մեկը մասնավոր սեփականություն էր, կես զանգը պատկանում էր Փերմանի մոշթեհիդին, իսկ մնացած կես զանգը գյուղում ապրող հողատերերին: Գյուղի բոլորից կազմում էր 11 թուման, այսինքն՝ ամեն մի զանգը $\frac{11}{6}$ թուման կամ $\frac{2200}{6}$ շահր¹:

Որոշ գյուղերի առանձին զանգերը պատկանում էին պետություններ: Այսպես, էթն պետությունը տիրում էր սրեկ գյուղի երկու զանգին, ապա իր վարձակալներից եւ վերցնում էր արտագրանքի յոթը տասներորդը: Այգուխի բաժին էր վերցվում, օրինակ, Ռաֆսանշանում: Այգուխի վարձակալ գյուղացիները սովորաբար սերմացուն ստանում էին կալվածատիրոջից: Միրջանի հովտի որոշ գյուղերում գանձվում էին ավելի մեծ բաժիններ: Արասարաղի գյուղացիները սերմացուն ստանում էին կալվածատիրոջից, հողը մշակում էին իրենց աավարով, բայց կալվածատիրոջը տալիս էին բերքի հինգ վեցերորդը: Ավելի մանր կալվածատերերի վարձակալները տալիս էին բերքի 70—75 տոկոսը²:

Մուլիս տեսնում ենք, հողի վարձակալման ու բերքի բաշխման այս եղանակները բավական բարդ էին և խճճված: Հասկանալի է, որ խեղճ ու անզբաղեա գյուղացին դժվարությամբ պետք է գլուխ հաներ դրանից, իսկ կալվածատերը կամ նրա ներկայացուցիչը հեշտությամբ կարող էր խաբել նրան, մի բան, որ անզի էր ունենում ամենուրեք:

Պետությունը, կալվածատիրոջն ու գյուղացուն հասնող բերքաբաժնի գրամական արտահայտության ակնհայտ օրինակ կարող է հանդիսանալ հետևյալ պատկերը: Տիգրանովը որպես օրինակ նկարագրում է Հարավ-արևմտյան Ասորպատկանում գտնվող մի կալվածք, որը ունեւր մոտ 1800 գյուղական ծուխ: Այդ վայրի ոռոգումը կատարվում էր գետից:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 263—264.

կալվածատերը ստանում էր 35,600 թուման եկամուտ, որից պետությունը առլիս էր միայն 1350 թուման: Այդ կալվածքի ծախսերը կազմում էին 100 թուման հարեմին, այն բանի համար, որ նա բացարձակապես չի միջամտում կալվածքի ներքին գործերին, 180 թուման բանակին տրամադրվող զենք հեծյալներին նյութապես ապահովելու համար, 1200 թուման մորաշիրի ուճիկը. ընդամենը 1480 թուման: Մինչդեռ շարիաթի օրենքների համաձայն ամբողջ այդ եկամտից մուլքադարին կարող էր հասնել միայն 7610 թուման, իսկ պետությունը՝ 11,110 թուման: Այս թվերը ցույց են տալիս, որ ստացված եկամուտների բաշխման նորմաները կառավարությունն և կալվածատիրոջ միջև փոխվել էր հօգուտ կալվածատիրոջ՝ ավելի քան հինգ անգամ¹:

Կարելի է բերել նաև մի ուրիշ օրինակ: Արևելյան Ատրպատակնում գանձող 160 գյուղական ծխից բաղկացած մի կալվածքից մուլքադարը ստանում էր 6,300 թուման: Մինչդեռ շարիաթի օրենքների համաձայն նա պետք է ստանար 1745 թուման, իսկ պետությունը՝ 3415 թուման: Մինչդեռ իրականում պետությունը հարկային ցուցակի համաձայն ստանում էր ընդամենը 6000 բաթման հացահատիկ և 140 թուման գրամ, այսինքն՝ ընդամենը 500 թուման: Կարելի է բերել մի ուրիշ օրինակ ևս: Մի թիուզար որպես ոռնիկ մի գյուղից ստանում էր 500 թուման, բայց նա հետազայում այդ գյուղը զարձրեց մուլք և սկսեց ստանալ 6000 թուման²:

Այս թվական տվյալները պարզ պատկերացում են տալիս իրանական գյուղացու շահագործման և երկրում տիրող անօրինականությունների և կալվածատերերի կողմից կատարվող ստանդարտների մասին:

Գյուղացու ընտանիքի բյուջեի մասին գաղափար կազմելու համար բերենք հետևյալ օրինակը:

¹ Մ. Փ. Կարանով, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1900, стр. 47.

² Նույն տեղում, էջ 56:

Արդարացի է հարկադրելու գյուղական ժուրը մեծ մասամբ բաղ-
կացած էր լինում 5—6 շնչից: Մուխը ունենում էր շորս գլուխ եղ-
կամ գոմեշ, 1—2 կով, 1—2 էշ, մեկ ձի կամ շորի, 4—10 ու-
խար: Այսպիսի ժուրը ի վիճակի էր մշակել մոտ վեց դեսյատին
հողամաս՝ 80—90 փութ սերմացուով: Բացի այդ, նույնքան
հող մեծում էր հանդիսա վիճակում, 1—2 դեսյատին խոտ էր
լինում և 2—6 դեսյատին էլ կազմում էին համայնական արո-
տավայրերը: Այսպիսով, լավագույն դեպքում գյուղացիական
ծխին ընկնում էր 15—20 դեսյատին հողատարածություն:
Գյուղացիական ժուրը ստանում էր տարեկան 500 փութ հացա-
հատիկ:

Այդ քանակից ետ վճարում էր.	
տասներկու պետություն	59 փութ
տասներկու մուլքագարին	50 "
գլխահարկ և անասնահարկ	18 "
խառնից—գարմանից	11 "
գառնակազ և բարբորզ	17 "
մորաշիրին և պաշտոնյային	14 "
մորաշիրին գաղանի կերպով	10 "
եղերեն, տուգանքներ և այլն	14 "
պահակներին և հովիվներին	12 "
շեղարություն և լորի ուղիտանք	
60 աշխ. օր	25 "
քանքսի համար վերցրած սերմացուի	
կեսի պարացք	45 "
զրա սոկոսները	11 "
կրոնական հարկեր	10 "

Ընդամենը... 306 փութ

Այսպիսով 15—20 դեսյատին հողամաս ունեցող ժուրը
դուրսիցն ունեցող պայմաններում ստանում էր մոտ 500 փութ
հացահատիկ, որից ապրուստի և այլ ծախսերի համար նրան
մնում էր ընդամենը 200 փութ, այսինքն 40 տոկոսը, այն էլ եթե
եա ուժեղ մուլքագարի հովանավորության տակ զերծ մնար
վարչական մարմինների և պաշտոնյաների սևանկացնող մի-
ջամտությունից¹:

¹ Л. Ф. Туганов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1906, стр. 53—54.

Սա, իհարկե, Իրանի այն ժամանակվա պայմաններում իդեալական վիճակ էր: Բայց այդպիսի վիճակի կարիք էր հանդիպել միայն երկրի հյուսիսասլիս և ավելի շատ հյուսիսարևելյան շրջաններում, այսինքն Ատրպատականում:

Սակայն Ատրպատականի նահանգի տարրեր շրջաններում էլ հողի վարձակալման եղանակները զանազան էին: Տարրեր ազբյուրներում հողած փաստերի համաձայն Ատրպատականի որոշ մասերում կալվածատերերը վերցնում էին բերքի մեկ տասներորդը: Բայց երբ նրանք տալիս էին նաև սերմացու, ապա վերցնում էին բերքի կեսը¹: Նամինի խանութչուում գյուղացիները կալվածատիրոջը տալիս էին բերքի 30 տոկոսից մինչև 50 տոկոսը: Բացի այդ, նրանք պարտավոր էին վրձարել նաև կանխիկ գրամ հետևյալ հաշվով. եթե, օրինակ, գյուղը կալվածատիրոջը պետք է տար 10 խարվար հացահատիկ, ապա այդ դեպքում պետք է վճարեր նաև 20 թուման, իսկ եթե 20 խարվար, ապա պետք է տար 40 թուման և այլն²:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ ապրանքա-դրամային հարաբերությունները և գյուղացուց բերքարածինը ամբողջովին կամ մասամբ գրամական ձևով պահանջելը ավելի շատ տարածված էր հենց Ատրպատականում, քան երկրի այլ մասերում: Երկրի հարավում այդ պրոցեսը տեղի ունեցավ ավելի ուշ և զանգաղ:

Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ ամբողջ կալվածքը վարձով էր տրվում որոշակի պայմաններով: Օրինակ՝ Արդարիի գավառում Սելիուլմուք Սուլթանի և Ահմեդ խանի ժառանգական կալվածքները վարձով էին տրվում հետևյալ պայմաններով. վարձակալին տալիս էին շուր, սերմացու և բանոց տավար և փոխարենը ստանում ամբողջ բերքի 2/3-ը կամ 3/4-ը³:

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, 490.

² هاتری و تری دامانی سقرتام ... ج

³ Л. К. Артаманов, Северные Азербайджан, Тифлис, 1880, стр. 36.

⁴ А. К. Артаманов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 14.

Այս պրակտիկան կիրառվում էր բազմաթիվ շրջաններում, շնայած, որ դրա շահերն էլ միատեսակ չէին:

Ատրպատականում բնակվում էին նաև ազգային փոքրամասնություններ: Կային հայաբնակ և ասորաբնակ գյուղեր, որոնց տերերը մեծ մասամբ ազդեցությանցիներ կամ բրդեր էին: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այդ վայրերում հողի վարձակալման պայմանները:

Չարազազի գավառի հայաբնակ կալվածատիրական հողերում աշխատող գյուղացիները արհեստական սոսոցման կարիք չունեցող հողերից կալվածատիրոջը վճարում էին ավելի պակաս բերքարածին: Աղբյուրները վկայում են, որ այդ գյուղերում գյուղացիները կալվածատիրոջը վճարում էին ոչ ավելի քան բերքի 1/3-ը¹:

Հիշարժան ավյալներ կան Ուրմիայի շրջանի ասորաբնակ գյուղերի հողային հարաբերությունների մասին: Այնտեղ բնակվում էին մոտ 20,000 ասորիներ, որոնք ապրում էին քրդերից, պարսիկներից և հայերից առանձին: Նրանց գյուղերը շրջապատված էին մուսուլմանական բնակչությամբ: Նրանց գյուղատերերը կամ արբաբները, ընդհանրապես մուսուլմաններ էին: Բիշոփը գրում է, որ ասորիները աշխատասեր և արտադրող մարդիկ էին, ուստի նրանց գյուղերի սեփականատեր լինելը համարվում էր բավական ձեռնառու²:

Այդ շրջանը ընդհանրապես համարվում էր բերքատու, ուստի կալվածատերերը մեծ նախանձախնդրությամբ էին պահում իրենց հողերը: Այդ գյուղերում հողի վարձակալման այսպիսի եզանակ փոյունն ունեյի: Եթե վարձակալը տրամադրում էր նաև սերմացուն, ապա նա կալվածատիրոջը տալիս էր բերքի մեկ երրորդը: Իսկ եթե սերմացուն կալվածատերն էր տալիս, ապա նա վերցնում էր բերքի երկու երրորդը: Մշակվող հողի վարձակալը կարող էր փոխվել ամեն տարի: Կալվածատիրոջ բաժինը տրվում էր բնամթերքով և շխարվելու համար նրանք

¹ П. Н. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлис, 1900, стр. 23.

² I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 237.

պահանջում էին, որ բերքը կալսվեր կալվածատիրոջ կալում։
 Բացի այդ կալվածատիրոջ ծառաները հերթով գիշեր ցերեկ աշ-
 տարակից հսկում էին բերքը, այնպես, ինչպես հսկում էին
 բանջարանոցները։ Կալվածատիրոջ ներկայացուցիչը կամ
 սնասարքս ժամանակ առ ժամանակ գալիս վերցնում էր տի-
 րոջ բաժինը։ Բիշոփը, ուսումնասիրելով ասորարևակ գյու-
 ղերի վիճակը, նշում է, որ վերաբերմունքը քրիստոնյա
 գյուղացիների նկատմամբ համարյա նույն էր, ինչ նը-
 բանց հարևան մահմեդական գյուղացիների նկատմամբ։ Դուկ-
 տոր Լորարին, որը մոտ երեսուն տարի աշխատել էր
 այդ շրջաններում, նույնպես խոսում է Ատրպատականում
 իրանական իշխանության ներքո ապրող ասորեր ազգու-
 թյանների վիճակի մասին։ Իրանում ապրող ասորիները
 և Հայերը, զրում է նա, իրենց հարևան մահմեդական
 գյուղացիների հետ միասին տառապում էին նեխված հասա-
 բակարգից և կառավարման արատավոր ձևերից, որը նը-
 բանց վրին էր փաթաթված ավելի վաղ ժամանակներից։ Այն-
 սեղ իշխում էին հողատիրության վատթարագույն ձևերը։ Խեղճ
 ուսյաթը կամ վարձակալը պարտավոր էր կալվածատիրոջը
 վճարել իր ամբողջ արտադրանքի կեսը կամ երկու երրորդը։
 Գլխահարկից բացի նա վճարում էր հարկ իր տան, խոտի, ար-
 տերի, պտղատու ծառերի և անասունների համար։ Բայց զո
 գեռ ամբողջը չէր։ Նրա գոյութունը ամբողջովին կախված էր
 կալվածատիրոջ խղճից։ Օրենքով կալվածատերը իր ուսյաթ-
 ներից պահանջում էր երեք օրվա անվճար բեղարութուն։
 Իրականում նա ստիպում էր նրանց աշխատել ինչքան ինքը
 հարմար էր գտնում։ Երբ կալվածատերը այցելում էր իր գյու-
 ղերը, ապա նա վերցնում էր ինչ նա ցանկանար։ Եթե գյուղա-
 ցիները հացի կարիք էին զգում, ապա կալվածատերը նրանց
 հացահատիկ և ալյուր էր վաճառում շուկայական գնից բար-
 ձրը։ Ամենայնչին զանցանքի համար նա ծեծում և խոշտան-
 գում էր իր գյուղացիներին։ Եվ եթե խեղճ գյուղացին այս ամ-
 եննի համար համարձակվեր գանգատվել, ապա նա ենթարկ-
 վում էր ավելի խիստ հետապնդումների։ Ահա այս տեսակե-

տից մուսուլմանները, քրիստոնյաները և հրեաները տառապում էին միասնասակ¹։

Ուրմիայի շրջանի ասորարենակ գյուղերում ընդունված էին նաև հետևյալ տուրքերը. բացի հողային ոռոգողներից գյուղացիները պարտավոր էին տալ անասնահարկ, երկու հավ, մի բեռ քակոր, որոշ քանակի ձու, երեք օրվա բեզարություն կամ երա արժեքը և մի գումար յուրաքանչյուր ամուսնություն առիթով։ Մի որշակի գումար և վտռելափայա էլ արվում էր մուսուլմանական ղեկավարին, որը կոչվում էր ասարփարաստը²։

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Ասորպատականում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները նույնպիսի շահագործման էին ենթարկվում Իրանի իշող շրջանների և կալվածատերերի կողմից, ինչպես իրենց հարևան մահմեդական գյուղացիները, ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ ազատագրական պայքարի զարթոնքի շրջանում իրանցի գյուղացու կողքին պայքարի դուրս եկան նաև ազգային այդ փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, որոնք փայլուն էջեր գրեցին Իրանի հեղափոխական պատմության մեջ։

Հողի վարձակալման տարբեր եղանակներ կային երկրի այլ նահանգներում և շրջաններում։

Ասորաքաղի թուրքմենարենակ վայրերում տիրում էր հետևյալ վիճակը։ Այս գավառում հողը շատ բերրի էր, ուստի հեռավոր վայրերից, մինչև իսկ Աֆղանստանից գյուղացիներ էին գալիս այդտեղ բնակություն հաստատելու։ Այդ վայրերում ազամարդիկ և կանայք գույքային հավասար իրավունքներ էին վայելում և հավասար շահով ժառանգություն էին ստանում։ Այդ պատճառով էլ սկզբնական շրջանի մեծ կալվածքները աստիճանաբար փոքր մասերի բաժանվեցին, այնտեղ կարելի էր հանդիպել այնպիսի զնայքերի, երբ ընդամենը վեց կիթ հողամասը ուներ ինը տեր։ Մանր հողատիրու-

¹ I. B. Bishop, *Journeys in Persia and Kurdistan*, vol. II, p. 239—241.

² Նույն տեղում։

Յյունը՝ մի կողմից, և շրջանում տիրող դրուձյունը՝ մյուս կողմից, քանզի հասցրել էր այնտեղ, ինչպես անգլիական հյուսիսայտոս զնդապետ Լովետն էր հաղորդում իր զնկուցագրերից մեկում, որ ոչ միայն ազքատանում էր ողջ շրջանը, այլև անտարրերուձյուն էր առաջանում բնակչության մեջ և խափանվում էր տնտեսության զարգացումը¹։ Մազանդարանում բերքը բաժանվում էր հինգ մասի. եթե գլուղացին կարողանում էր սերմացու և անասուն տրամադրել, ապա նա ստանում էր բերքի մեկ հինգերորդը²։ Գյուղացու բաժինը այտեղ համեմատաբար մեծ էր, քանի որ Մազանդարանում մշակվում էր գլխավորապես բրինձ, որը պահանջում էր տաժանակիր աշխատանք։ Բացի այդ կլիմայական պայմաններն էլ շատ աննպաստ էին բնակչության համար, տարածված էր մալարիայի ավերիչ հիվանդությունը։ Կալվածատերերը ստիպված էին գյուղացիներին ինչ-որ շափով փոխհատուցել, այսպես այդ վայրերը կարող էին անմտղաբնակ դառնալ։

Թեհրանից հարավ ընկած մի շարք գյուղերում, ըստ կողակ զինվորական Ալի աղայի 1898 թ. մի վկայության, բերքի բաժանման եղանակը Եփանջքութեա էր, այսինքն գյուղացին միայն իր աշխատանքի դիմաց ստանում էր բերքի 1/5-ը, իսկ մնացածը հանձնում էր կալվածատիրոջը³։

Կալվածատերերի ներկայացուցիչներին կամ մորաշիրենների ոտնձգությունները մեծ շափերի էին հասնում։ Պատահում էին դեպքեր, երբ կալվածատիրոջ ներկայացուցիչները, հակառակ նախապես կայացած պայմանավորվածության, գյուղացուց ավելի մեծ բաժին էին պահանջում։ Օրինակ՝ Արաքի շրջանում Կայեմ Մաղամ Ֆարահանիի կալվածքներում մորաշիրը կարող խախտելով, մեկ հինգերորդի փոխարեն անջրդի բերքի մեկ չորրորդն էր վերցնում⁴։ Իրանական աղբյուրներում բազմաթիվ փաստերի կարելի է հանդիպել, թե ինչպես մորա-

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. 1, p. 359.

² ها نوری رنه دامانی سفرنامه... ج ۱ ص ۷۴

³ ЦГВИА, ф. 76, л. 213, к. 3—5.

⁴ محمد علی صباغی اصلاحات ارضی در ایران تهران ۱۳۴۰ ج ۱ ص ۱۳

շիրենները բացի կալվածատիրոջ բաժնից, գյուղացուն քամուս
էին և իրենց ևս բաժին հանում: Քիչ շէին դեպքեր, երբ մորթա-
շիրենները Հետազայում իրենք էլ հողեր էին ձեռք բերում և
վերածվում կալվածատերերի:

* * *

Իրանական հեղինակները բազմաթիվ ավյալներ են հա-
ղորդում գյուղացիներին պարտապարժող զանազան, երբեմն
տարօրինակ և զավեշտական, տուրքերի մասին: Ծրինակ՝
Քերմանի գյուղերում գյուղացիներից տարիներ շարունակ
զանձում էին այսպես կոչված սհաքեմի փայտը և քանթա-
զաքավարության դրամա տուրքերը: Դրանց բովանդակու-
թյունը հետևյալն էր: Երբ Ալա օլ Մուլքը ճամփորդում էր դեպի
Քուչիստան, առաջին կանգառը Մահան գյուղն էր: Մահանի
հաքեմը առաջարկում է նրան սփայտի փողջ հարկի ստացա-
կան տալ և դրամ ստանալ: Ալա օլ Մուլքը հարցնում է, թե դա
ինչ բան է: Նրան բացատրում են, որ անցյալում, երբ նահան-
գապետը գնալիս է եղել Քուչիստան, հանցավորներին
պատժելու և ձեռնելու համար անհրաժեշտ ճիպոտները Մա-
հանից է վերցնելիս եղել: Բնակչությունը մինչևիսկ տնա-
սուններ է արամադրել այդ ճիպոտները նպատակատեղին
փոխադրելու համար: Նահանգապետներից մեկը պործը հեշ-
տացնելու համար այն վերածել էր դրամի և, տարեկան երկու
հարյուր թուման փայտի դրամ ստանալով, ստացական էր
տալիս, իսկ հետո այն զանձում էր մահալի ռայաթներին:

Ինչ վերաբերում է անքաղաքավարության հարկին, ապա
դրա իմաստն էլ հետևյալն էր. մի անգամ մի գյուղի քաղխու-
ղա նահանգապետի մոտ գտնված ժամանակ անքաղաքավա-
րություն է թույլ տալիս: Նահանգապետը, խիստ վիրավորանք
զգալով, հրամայում է քաղխուղայի սպիտակ մորուքը խուզել:
Քաղխուղան ստիպված է լինում իր մորուքը փրկազենել յոթա-
նասուն թումանով: Դրանից հետո տարիներ շարունակ նա գյու-

զացիներէից գտնուում էր այդ տուրքը՝ անքաղաքավարութիւն գրամ անունով: Հազարդիւով ալս ավլալները, Նազիմ օլ Իսլամ Քերմանին գրում է, որ եթէ Քերմանի այդ ժամանակվա հարկային մասլանը ստուգենք, այդպիսի շատ տուրքերի կհանցիպենք: Հենց այդ պատճառով էլ Քերմանի հարկերը 400 հազարից ավել էին¹:

Այսպիսի տուրքերի կամ բեղաթնների կարելի էր հանդիպել երկրի բոլոր մասերում:

Այդ տուրքերից ամենածանրը սուրսաթն էր, որի մասին արդէն խոսել ենք: Մեծ վեղիք Միրզա Քադի խանը կառավարական մի պրոկլամացիայով վերացրեց այդ տուրքը: Իրանի բնակչային էթնոֆազիան առաջին թերթի երրորդ համարում տպագրվեց կառավարութիւն հայտարարութիւնը, որտեղ ասված էր, որ ուսլաթի բարեկեցութիւնից ելնելով՝ որոշվում է արգելել պաշտանյաներին մի տեղից մի այլ տեղ զնալիս սուրսաթ պահանջել, քանի որ այդ պատրվակով ուսլաթներին տանջում են ու վնասում: Յուրաքանչյուրը պետք է իր սուրսաթը ընդունված ձևով ձեռք բերի և ուսլաթին շվնասի: Բայց դա չի վերաբերում բանակին, որը պետք է լինի կառավարութիւն հրամանով միայն²:

Սակայն այդ հրամանը չիրագործվեց և գլուղացիները շարունակում էին իրենց վրա կրել այդ ծանր բեռը:

Փլուղացիներին պարտադրվող տուրքերից էր տղասթան-գազը: Կամ տավարեղջուր: Դա կայանում էր երանում, որ գլուղացիական ընտանիքը պարտավոր էր սննդամթերք մատակարարել կալվածատիրոջը հետեյալ շափերով. մեկ ուլխար կամ գառ, 5—15 հատ հավ և ճուռ, 25—300 հատ ձու, 0,5—1 փութ ալյուր, 3—15 ֆունտ յուղ, 2—10 ֆունտ պանիր, սեր, կաթ, շաքար և այլն: Հաճախ այդ ամենի գումարը մի քանի անգամ գե-

¹ ناقم الاسلام كرماني تاريخ بيداري ايرانيان مجلد اول تهران ۱۳۵

² فریدون آدمیت فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت ایران تهران ۱۹۶۱ ص ۵۱

բազմացում էր մինչև իսկ մի քանի ընտանիք ունեցող կալվածատիրոջ կամ պաշտոնյաների կարիքները¹։

Կար նաև մի տուրք ևս, որը կոչվում էր քրարքարգես, որը նշանակում էր կալվածատիրոջ կարգադրությամբ ապրանքների փոխադրել նշանակված վայր. կալվածատերերը պարտադրում էին գյուղացիներին իրենց անասուններով առաջին հերթին կալվածատիրոջ բաժինը տեղափոխել շուկա, իսկ վաճառքը չկայանալու դեպքում նրանք պարտավոր էին ապրանքը փոխադրել մի ուրիշ վայր, մինչև որ մի որևէ տեղում վաճառվիր²։

Քնական է, որ սա բեզարային աշխատանքի նման մի ծառայություն էր, որը բավական ծանր էր գյուղացու համար, հասկապես եթե նկատի ունենանք, որ ապրանքա-գրամային հարաբերությունների զարգացման պայմաններում գյուղատնտեսական մթերքները մեծ քանակով շուկա էին դուրս բերվում։

Տարբեր ծառայությունների համար նույնպես գյուղացուց տուրք էր պահանջվում։ Գոյություն ուներ այսպիսի կարգ, որ պետության և մուլքադարի բաժինը գանձելու ժամանակ գյուղացուց գանձվում էր նաև քնամթերային և գրամային տուրքերի 10 տոկոսը՝ պաշտոնյաների և 2,5 տոկոսը՝ մորաշիրի համար³։

Քեզարի տուրք էր գանձվում նաև, երբ շահը կամ իշխանները զենում էին որսի։ Դա նշանակում էր, որ գյուղացիները պարտավոր էին սպասարկել շքախմբին՝ անվճար մատակարարելով սննդամթերք և այլ հարմարանքներ⁴։

Կային նաև փաստիր, երբ կալվածատիրոջը իրենց հողերի մի մասը մշտկում էին բեզարային աշխատանքի միջոցով։ Օրինակ՝ 1894 թ. Քոնքարոնում և այլուր ավելի քան 50 000

¹ Л. Ф. Туганов, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 43.

² Л. Ф. Туганов, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 44.

³ Նույն տեղում, էջ 42։

⁴ J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 277.

ծիւի տիրող Նուր ևս Սուլթանը գլուղացիներին ստիպում էր բե-
գարային աշխատանք կատարել¹։ Որոշ շրջաններում բեգա-
րային աշխատանքը փոխարինվում էր գրամային տուրքով։

Քացի վերահիշյալ հարկերից և տուրքերից երբեմն լինում
էին արտակարգ գանձումներ։ Եթե որևէ մեկը հրաժարվե-
ր այն վճարել, ապա խանը նրան բանտարկում էր կամ այնքան
մտրակահատում մինչև ստանում էր պահանջված գումարը²։

Ընդհանրապես կալվածատերերի կողմից գլուղացիների
խոշտանգումների և այլ հալածանքների մասին բազմաթիվ
փաստեր կան իրանական ազբյուրներում։ Իշխանության և
գառական օրենքների, ինչպես նաև գլուղացու անձը և ունեց-
վածքը ապահովող օրենքների բացակայություներ մեծ հնա-
յրավորություներ էր ստեղծում կալվածատերերի համար գլու-
ղացիների հետ վարվելու որպես ստրուկների։ Երբեմն կալ-
վածատերերը դաժանության և պատիժներ հնարելու տեսակե-
տից իրար հետ մրցակցում էին, իսկ գլուղացիները տա-
ռապում առավելագույն չափով։

Օգորոզնիկովը գրում է, որ գլուղացուց գանձվող բոլոր
հարկերին ավելանում էր նաև բազմաթիվ այլ պարտականու-
թյուններ, եթե կալվածատերը ապրում էր գլուղում³։

Գլուղացիների համար ծանր էր նաև բնամթերքը գրամի
վերածելու և գրամային հարկ վճարելու գործը։ Իր մթերքնե-
րը վաճառելու ժամանակ գլուղացին իհարկե չէր կարողանում
մրցակցել կալվածատիրոջ հետ և մեծ կորուստներ էր ունե-
նում։ Քացի այդ, յուրաքանչյուր փութ մթերքի գինը, որով
Թեհրանը հրամայում էր վաճառել մթերքը, մինչև գլուղացուն
հասնելը մեծանում էր տոնվազն 40 տոկոսով և դառնում
եշանակալից չափով ավելի բարձր, քան շուկայական գինը։
Այս ամենի հետևանքով գլուղացին սովորաբար ընկնում էր

¹ ЦГВИА, ф. 76, д. 179, л. 25.

² Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерньстор-
ствам Западной Персии, Тифлис, 1903, стр. 27.

³ П. Огородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 208.

վաշխառուների ճիրանը, վաշխառուներ, որոնք հաճախ հենց իրենք մուլքագարները կամ մորաշիրեններն էին¹:

Մուլքագարները լայն շահերով կիրառում էին նաև պարտքեր տալու հղանակով գյուղացիութայանը վերջնական կախման մեջ գցելու պրակտիկան: Մուլքագարի դերիշխանութայան պայմաններում դա փաստորեն վաշխառութայան մի քաղաքկված ձև էր, քանի որ այն կատարվում էր օժանդակութայան և օգնութայան քողի տակ: Այդ պարտք-օգնութայունը կարող էր լինել և դրամով և քնամթերքով: Եթե պարտքը արվում էր դրամով, ապա վերցվում էր 40 տոկոս, այսինքն մեկ թուման պարտքին ավելացվում էր երկու դրան և պարտաթուղթը գրվում էր վեց ամիս ժամկետով: Եթե պարտքը արվում էր քնամթերքով, ապա վերցվում էր 50 տոկոս, այսինքն յուրաքանչյուր երկու խարվար հացահատիկի դիմաց գյուղացին վեց ամիս հետո պետք է վերադարձներ երկուս ու կես խարվար: Բացի այդ, իրեն հարմար ժամանակ պարտք ստանալու համար գյուղացին ստիպված էր 2—5 տոկոս էլ կալվածաաիրոջ ներկայացուցիչ մորաշիրին տալ²:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև վարձու աշխատանքի կիրառման հարցին: Վարձու աշխատանքը դեռևս XIX դարի երկրորդ կեսին մեծ տարածում չէր գտել: Բայց արդեն առկա էին առանձին փաստեր: Վարձու աշխատանքը հատկապես կիրառվում էր տեխնիկական կուլտուրաների մշակման շրջաններում: Իսթահանի և Ատրպատականի որոշ շրջաններում նույնպես վարձու աշխատանք էր օգտագործվում³: Վարձով աշխատող գյուղացու վիճակը երբեմն ավելի լավ էր լինում, քան հողամաս ունեցող գյուղացու վիճակը⁴: 70-ական թվականներին Շահբուզի մոտակայքում Մուղան գյուղում հնձող վար-

¹ Л. Ф. Тугаров, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 55.

² Նույն տեղում, էջ 64:

³ انصاری ... ص ۸۶

⁴ АВПР, Ф. Главный Архив, д. 11, л. 23.

ձու գլուղացիները ստանում էին օրական հիգ րաթման ցորեն կամ դարբի¹։

* * *

Մենք որոշ մանրամասնությունք խոսեցինք կալվածատիրական հողերի վարձակալման հղանակների և պայմանների մասին։ Որպեսզի պարզորեն գծագրվի երկրում տիրող սեփական շահագործումը, այժմ համառոտակի անդրադառնանք խալիս և իլլաթի հողերի վարձակալման հարցին։

Խալիս հողերը մեծ մասամբ մշակելու համար վարձով էին արվում առանձին մարդկանց։ Բայց լինում էին նաև զնպքեր, երբ պետությունը ինքն էր մշակում հողերը։ Օրինակ՝ Եահրուզի շրջանում կալիս խալիս հողեր, որոնց մի մասը պետությունն էր մշակում՝ ցանելով մոտ 200 խարվար սերմացու, իսկ մյուս մասը վարձով էր տալիս մասնավոր անձանց՝ յուրաքանչյուր շարիբից տարեկան 20 րաթման հացահատիկ ստանալու պայմանով²։

Խալիս կալվածքների վարձակալման հղանակները առանձնապես շեշտադրում մասնավոր կալվածքների վարձակալման պայմաններից։ Բայց հրքեմն լինում էին ինչ-որ առանձնահատկություններ կամ տարբերություններ։ Որպես օրինակ կարելի է նշել Աստրաբադի գավառի պետական հողերի վարձակալման հղանակները։

Աստրաբադի գավառում պետական հողերը մեծ տարածություն էին կազմում։ Պետությունը հողը վարձով էր տալիս գլուղացիներին՝ սահմանված շափի բերքաբաժին ստանալու պայմանով։ Աստրաբադը բրնձի մշակման շրջան էր։ Բրնձի ցանքսերում վարձակալման պայմանները հետևյալն էին. հողի տարածության միավորը այստեղ կոչվում էր սղամաթա։ Բրնձի ցանքսի յուրաքանչյուր զսմաթից գլուղացին պետությունը կամ կալվածատիրոջը տալիս էր հինգ խարվար բրնձի։

1 П. Н. Осородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 355.

2 Նույն տեղում, էջ 211։

Քարեհաշոզ տարիներին զամաթը տալիս էր քսան խարվար բրնձի բերք: Պա ցույց է տալիս, որ վարձակալ գյուղացին Հոգատիրոջը կամ պետությունը տալիս էր բերքի մեկ քառորդը: Եթե տարին բարեհաշոզ լիներ, ապա գյուղացին կարող էր գիմել կալվածատիրոջը կամ պետությանը և խնդրել իրենց բերքարածինը իջեցնել կիսով չափ: Այն Հողամասերում, որտեղ արհեստական ոռոգում չէր պահանջվում, կալվածատերը կամ պետությունը ստանում էին բերքի մեկ ութերորդը, իսկ մնացածը մնում էր վարձակալ գյուղացուն, որը արամադրում էր սերմացուն, Հողագործական գործիքները, բանող տավարը և աշխատանքը¹:

Խալիսենները սովորաբար մեկ տարի ժամանակով էին վարձով արվում: Քայց պատահում էին նաև երկարատև վարձակալման դեպքեր: Օրինակ, Մասուզ Միրզան Յարսի նահանգապետ եղած ժամանակ խալիսենները վարձով էր ավել Ռահիմ խանին: Գյուղացիներին և վարձակալի միջև վարձակալման պայմանները որոշվում էին նահանգապետի կողմից²:

Երբևէն խալիսե Հողերը վարձով էին արվում ժառանգաբար: Օրինակ, Մաղանգարանի գյուղերից Մուլեղիմ և Սարիբուլդ խալիսենները նասր էդ Գին շահի օրոք վարձով էին արվել Միրզա Աղախանին և Ահմադ խան նավայուն, իսկ նրանց մահից հետո վարձով արվեցին նրանց զավակներին³: Անսարին գրում է, որ XIX դարի երկրորդ կեսին խալիսենները գտնվում էին պետական մորաշիրների տնօրինության տակ, որոնք կամ իրենց հսկողությունը մշակում էին Հողը, կամ վարձով էին տալիս միջնորդի: Պատահում էր նաև, որ Հողը վարձով էին տալիս հենց Հողը մշակող գյուղացիներին⁴: Խալիսե Հողերը վարձակալող այդ միջնորդները, հասկանալի է, որ իրենք Հողը չէին մշակում, այլ վարձով էին տալիս գյուղացիներին:

¹ Бодэ, Очерки Туркменской земли и юго-восточного побережья каспийского моря, 1890, стр. 138.

² تاریخ سرگذشت مسعودی ۱۳۳۵ ص ۲۲۶

³ سفرنامه ناصر الدین شاه بهراسان ۱۳۰۲ ص ۲۲۶

⁴ التصاری ... ص ۷۵

որինակ, Կենտրոնական Իրանում գտնվող Ջոհար գյուղը պատիժյունը վարձով էր տալիս ինչ-որ միջնորդի տարեկան 1200 թումանով: Վարձակալը իր հերթին հողը վարձով էր տալիս գյուղացիներին՝ բրնձի բերքի կեսը, իսկ ցորենի և գարու ^{1/4} ստանալու պայմանով:

Խալիսե հողերում սերմացուն մեծ մասամբ պետությունն էր տրամադրում²: Այն զեպքերում, երբ պետությունը գյուղացուն տալիս էր նաև սերմացու, ապա բերքի մեծ մասը պետությանն էր անցնում և միայն շնչին մասը մնում գյուղացուն: Իսկ եթե ամեն ինչ տրամադրում էր գյուղացին, ապա նա բերքի երկու երրորդը իրեն էր վերցնում և մեկ երրորդը պետությանը տալիս³:

Մթևյրը, որ ուսումնասիրել է պետական հողերի վիճակը, այն կարծիքն է հայտնում, որ պետական հողերը մեծ մասամբ անշրդի (զեյմի) հողեր էին: Մինչևիսկ այն շրջաններում, ուր գյուղատնտեսությունը կիսով չափ ոռոգվում էր, ապա ոռոգվող մասը մասնավոր կալվածատիրական էր, իսկ անշրդի մասը պետական: Այդ հողերում մեծ մասամբ սահմանված սննտա շկար: Հողը մշակողը իր նախաձեռնություններ էր ուսկի գիմում և հողը վարձակալում: Ծիծ նա բերք ստանար, ապա դրա որոշակի մասը վճարում էր պետությանը որպես գյուղատնտեսական հարկ, իսկ եթե շատանար, ապա բնական է ոչինչ չէր կարող ապա: Պետությունը կամ կալվածատերը գյուղացուն չէին օգնում սերմացուով կամ որևէ ավանսով: Նա այդ գործը ձեռնարկում էր ամբողջովին իր պատասխանատվությամբ⁴:

Միսթանում խալիսե հողերը վարձակալում էին բերքից պետությանը մեկ երրորդ բաժին տալու պայմանով⁵: Պետությունը խալիսե այգիները նույնպես վարձով էր տալիս առան-

¹ АВПР, ф. Персид. стол, л. 28, л. 49.

² اتصاری ... ص ۷۱

³ هاتری رنه دانائی سفرنامه ص ۴۸

⁴ E. Stacé, Six Months in Persia, vol. II, p. 251.

⁵ ЦГВИА, ф. 76, л. 211, p. 251.

ձին մարդկանց: Օրինակ՝ 1885 թ. այդինների վարձակալումից պետությունը ստանում էր տարեկան 6500 թուման¹:

Քե ի՞նչ պայմաններով էր շահը իր հողերը վարձով տալիս, ընդհանրապես դժվար է որոշել: Սակայն, ըստ հրևույթին ճիշտ է Մորթեզա Հոսեյնի Քեհրանիի այն բնութագրումը, թե քանի որ կալվածատերերի բաժինը ստացված բերքից Իրանի բուր մասերում միատեսակ չէր և զրանք տարբերվում էին ըստ նահանգների, զավանների և շրջանների, ապա խալիսն և շահի կալվածքների բերքատրածինը նույնպես տարբերվում էր: Քայց ընդհանուր առմամբ այն կազմում էր բերքի մեկ երրորդից մինչև երկու երրորդը²: Որոշ ազգյութների վկայությամբ, եթե վարձակալը ինչինչ պատճառներով հողը շմշակեր, շահը իրավունք ուներ հողը նրանից վերցնելով՝ տալ ուրիշի:

Դրույթյունը նույնն էր նաև թիուլային կալվածքներում: Վարամիին շրջանում եղած թիուլային գյուղերում հողը և շուրը պետությունն էր տրամադրում, սերմացուն, աավարը և աշխատուժը՝ գյուղացիները: Այդ գյուղերում բերքը հավասար բաժանվում էր թիուլդարի և գյուղացիների միջև: Վարամիին գյուղացիները բերքաբաժնից բացի յուրաքանչյուր խարվարին մեկ թուման էլ կանխիկ էին տալիս³:

Շահ Արզուլ Ազիմի մոտակայքում գտնվող Ամինարագում թիուլդարը վերցնում էր բերքի 4/5-ը, որը կազմում էր 400 խարվար բերք և 400 թուման կանխիկ գրամ⁴:

Ինչ վերաբերում էր քուլոր ցեղերի զբաղեցրած, այսպես կոչված, իլլաթի հողերի վարձակալման եղանակներին, ապա պետք է ասել, որ այն առանձնապես չէր տարբերվում կալվածատիրական հողերի վարձակալման պայմաններից:

Ինչո՞վ շրջելով Քախթիարի ցեղերի բնակված շրջանում, պատմում է, որ նա հանդիպել է մի քանի ցեղապետանե-

1 محمد حسن خان اعتماد اسلطنه كتاب المائر والاكثر
تهران ۱۳۰۴ ج ۲۴۴

2 مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه ... ج ۱۴۴

3 ИГВИА, ф. 76, л. 213, л. 2—3.

4 նույն տեղում:

քի, որոնք նրան բացատրել են իրենց մտա իշխող մշակելի հողերի վարձակալման եղանակները: Վաղ ժամանակից որոշակի հողեր գրառեցվել էին որոշակի ցեղերի կողմից և բաժանվել տարբեր ընտանիքների միջև: Յեղերը ունեին մինչև-իսկ համապատասխան փաստաթղթեր, որոնք ապահովում էին այդ իրավունքները: Գրանք ցեղերին արվել էին բախտիարցի թագավոր Ալի Մարդան խանի կողմից՝ Նազիր շահի մահվանից հետո ընկած խառն ժամանակաշրջանում: Այն ցեղերը, որոնք այդպիսի փաստաթղթեր չունեին, այդ հողերին տիրում էին օգտագործման իրավունքով: Համարյա բոլոր ցեղերը մշակելի հողամասեր ունեին և մեծ աշխատանքներ էին տանում դրանք ստեղծելու և բարեկարգելու ուղղությամբ: Այդ հողերը մշակելու համար ամեն տարի մի գումար էր վճարվում իխանին՝ դրամի կամ անասունի ձևով: Անասուններին արածացնելու համար գոյություն ուներ բնասատված կարգիս իրավունքը, ըստ որի արտք ազատ էր: Իչևանելու տարածությունների համար յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր հատուկ բնասատված կարգը, որը կարող էր փոխվել միայն իխանի հրամանով¹:

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է ցեղերի կյանքի մակարդակը և թշվառ վիճակը: Նա նշում է Հաշի Թեյմուրի շրջակայքի ծայրահեղ թշվառության մասին և գրում, որ ինքը մեծապես ազդված էր քոլովոր ցեղերի այդ սարսափելի վիճակից: Պետութունը սեղմում է նրանց և քամում նրանց արյունը: Հասկապես մեծ ավերածություններ են կատարում նահանգապետները և տեղական պաշտոնյաները: Նա օրինակ է բերում Բորուչերդի շրջանը և նկարագրում պաշտոնյաների զաժան վերաբերմունքը քոլովոր ցեղերի նկատմամբ²:

* * *

Գրականության մեջ լայն կերպով քննարկվել է Իրանի ագրարային հարաբերությունների հետ կապված մի հարց ևս,

¹ J. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 9—10.

² Նույն աեղում, էջ 54—55.

որը տեղի է տվել որոշ թշուրթմացություններու Դա իրանական գյուղացու, այսպես կոչված, ազատ վիճակի և նրա ունեցած անձնականութի հողամասի հարցն է:

Գյուղացու անձի ազատության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան ռուս հեղինակների գրքերում: Մաքսիմովիչ Վասիլիկովսկին, որը շրջել է Արևմտյան Իրանում, գյուղացու այդ իրավունքի մասին այսպիսի մանրամասնություններ է տալիս: Գյուղացին իր ցանկությամբ կարող էր գնալ ուր որ ցանկանար, երբ որ ցանկանար, բայց նա այդ բանը անում էր սովորաբար գիշերը, որպեսզի խուսափի խանի և նրա ծառաների բռնությունից: Գյուղացիները կարող էին նաև բռնի կերպով հեռացվել խանի հրամանով: Կանխատեսելով այդ հետևողությունը՝ գյուղացիները գերադասում էին իրենք հեռանալ: Հեռացած գյուղացին կարող էր ժամանակավորապես վերադառնալ, բերքը հավաքել, կալվածատիրոջ բաժինը տալ և նորից գնալ¹: Գյուղացին իրավունք ուներ իր ցանկացածի շահի հողամաս վերցնել, սակայն նա, գիտակցելով, որ ինչքան շատ հաց ունենա, այնքան էլ շատ պետք է տա խանին, վերցնում էր այնքան տարածություն, որ բավարարեր իր ապրուստին, իսկ ավելորդ պաշար նա չէր կուտակում: Մաքսիմովիչ-Վասիլիկովսկին գալիս է այն եզրակացություն, որ Իրանի հողազուրկ գյուղացին համեմայն դեպս կախման մեջ էր խանից, չնայած որ նա ազատ էր գնալու մեկ խանից մյուսի մոտ²: Բայց նա, մի դաժան կալվածատիրոջից հեռանալով, կարող էր ընկնել ավելի վատ խանի ճանկը, հետևաբար հաճախ ստիպված էր լինում համբերատար համակերպվել իր ծանր վիճակին: Այս բուրրով հանդերձ ամեն տարի յուրաքանչյուր գյուղից մեկ կամ երկու ընտանիք հեռանում էր Դա հաճախ կատարվում էր գյուղացու և նոր բնակավայրի խանի նախնական համաձայնությունով, որից հետո գյուղացին իր ընտանիքով վերաբնակվում էր նոր վայրում: Այսպես էին հիմնադրը-

¹ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерниям Западн. Персии., Тифлис, 1903, стр. 26.

² Նույն տեղում, էջ 29:

վում նաև նոր գյուղերը, ըստ որում քանի այդ գյուղերը նոր էին, խաները նշանակալից զիջումներ էին անում գյուղացիներին: Այդպիսի գյուղերում համախմբվում էին առաջին հերթին համագյուղացիները, ուստի հին գյուղերը աստիճանաբար դատարկվում էին և պատճառ դառնում նրա քայքայմանը:

Քերարը նշում է, որ տասնորոգը զանձեկու իրավունքը երբորդ անձնավորության վաճառելը մեծ բնու էր դառնում գյուղացու համար: Ատեղծված քառասյին վիճակում ոչ որ վասաճություն շուներ իր իրավունքների նկատմամբ: Գյուղացիների անձնական ազատության և հողերի ֆիսկալ ազատության վրա հիմնված հողօգտագործման ընդունված սխտեմը երանում մշտական անուրդն էր: Գյուղացին որոշակի հողատարածություն զրահեցնելով, ուժով պարտադրվում էր կատարելու իրեն պարտականությունները: Բայց նա կարող էր դրանցից ազատվել փախուստով: Եսհը, նրա ներկայացուցիչը կամ նրանից հող ստացած անձնավորությունը կարող են պահանջել հողատուրք, բայց նրանք ստիպված են հաշվի առնել գյուղացիների տրամադրությունները, քանի որ վերջիններին փախուստը նրանց համար սնանկացուցիչ էր¹:

Համեմատաբար ավելի խոր կերպով այս հարցին անդրադարձել է Տիգրանովը: Նա գրում է, որ շարիաթի օրենքների համաձայն և իրականում մինչև վերջին ժամանակներս գյուղացու անձը եղել է ազատ, հետևաբար նա միշտ էլ մենակ կամ ընտանիքով կարող էր տեղափոխվել մի տեղից մյուսը, կամ մինչևիսկ ընդհանրապես հեռանալ երկրից², Օրենքի և մինչ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը պահպանված սովորությունների համաձայն մուքադարը բացարձակապես չէր կարող գյուղացուն հեռացնել իր մշակած հողից: Հասկանալի է, որ նոր սիպի մուքադարի առաջին հոգսերից մեկը գյուղացու այդ իրավունքի ունչացումն էր: Կալվածատերը

¹ В. Барар, Персия и персидская смута, 1912, стр. 262.

² Л. Ф. Тигранов, Из Общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1906, стр. 3.

կարող էր գյուղացուն հետացնել իր հողամասից, եթե նա վճարեր այդ հողամասի կամ, ինչպես այն ընդունված էր անվանել, տիրալիք, ինչպես նաև դաշտում եղած ցանքսի գինը¹։

Բայց Տիրգրանովը ավելացնում է, որ մի քանի տասնյակ տարիներ առաջ գյուղացու իրավունքը հողի նկատմամբ, որը հիմնված էր հողատիր օրենքների վրա, իսկապես որ անձնուրմխելի էին։ Բայց այն բանից հետո, երբ հողատիրականությունը ինքն էլ դարձավ հողատեր, գյուղացին ոչ միայն կորցրեց իր վերջին հենարանը, այլ հենց այդ նույն հողատիրականությունը ինքը սկսեց հաճախակի խախտել շարիաթի դոգմաների համաձայն գյուղացու ունեցած իրավունքները²։ Գյուղացու և մուքթադարի հողի նկատմամբ ունեցած իրավական հարաբերությունների փոփոխումը ընայած որ սասանեց գյուղացիական տնտեսության հիմքերը, բայց չկարողացավ այն ամբողջովին և ամենուրեք ոչնչացնել³։

Իրանական աղքատները այս հարցին միանգամայն այլ գնահատական են տալիս։

Քաղի Բահրամին տիրանի գյուղատնտեսության պատմությունը գրքում հաղորդում է, որ իրր նասր էդ Դին շահիր առաջ գյուղացիները չէին համարձակվում իրենց գյուղերից հեռանալ, քանի որ կալվածատերերը նրանց հետապնդում էին և բռնի կերպով վերադարձնում։ Նա նշում է, որ այդ իրավազրկությունը, իհարկե, ռուսական մուսիկներին իրավազրկմանը չէր հասնում, սակայն զնալով, կալվածատերերի խռատությունը ուժեղանում էր և նրանց ռտնձգությունները ընդարձակվում։ Բայց ահա նասր էդ Դին շահը գյուղացիներին ազատում է այդ կապանքներից և սահմանում, որ գյուղացիները իրավունք ունենան աշխատելու ցանկացած կալվածատիրոջ մոտ։ Նույնը վերաբերում էր և քոլվտրներին, որոնք

1 Նույն տեղում, էջ 22։

2 Նույն տեղում, էջ 24։

3 Նույն տեղում, էջ 22։

Մի ուրիշ աղբյուրում կարգում ենք, որ քանի զեռ գյուղացին պարտաճանաչորեն վճարում էր հողատիրոջ բաժինը, իրավունք ուներ այդ հողամասը մշակել, իսկ նրանից հետո հողամասը անցնում էր նրա ժառանգներին: Միայն կալվածատիրոջ բաժինը շատու կամ ժառանգ չլինելու պարագայում էր, որ հողատերը այդ հողամասը տալիս էր ուրիշի¹:

Ինչ վերաբերում է գյուղացու ունեցած հողամասի հարցին, ապա փաստեր կան, որ զիննա XIX դարի կեսերին գյուղացին իր կարիքները հոգալու համար ուներ մի կտոր անձեռնմխելի մշակելի հողամաս: Գյուղացու այդպիսի հողամաս ունենալու մասին է վկայում, օրինակ, Կորսուներ, նա գրում է, որ գյուղացին բացի քնակելի շինությունից, ստանում էր նաև մշակելի հող, այն էլ այնքան, ինչքան ինքը ցանկանար և կարողանար մշակել², Կալին նաև այսպիսի զեպքեր. Վարամինի շրջանի գյուղերում հողատերերը գյուղացիներին առանձին փոքր հողամասեր էին տալիս, որոնք մշակվում էին կալվածատիրոջ տավարով և շրով, սակայն բերքը ամբողջովին անցնում էր գյուղացու: Այդպիսի հողամասերը կոչվում էին «փաղաշ», այսինքն վարձահասանցում³:

Վիճակը մեծապես փոխվել էր XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին: Ահա այս ժամանակ Ասորյատառեանում, ինչպես նաև Իրանի մյուս մասերում գյուղացին այլևս իրավունք չուներ հեռանալ գյուղից՝ առանց կալվածատիրոջ թույլտվության: Փաստեր կան այն մասին, որ, օրինակ, Մաքվի խաչությունից գյուղացիները գյուղից հեռանալու զեպքում ենթարկվում էին հետապնդման և դաժան կերպով պատժվում էին կալվածատիրոջ կողմից: Այդպիսի փաստերի կարելի է հանդիպել և երկրի մյուս նահանգներում ու շրջաններում:

Այդ բոլոր դաժանությունները կիրառվում էին ի ջուրջ մյուս գյուղացիների: Ընդհանրապես գյուղացու անձնական

¹ هائری رتہ دامانی سفرنامہ ... ص ۷۳

² Корсун, Военный обзор Персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 91.

³ ЦГВИА, ф. 76, д. 213, л. 3.

ազատութիւնն հասկացողութիւնը իրանում, իհարկեւ, հարա-
բերական է: Եիշտ է նշում Մաքսիմովիչ-Վասիլկովսկին, որ,
չնայած այդ անձնական ազատության, կատարյալ հողազր-
կության պայմաններում հասարակ ժողովրդի ապրուստը
միանգամայն կախված էր հողատիրերից, քանի որ նրանց
կենսական պահանջների բավարարումը համեմայն զիպս կա-
տարվում էր այդ հողի արտադրանքներից¹:

Գյուղացու անձի ազատության իրավունքը նոր պայման-
ներում այլևս կիրառվել չէր կարող, քանի որ անհամեմատ
մեծացել էր նրա կախվածութիւնը այն հողից, որի վրա նա
աշխատում էր, հետևաբար և այն հողատիրոջից, որը ոչ մի
միջոց չէր խնայում գյուղացուն կապանքների մեջ դնելու և
վերջնականապես իրենից կախման մեջ գցելու ուղղությամբ:
Լամբտոնը, ուսումնասիրելով գյուղացու իրավունքների հար-
ցը, գալիս է այն եզրակացության, որ չնայած դաշարների
օրոք կրոնական տարրը նշանակալից շափով թուլացել էր,
բայց դրա փոխարեն ուժեղացել էր միահեծանության տարրը:
Դա իր արտահայտութիւնն ունեցավ հասարակական կյան-
քում, ազգից հողի նկատմամբ ունեցած ընդհանուր վերաբեր-
մունքի և գյուղացու դիրքի վրա: Մի շարք պրակտիկաներ,
որոնք անցյալում միայն սովորութիւններ էին, թագավորա-
կան զեկրիտների միջոցով ստացան օրենքի ուժ: Այդ ամենի
հետևանքով գյուղացին ավելի կապվեց հողին: Տեղական հո-
ղատերերի և թիուղարների իրավունքները ընդարձակելու և
ամբողջ իշխանութիւնը նրանց ձեռքում կենտրոնացնելու
տենդենցը շարունակվեց դաշարների օրոք: Արդյունքը եղավ
գյուղացու ավելի մեծ կախումը կալվածատերերից և խանե-
րից²:

Այս պրոցեսը, անշուշտ, շարունակվեց նաև հետագայում
և ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրութիւնները, գյուղա-

¹ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернатор-
ству в Восточной Персии, Тифлис, 1903 г., стр. 25.

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, p. 176.

ցիները գնալով էլ ավելի զրկվեցին իրենց ունեցած այդ իրավունքներից:

* * *

Իրանի գյուղացիութիւնը վարում էր դաժան և շարքաշ կյանք: Նա ստեղծում էր երկրի բարիքները, բայց զրա դիմաց համարյա ոչինչ չէր ստանում: Իհարկե, գյուղացիութիւնը միաստարը չէր. նա ևս որոշ իմաստով շերտավորված էր: XIX դարի երկրորդ կեսին արդեն պարզորեն կարելի էր զանազանել գյուղացիութիւնի հետեւյալ շերտերը. նախ՝ գյուղացի սայաթները, որոնք ֆեոդալական կախման մեջ էին հողատերերից, այնուհետև գյուղացի խորդեմալիքները, որոնք ինչ-որ կտոր հողամաս ունեին և հետևաբար համեմատաբար բարվոք վիճակում էին, և վերջապես հողազուրկ բաւորակները, որոնք կոչվում էին սզարա և փաստորեն հանդիսանում էին ապագայի բանվորական ուժը: Բայց գյուղացիութիւնի մեծագույն մասը, իհարկե, գյուղացի սայաթներն էին:

Օտարերկրյա համփոքները, քաղաքական, ազգամական գործիչները և այլևայլ մարդիկ, որոնք մեզ հետաքրքրող մասնակաշրջանում եղել են Իրանում, ամենամոռայլ գույներով են նկարագրել իրանական գյուղացու վիճակը: Բերենք զրանցից մի քանի օրինակ:

Գյուղացիութիւնի փանր վիճակի նկարագրութիւնը հանդես են եկել ցարական Ռուսաստանի առանձին ներկայացուցիչներ: Այսպես, Կայեմը ճանապարհորդել է Իրան, որպեսզի, ինչպես ինքն է գրում, ուսումնասիրի Իրանում հողեր ձեռք բերելու նպատակահարմարութիւնը, կապիտալ ներդրումների շահավետութիւնը և այլն: Խոսելով գյուղացիութիւնի վիճակի մասին, նա գրում է. «Պոթվար է ապրում խեղճ սայաթը, շնայած երկրի հարստութիւնի և հողի բերրիութիւնի՝ նրան ոչինչ չի մնում: Գրա համար էլ նա գերազատում է վերջապես սնվել խոտով և շորացած մրգով, քան թէ աշխատել իրեն ճշողներին համար և հետապնդվել նրանցից: Ահա ինչու այսքան շատ

հողեր մնում են անմշակ, իսկ ժողովուրդը, լքելով հողը, գնում է դեպի Ռուսաստանը¹։

Մեր կողմից արգեն հիշված Մաքսիմովիչ-Վասիլկովսկին գրում է, որ հանապարհների, օրենքների, լուսավորության բացակայության հետևանքով ժողովուրդը կարծես թե սպասելիքներ էլ չունի, ոչ մի հեռանկար չի տեսնում և չի էլ կարողանում պատկերացնելու ռուսի այդ, — գրում է հեղինակը, — ավելորդ եկամուտը և ավելորդ բարեկեցությունը վտանգավոր էր, որովհետև կզան խանի կամ նահանգապետի ծառաները և տեղի կուսենա սաստիկ հարստահարումը²։

Իրանական գյուղացու ծանր վիճակը բազմակողմանի և խոր ուսումնասիրել է Օզորոզնիկովը, որ 1871 թ. սովից հետո համոզորդել է Աֆղանստանի սահմանից դեպի Թեհրան, նա պատմում է, որ իր հանապարհին համարյա չի հանդիպել ոչ մի երեխայի, բոլորը մահացել էին սովից։ Ամենուրեք նա տեսել է վիշտ, մահ և զարհուրելի ազդաստություն, փողոցներում ընկած դիակներ, այն էլ վայրի դազանների կողմից հողառված, քաղաքներում ամայացած ամբողջ թաղամասեր և ամբողջական գյուղեր։ Սովը միայն ետրասանում խլել է 120.000, իսկ ամբողջ Իրանում ոչ պակաս քան մեկ ու կես միլիոն մարդ։ Այսպիսի անսովոր սովի և ընդհանրապես երկրի այս կամ այն մասում հաճախակի սովի պատճառը ոչ թե անդամների պակասն էր (այս և հաշորդ ընդգծումները հեղինակին են), ինչպես հաճախ փորձում էին հիմնավորել, այլ Իրանի պետական անենքի կարգերը։ Գյուղացու ցանքսերը շատ սահմանափակ էին, քանի որ նա չունեի ոչ մի սրտակի սեփականություն և գտնվում էր ծայրահեղ դժբախտ վիճակում։ Նրա վրա էր ընկնում հողային հարկերի և այլ ծանր տուրքերի ամբողջ բեռը, նա էր իր վրա կրում պաշտոնյաների և հողատերերի ճնշումները։ Հետևաբար սովի տարվա համար ունե պաշար պահելու ոչ մի հնարավորություն չկար։ Եթե

¹ Г. Казм, Персидские земли..., Красноводск, 1914, стр. 122.

² Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерниаторствам Западной Персии..., Тифлис, 1903, стр. 28.

նրա մոտ անգամ որոշ ավելցուկ էր մնում, ապա նա այդ շէ-
 պանում, քանի որ վախենում էր զրկվել նաև գրանից: Դա
 բխում է նրանից, որ մասնավոր սեփականությունը Իրանում
 ապահով չէ վարչական մարմինների հափշտակումներից: Հա-
 ցի աշխարհի պաշարների մասին, որոնք ի վիճակի լինեին ժո-
 ղովրդին ապահովել անբերրիության ժամանակ, այստեղ զա-
 ղափաբ անգամ չկար: Վերջապես ուղղման սխառեմի անբա-
 վարբար վիճակը և փոխադրումների թանկությունը նույնպես
 աստիճանաբար Իրանի գյուղատնտեսաւթյունը անկման էր
 հասցրել, մինչդեռ այլ պայմաններում Իրանը կարող էր իր
 հացը արտահանել արտասահման: Պարսիկ գյուղացու իրա-
 վունքը կայանում էր միայն հյուծվելու աստիճան ուրիշների
 ոգտին աշխատելը և սովից մահանալը: Աշխատանքի այսպի-
 սի շահագործումը հարվածել է ժողովրդական հարստության
 գլխավոր աղբյուրին և երկիրը պցել է աղքատության և զրժ-
 բախտության հատակը¹:

Հետաքրքիր նյութեր է պարունակում նաև հետևյալ գե-
 կուցագիրը, որը 1872 թ. օգոստոսի 7-ին Պետերբուրգ է ու-
 ղարկվելու ռուսական գիվանագիտական ներկայացուցիչների
 կողմից: Ջեկուցման մեջ ասված է. «Պետք է նախատեսել, որ
 այս տարվա սովին հաջորդելու է թանկության մի ժամանա-
 կաշրջան: Եթե անցած ձմեռվա շափ չլինի, համենայն դեպս
 ժողովրդի զրկանքները դեռ բավական մեծ կլինեն և առա-
 բերքի մի քանի տարիներ են անհրաժեշտ, որպեսպի ժողովուր-
 զը աղատվի իր թշվառությունից և այդ հոգի վրա կատարվող
 շարաշահումներից: Երկրի կրած ճգնաժամը վնասեց նրա ամ-
 բողջ տնտեսությունը և շատ ժամանակ ու ջանքեր հարկավոր
 կլինեն, որպեսզի առևտուրն ու արդյունաբերությունը վերա-
 կանգովեն, որովհետև նրանց աղբյուրները լրջորեն վնասված
 են: Երեք տարվա ընթացքում ամենաշափավոր գնահատա-
 կանների համաձայն Իրանը կորցրել է մոտ մեկ միլիոն բնա-
 կի:՝ սովից, թշվառությունից կամ զրկանքներից առաջացած
 գանազան համաճարակներից: Մահացությունը հատկապես

1 П. Огородников, Очерки Персии, СПб, 1878, стр. 207—208.

քարձք է եղել Իսֆահանում, Քերմանում, Յազզում, Համազասում և Խորասանում¹։

Գյուղացու անասնիւի ծանր վիճակին են անդրադարձել նաև մի շարք այլ հեղինակներ։ Օրինակ՝ Բոգրովը գրում է, որ վարձակալ գյուղացին, ստացած բերքի հրկու երրորդը կամ երեք քառորդը կալվածատիրոջը տալով, մնում էր միանգամայն թշվառ վիճակում։ Պատահում էր, որ անեւանելի կարիքը գյուղացուն երբեմն այնպիսի վիճակի էր հասցնում, որ նա հրկիզում էր իր տնակը, կտրում իր ձեռքով իսկ տնկած ծառերը՝ լցանկանալով գրանք թողնել կալվածատիրոջը։ Գյուղացին լքում էր հողը և գնում էր ուրիշ տեղ որոնելու կամ էլ միանում էր քոչվորներին, զբաղվում անասնապահությամբ և թափառում Կենտրոնական Իրանի տափաստաններում։ Ընդհանրապես գյուղացու համար դժվար էր հարստանալ։ Հարկահանները նրանից շատ բան էին պահանջում։ Իսկ եթե մոտիկը ավերի դաշտերը, այլևս հարկեր վճարելու ոչ մի հնարավորություն չի լինում և գյուղացին սևանկանում է։ Նա ոչ մի տեղ էլ զանգատվել չի կարող, քանի որ դատարանները անարգար են և դաժան²։

Նույնպիսի վկայություն է տալիս նաև Ավերյանովը, ասելով, որ գյուղացիները, հավաքած բերքի երեք քառորդը կալվածատիրոջը կամ պետությունը տալով, օտիպված են լինում լքել իրենց տները և փախչել։ Ոմանք փախչում են գեպի քաղաքները, ավելացնելով քաղաքի առանց այդ էլ բաղձաթիվ մուրացկանների թիվը, մյուսները զաղթում են Անդրկովկաս, հատկապես ձկնորսային և նավթային արդյունաբերության, երկաթգծային շինարարության և այլ բնագավառներում աշխատանք որոնելու համար։ Վերջապես Ղարաղաղի և Արզարիւի շրջանի մի շարք գյուղերի բնակիչներ փախչում են գեպի շահսևանները, որոնք ընդունելով փախստականներին, բնակեցնում են իրենց հողերում³։

1 АВПР, Главный Архив, V, Аз, т. 20, л. 109.

2 E. Богров, Персия и персы, М., 1903, стр. 56.

3 П. И. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 года, Тифлиси, 1900, стр. 27.

Սկզբնաղբյուրներում եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ իրանական գյուղացու վիճակը սկսում է ավելի ծանրանալ հատկապես 1880 թվականից, երբ հրկրում արտադրվող տարրեր մթերքները, ինչպես բամբակը, բրինձը, մետաքսը և այլն մեծ քանակությամբ հրեան եկան եվրոպական շուկաներում, հատկապես Ռուսաստանում, և այդ ամենի հետևանքով հողի գինը բարձրացավ: Նոր հողատերերը՝ առևտրականները, հողերականները և ուրիշներ՝ հողեր ձեռք բերելով, սկսեցին էլ ավելի ուժգին շահագործել գյուղացիությունը, ավելացնելով հարկերը, տուրքերը և այլն: Այս նոր շահագործողների գիշատիչ թալանը վերջնականապես հյուսիս գյուղացի սայաթնե-րին¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ցարական Ռուսաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչները, ինչպես նաև առանձին ճամփորդներ ու ուղևորներ գիտել և նկարագրել են Իրանի գյուղացիու-թյան շարքաշ կյանքը: Նրանք նկատել և պատկերավոր նկարագրել են այն անհուսալի և ոչ մարդկային վիճակը, որ տիրում էր իրանական գյուղում և, առանձին զեպերում, մինչև-իսկ փորձել են խորանալ նրանց պատճառների մեջ:

Իրանական գյուղացիության շարքաշ կյանքը չի վրիպել և եվրոպացի գործիչների ուշադրությունից:

Միսիոներ Ջեյմս Բասեթը 1887 թվականին գրել է-ծրանի ժողովրդի մեծագույն մասը շատ աղքատ է: Վարձա-կալ գյուղացիները ամենաաղքատ դասակարգերն են²: Իսկ իրանական հասարակության լավատեղյակ Քերզոնը գրում է, որ ամենուրեք կարելի էր տեսնել ավերված քաղաք-ներ, լքված գյուղեր և ամայի շուկաներ: Ղանաթների երկար գծեր, հասարակական տարրեր կառուցվածքներ, որոնք օգ-նում էին մշակելու ընդարձակ շրջաններ, այժմ անկում են

¹ М. Павлович, Экономическое развѣтне и аграрный вопрос в Персии XX века, М., 1921, стр. 24.

² J. Bassett, Persia, The Land of the Imams, p. 264.

ապրում, իսկ մի ժամանակ մշակելի լայնատարած հողամասե-
րը, այժմ վերածվում են ավազի և քարի¹։

Բիշոփը Եռլանդիս անդրադառնում է գյուղացիության
ժանր վիճակին։ Նա գրում է, որ Իրանում ճանապարհորդող
անձանց ընդհանուր վճիռը այն է, որ ապիկար զեկավարումը,
ժանր հարկերը, անզական իշխանավորների ազահույթունը,
ինչպես նաև հաշորդական սովերը քնակչությանը խղճալի ազ-
րատության և թշվառության աստիճանի են հասցրել։ Գա ան-
կասկած վերաբերում էր համարյա ամբողջ երկրին և հատկա-
պես այն մասերին, որոնց ականատես էր եղել ինքը։ Բիշոփը
գալիս է այն հզորացուցության, որ երկիրը կարիք ունի վարչա-
կան և հարկային սխտեմի կատարչալ բարեփոխություն²։

Բարեփոխությունների անհրաժեշտության մասին խոսել
են նաև ուրիշ շատ հեղինակներ։

Գյուղացու դժվարին կյանքի նկարագրությունների կա-
րելի է հանդիպել և պարսիկ հեղինակների գործերում։ Նազեմ
ոյ Իսլամ Փերմանին իր, մեր կողմից արգեն հիշատակված
գրքում, մեղքերում է կատարում Ստամբուլում հրատարակվող
պարսկերեն «Ախթար» թերթի խմբագրի խոսքերից՝ ուղղված
ժխախտի կոնցեսիայի ընկերության անդամներին։ Խմբա-
գիրը՝ անդրադառնալով եվրոպական երկրներից վերցրած
ստրկացուցիչ պարտքերի հարցին, ասել է. և վերջապես այս
պարտքը ով պետք է վերագարձնի, եթե ոչ խեղճ ժողովուրդը,
այն էլ եթե ոչ ուսյաթներն ունեցվածքից, ապա էլ որտեղից
պետք է տա։ Զգիտեմ. գուցե իրենց աշխատանքից կամ իրենց
պապերի կուտակումներից։ Ո՛չ աստված վկա, ո՛չ Այդ գու-
մտրների վերադարձը պետք է կատարվի հողագործների,
գյուղացիների, այդ խեղճերի հաշվին³։

Հիշաբժան են հայտնի հասարակական գործիչ Քաբաթա-
բայու 1324 (1906) թ. Միրազում արտասանած ճառի հետևյալ
խոսքերը. Իրանի դժբախտ ուսյաթը և նրա ընտանիքը գարու

¹ G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, vol. II, p. 491

² I. B. Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, p. 188.

³ نظام الاسلام كرماني تاريخ بيدارى ايرانيان مجلد اول تهران

և եզրագագորենի հաց է ուտում, որպեսզի կարողանա պետական հարկերը վճարել: Ո՛չ ռայաթ է մնացել և ո՛չ էլ շահի գանձարանում որևէ քան: Արդյո՞ք Ղուլանի պատմությունը չե՞ք լսել: Անցյալ տարի անբերրի տարի էր, բայց յուրաքանչյուր զուլանցի պարտավոր էր երեք ռոյ կամ տասներկու ման ցորեն հարկ տալ: Սակայն քանի որ երանք ի վիճակի չէին վճարել և ոչ ոք էլ երանց գասին չհասավ, նահանգապետը հարկի դիմաց երեք հարյուր ազնիկներ վերցրեց և յուրաքանչյուրը տասներկու ման ցորենի դիմաց վաճառեց թուրքմեններին¹:

Ինչպես տեսնում ենք, պարսիկ առաջավոր գործիչները և պատմաբանները չէին կարողանում անտարբեր նայել երկրում տիրող վիճակին և սրտի խոր կսկիծով նկարագրում էին գյուղացու ծանր կյանքը, կալվածատերերի և պաշտոնյաների կողմից երանց նկատմամբ կիրառված ոտնձգությունները և քմահաճությունները, որոնք անասելի շափերի էին հասնում:

Բնական է, որ այսպիսի անտանելի վիճակ չէր կարելի հանդուրժել: Եվ ահա Իրանի շարքաշ և քայքայված գյուղացիության մեջ առաջացած ուժեղ դժգոհությունը ունեցավ իր պոռթկումները, գյուղացիությունը պայքարի ելավ իր ճնշողների դեմ: Այդ պայքարը XIX դարի վերջում իր արտահայտությունը գտավ հարկերի վճարումից խուսափելու, տարերային գյուղացիական բուռների, կալվածատերերի դեմ ուղղված խռովությունների, պետական պաշտոնյաների վրա հորձակման և այլնայլ երեւոյթների մեջ: Այդպիսի բուռներից կարելի է նշել 1886 թվականին տեղի ունեցած խռովությունը Գարագեղի խանություն մեջ: Վլասովը հազորդում է, որ գյուղացիները հարձակվում են շրշանի ղեկավար Մահմեդ Ալի

¹ Նույն տեղում, էջ 367:

խանի զոյակի վրա, ճեծում են նրան և մերկ վիճակում վռնդում Պարագեզից¹։

Այդպիսի խոշոր բունտ տեղի է ունեցել նաև Քավրիզում՝ 90-ական թվականներին։ Այդ շարժումը տարածվել է նաև Քավրիզի շրջակայքում։ Պոսթիումը սկսել է նրանից, որ 1888 թվականին խոշոր կալվածատերերը հացահատիկի մեծ կուտակում կատարելով, պոսթենային մեծ զտվարություններ էին ստեղծել։ Սա, իհարկե, եզակի դեպք չէր։ Գյուղատերերը հաճախ արհեստականորեն բարձրացնում էին հացի գինը քաղաքներում։ Պետությունը ոչ թե պայքարում էր այդ երևույթի դեմ, այլ, ընդհակառակը, շահավետ էր համարում նրանց հետ գործակցել և այդպիսով ճնշել մանր անտրականներին, քաղաքական աշխատավորությունը և արհեստավորներին։ Այս ամենը նույնպես անհետևանք մնալ չէր կարող։ Քաղաքներում ևս պոսթիումներ են առաջանում, որոնց մասնակիցները հարձակվում էին գյուղատերերի տների և հացահատիկի պահեստների վրա և թալանում ամրարներում կուտակված հացահատիկը²։

Այդ տարիներին քաղաքում և գյուղում մղված պայքարը տարրեր արտահայտություններ և զրևնորումներ է ունեցել։ Մեր խնդրից դուրս է տալ այդ շարժումների պատմությունը, սակայն պայքարի զրևնորման մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բերենք մի քանի փաստեր։

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում երկրի տարրեր մասերում տարածված սեջթիմախուն ամյունն սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության կողմ՝ ուղղված իրանական ժողովրդին։ Կույի մեջ ասված էր. Իրանի թշվառ մարդիկ համախմբվեցեք, Իրանի աշխատավոր ժողովուրդ, հողագործ-

1 П. М. Власов, Извлечение из отчета П. М. Власова о поездке по Северным округам Хорасана, Сборник материалов по Азии, 1893, LI, стр. 18.

2 Г. Казм, Персидские земли... Красноводск, 1914, стр. 125.

ներ, գյուղացիներ, աշխատեցնեք միավորվել, համախմբվել և ազատվել, փրկվել այս բռնի դահիճներից¹։

Քիչ չին հզել այսպիսի կոչերը այդ տարիներին, որոնք հասկանալի պատճառներով իրանական հասարակայնության զարգացման այդ շրջանի պայմաններում ոչ միշտ էին բարենպաստ և հեանորդներ ունենում։ Սակայն փաստը մնում է փաստ, որ դրանք հզել են և գյուղացիությանը կոչ են արել ապստամբության։

Իրանի քաղաքացիական պայքարային գյուղացիությունը, իրանական քաղաքներում ապրուստի որևէ միջոց չգտնելով, ստիպված հեռանում էր հրկրից և այլ հրկրներում գոյությունը քարշ տալու ապաստարան որոնում։ Հազարավոր այդպիսի գյուղացիներ հյուսիսային Նահանգներից գնում էին դեպի Անգրեզիական կամ Միջին Ասիա։ XX դարի սկզբներին Ասոր-պատականից, Գիլանից, Մազանդարանից, Խորասանից, Ասորաքաղից և այլ վայրերից ամեն տարի Ռուսաստան էին գնում ոչ պակաս քան 200 հազար մարդ։ Այդ գյուղացիության զգալի մասը սեզոնային աշխատանքի էր գնում, քայքայ մի մասն էլ ավելի երկար ժամանակով էր բնակվում այդ վայրերում։ Այս շփումը ունենում է հսկայական դրական նշանակություն Իրանի հետագու զարգացման համար։ Սակայն մենք այս աշխատության մեջ այդ հարցին չենք անդրադառնա։

Կալվածատերերի և պաշտոնյաների ճնշումների հետևանքով հրկրից հեռանալու պերճ օրինակ է հետևյալ փաստը.

Ռուսական մի թերթի թղթակից 1877 թ. մարտի 19-ին Քավրիզից ուղարկել է հետևյալ թղթակցությունը։ Ղարաղաղի շրջանի հայաբնակ մի գյուղի բնակչությունը զանգատ է ներկայացնում, որ նրանց գյուղատերը թալանում է, պատժում և խոշտանգում գյուղացիներին։ Նրանք հայտնում են պետությանը, որ եթե նա իրենց չպաշտպանի, ապա նրանք ստիպված մոտ 200 մարդ կգնան Ռուսաստան։ Մահեր դիվանը խոստանում է օգնել և մի հայ պաշտոնյա է ուղարկում Քավրիզից՝

¹ قائم الاسلام کرمانی تاریخ بیداری ایرانیان مجلد اول تهران

գյուղացիներին պաշտպանելու համար: Ընդամենը մեկ ամիս հետո գյուղատերը գալիս է Սահեր գիվանի մոտ և 300 թուման կաշառք տալիս նրան: Այդ կաշառքից հետո հայերի պաշտպանությունը նորից հանձնարարվում է գյուղատիրոջը, որը՝ գյուղ վերագառնալով, սկսում է ժողովրդից գանձել այդ 300 թումանը: Գյուղացիները հավաքվում և գնում են Քավրիզ Սահեր գիվանի մոտ իրենց դատը պաշտպանելու համար¹:

Այսպիսի բազմաթիվ փաստերի կարելի է հանդիպել սկզբնաղբյուրներում և ժամանակի մամուլի էջերում:

Կառավարության հանդիպ ժողովրդի վերաբերմունքը պարզորոշ տրված է «Հարլ օլ Մաթինս թերթի 1900 թվականի հունիսի 16-ի համարում. ժողովուրդը, ասված է այնտեղ, պետությունից հուսահատված է և իր դեմքը շուտ է տվել նրանից: Երկիրը քայքայված է և ավերակ, գանձարանը դատարկ է, բանակը անկանոն և անտեր: Ժողովուրդը հավատացած է, որ պետությունը երկրի և ռայաթի մասին չի մտածում²:

Այս հանգամանքը, անշուշտ, որոշ իմաստով, անհանգրստացնում էր Իրանի իշխող շրջաններին, որոնք շատ լավ հասկանում էին, որ գյուղացիությունից մասսայական քայքայումից և հեռացումից կտուժեն նաև իրենք, զրկվելով եկամուտների աղբյուրից: Ուստի գյուղացիներին հանգստացնելու և նրանց տրամադրությունները փոխելու նպատակով, կառավարությունը գիմում է որոշ առերես միջոցառումներ:

1888 թ. կառավարությունը մի պաշտոնական հայտարարություն է հրատարակում, որը իբր հռչակում էր բոլոր քաղաքացիների պատություն և նրանց կյանքի ու ունեցվածքի անձեռնմխելիություն:

Հայտարարության մեջ ասված էր, որ ներկա ֆիրմանով հայտնվում է պարսիկ ժողովրդին, որ Իրանի բոլոր հպատակ-

¹ «Газетные вырезки из русских, английских и немецких газет относительно Персии» 1875—1901 гг. (Библиотека им. Салтыкова-Щедрина). От корреспондента СПб Ведомостей, 19-го марта 1877 года.

² «حبل المتین ۱۷ جولای ۱۹۰۰»

ները կարող են իրենց կյանքի ու ունեցվածքի նկատմամբ ազատ և լիբերալ զգալ և առանց վախի ու կաշկանդվածության տնօրինել իրենց ունեցվածքը: Նրանք կարող են իրենց կապիտալը միացնել, ընկերություններ ստեղծել, գործարաններ, անասպարհներ կառուցել և քաղաքակրթություն տարածել: Իրանի կառավարությունը մեծ ուրախությամբ կընդունի այդ միջոցառումների իրականացումը և իր վրա է վերցնում դրանց հովանավորությունը: Ոչ ոք իրավունք չունի ուրիշի կյանքի ու ունեցվածքի նկատմամբ ռանձգություն կատարել կամ պատժել պետության հպատակներին¹:

Սակայն այս հայտարարությունը, ինչպես և կառավարության մյուս միջոցառումները մնացին թղթի վրա: Երկրում աիրող անիշխանությունը և ապօրինությունները շարունակվեցին մինչև 1905—1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությունը:

¹ АВТР, Главный Архив, V. Аз, л. 36, л. 53.

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Ց Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

XIX դարի երկրորդ կեսին աստիճանաբար սկսում է Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը: Երկրի տնտեսության մեջ թեկուզ սաղմնային ձևով մուտք են գործում հողատիրության կապիտալիստական ձևերը: Այդ տարիներին շեշտակի կերպով աճում է արտաքին առևտուրը, որը իր հետ բերում է ապրանքային արտադրություն և անհրաժեշտություն է առաջացնում հողային սեփականությունների կուտակումների: Սկսում է կապիտալի հոսքը դեպի հողագործություն:

Այդ շրջանում Իրանում հողատիրության բնույթի մեջ ամենատարբի ընկնող փոփոխությունը մուլքադարական հողատիրության համընդհանուր զարգացումն էր, որը հողի մասնավոր սեփականություն էր և մեծապես տարբերվում էր ֆեոդալական հողատիրությունից: Առևտրային հողագործությունը, անշուշտ, առաջավոր հրևույթ էր Իրանի տնտեսության մեջ և ողնում էր երկրի ներքին շուկայի հետագա զարգացմանը: Արդեն 80-ական թվականներից եկամտվում է քաղաքային խավերի ուժեղ ձգտում՝ հողամասեր ձեռք բերելու ուղղությամբ: Տեղի է ունենում առևտրականների և կալվածատերերի միաձուլում, ըստ որում առևտրականների գերում հանգես են գալիս պաշտոնյաներ, մինչևիսկ հոգևորականներ և այլ խավերի ներկայացուցիչներ:

Ֆեոդալական-ազնվական դասակարգը և նրանց շահերի պաշտպան շահը նոր պայմաններում այլևս ի վիճակի չէին

խանգարելու անխուսափելի այդ պրոցեսը, ընդհանրապես, երանք իրենք էլ համակերպվելով նոր պայմաններին, ընդգրկվեցին ընդարձակ հողային սեփականություններ ձևաքերելու մրցավազքին:

Իրանի հողային հարստությունների մեջ նշանակալի տեղ էր գրավում պետական կամ խալիսի հողատիրությունը: Սակայն սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից խալիսի հողատիրությունը կորցնում է իր նշանակությունը, որովհետև սարբեր ժամանակներում և տարբեր Եղանակներով բռնազրաված ու պետական հողերի ֆոնդը մտած հսկայական տարածություններ ընդգրկող խալիսի հողերը անցնում էին կալվածատերերի ձեռքը: Մի կողմից առանձին մեծահարուստներ, օգտագործելով կենտրոնական իշխանություն թուլությունը յուրացնում էին պետական ընդարձակ կալվածքներ և մյուս կողմից ինքը՝ պետությունը, խոշոր գումարների կարիք զգալով, կալվածքները վաճառում էր առանձին մարզկանց և վերածում դրանք մասնավոր սեփականություն: Նույնը կատարվեց նաև թիուլային հողերի հետ: Եթե սկզբում թիուլը իրենից ներկայացնում էր վարչական, զինվորական կամ այլ ծառայությունների դիմաց հողից ստացվող եկամուտը գանձելու պայմանական իրավունք, ապա հետագայում այն վերածվեց հողի պայմանական տիրման իրավունքի: XIX դարի վերջերին վերացավ նաև այդ պայմանականությունը և թիուլդարները հրաժարվեցին ընդհանրապես իրենց պարտականությունները կատարելու պետության նկատմամբ: Դարավերջին և XX դարի սկզբին ժառանգական թիուլը արդեն դարձել էր ընդունված մե և թիուլդարները փաստորեն վերածվել էին հողատերերի: Իրերի փոփոխված այդ փաստական վիճակը հետագայում իր իրավական արտացոլումը գտավ քաղաքացիական օրենսգրքերում: XIX դարի երկրորդ կեսին դեռևս շարունակում էին շոշափելի շափեր կազմել մզկիթապատական կամ վակֆային հողերը: Բայց դարավերջին այդ հողերի մեծ մասը նույնպես անցան մասնավոր անձանց սեփականության ներքո: XIX դարի երկրորդ կեսին երկրում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական տե-

զաշարժները չէին կարող շանդրադառնալ նաև խորդեմալիցային կամ մանր կալվածատիրական սեփականություն վրա: XIX դարի երկրորդ կեսին խորդեմալիքների կազմը արմատապես փոփոխություն է ենթարկվում, առաջանում է մանր կալվածատերերի նոր խումբ, որը դուրս էր եկել առևտրականների, հոգևորականների, պաշտոնյաների և վաշխատուների խավերից:

XIX դարի երկրորդ կեսին հարկահանություն գործը Երանում դրված էր միանգամայն անարդարացի ու քմահաճ հիմքի վրա: Չնայած հարկերի ընդհանուր գումարը կամ նրա մանրամասնությունները Երանում չէին հրապարակվում, սակայն տարբեր ազբյուրներում եղած տվյալները ցույց են տալիս, որ պետական ամբողջ եկամուտների երկու հիմնական աղբյուր կար, մեկը կոչվում էր մալխաթ, այսինքն սահմանված կամ կանոնավոր հարկերը, իսկ մյուսը սուրսաթ, կամ անկանոն եկամուտները, որոնք ունենում էին իրենց արտահայտման տարբեր ձևերը: Մալխաթի զլխավոր առարկան հողային հարկն էր, որի մի մասը զանձվում էր քնամթերքով, իսկ մյուս մասը կանխիկ գրամով: XIX դարի երկրորդ կեսից սկսվում է անցումը նատուրալ հարկերից դրամականին, ըստ որում գրանց համամասնությունը նայած վալլի և ժամանակի փոփոխական էր: Կառավարությունը այլևս շահագրգռված չէր տասնորդը և այլ հարկերը զանձել քնամթերքով: Որոշ վալլերում մինչևիսկ հարկերի շափերը արգեն ցույց էին տրվում գրամով: Հողային հարկը ընդհանուր առմամբ կազմում էր ամբողջ բերքի մեկ տասներորդ մասը, սակայն ժամանակի ընթացքում այն բարձրացել և հասել էր բերքի մեկ հինգերորդի: XIX դարի երկրորդ կեսին Երանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը ոչ միայն համապատասխան փոփոխություններ մացրին հողագործության բնագավառում, այլև իրենց արտացոլումը գտան հարկային սիստեմի մեջ: Պետության և մուլքադարների միջև առկա հարկային իրավահարաբերությունները կամ հարկերի բաշխումը փոփոխության էին ենթարկվում, կապված արտաքին առևտրի

աճի, հողատիրական դասակարգի ձևափոխման և կամ խոշոր ու զորեղ մուլքագարների հողերում բնակչության թվի աճի հետ: Երկրի ֆինանսական և քաղաքական սնանկությունը իրեն զգացնել տվեց 80-ական կամ 70-ական թվականներին, երբ վերջը նշված փոփոխություններին ավելացավ նաև զրամի արժեքազրկումը, որի հետևանքով և իշավ գանձված հարկերի ընդհանուր արժեքը, Հարկային սխառմի արխայիկ բնույթի պետության համար արտակարգ զժվարություններ էր ստեղծում իր եկամուտների շափը ստույգ կերպով որոշելու և երկրի բյուջեն կազմելու գործում: Կառավարությունը իր եկամուտները բարձրացնելու համար ավելացնում էր հողագործության միավոր հանգիսացող բոնիշեններից գանձվող հարկը: Ազդյուրներում եղած փաստերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ կատարվում էր հաճախակի: Հարկազրման շափերը և եղանակները տարբեր էին երկրի տարբեր մասերում:

Մինչև XX դարի 20-ական թվականները, երբ Երանում մտցվեց ազրարային օրենսգրություն, կալվածատիրոջ և գյուղացու փոխհարաբերությունները կարգավորող օրենքներ գոյություն չուներին: Այդ պատճառով էլ ոչ միայն առանձին նահանգները, այլև մինչևիսկ առանձին շրջանները ուներին իրենց սովորություններն ու ընդունված կարգը, որոնք փոփոխության էին ենթարկվում նահանգային պետերի, խաների և կալվածատերերի հայեցողությամբ: Մակայն, այնուամենայնիվ, հողի վարձակալման պայմանների հիմքում, ինչպես առաջ, ընկած էին գյուղատնտեսության բաղկացուցիչ հինգ տարրերը, ընայած, որ ոչ միշտ էր այդ տարրերին հավասար բաժին հասնում: Այն վայրերում, որտեղ ավելի նպաստավոր պայմաններ կային հողագործության համար կամ մշակվում էին ավելի արժեքավոր կուլտուրաներ, մուլքագարները գլխահարկը և անասնահարկը փոխարինում էին զրամային հարկով: Մասնավոր հողատիրության պայմաններում լայն տարածում գտավ հողը վարձով տալու պրակտիկան: Նոր հողատիրոջ՝ մուլքագարի իշխանության, իրավունքների աճը և կառավարության իշխանության թուլացումը հասցնում էին այն բանին.

որ մուքաղարները գոյութիւն ունեցող Հարաբերութիւնները փոխում են իրենց օգտին: Պետութիւնը օրինականացնում էր մուքաղարի իրավունքները, մի պրոցես, որը շարունակվեց մինչև XX դարի սկզբները, երբ մուքաղարները վերջնականապես իրավական և ևակերպում են տալիս ժամանակի ընթացքում իրենց ձեռք բերած արտոնութիւններին:

Պետութիւնը ոչ միայն ի վիճակի չեղավ խանգարել այդ պրոցեսը, այլ մինչևիսկ ստիպված եղավ օրինադրական ակտերով օրինականացնել ստեղծված դրութիւնը: Այսպիսով, նոր պայմաններում մուքաղարների հանդես գալը և այլ հանգամանքներ մեծապես փոխեցին երկրում իշխող ազդարային Հարաբերութիւնները:

РЕЗЮМЕ

Вторая половина XIX в. характеризуется зарождением капиталистических отношений в сфере сельскохозяйственного производства Ирана. Это выражается, в частности, в развитии капиталистических форм землевладения, вызванных расширением внешней торговли, а вместе с ней и товарного производства. Зарождение капитализма вело к концентрации земельной собственности и проникновению капитала в сельское хозяйство, в результате чего мультикадарное землевладение, являвшееся частной формой землевладения, становится ведущей формой отношений собственности в сельском хозяйстве. Она стала прогрессивной формой в экономике Ирана и способствовала дальнейшему развитию иранского национального внутреннего рынка. Уже с 70-х годов заметно стремление городских слоев к приобретению земельных участков. Происходит процесс превращения торговцев в помещиков, причем в их роли выступают чиновники, священнослужители и представители других слоев.

Феодално-дворянский класс и защитник их интересов шах в новых условиях уже не в состоянии помешать этому процессу. Напротив, приспособившись к новым условиям, они, в свою очередь, приобретают обширные земельные участки. В земельном фонде Ирана заметное место занимало государственное землевладение («халисе»), однако начиная со второй половины

XIX в. эта форма утрачивает свое значение, так как огромные территории, конфискованные государством в разные времена и разными путями, переходили в частное владение помещиков: с одной стороны, феодальная аристократия, пользуясь слабостью шахской власти, присваивала обширные государственные поместья, с другой,— само государство, нуждаясь в деньгах, продавало свои поместья частным лицам. Это вело к превращению земель халисе в частную собственность.

То же происходило и с тиульными землями. Если ранее тиул представлял собой условную собственность, даруемую государством за военную, административную и иную службу, то впоследствии он фактически превратился в частную собственность. В конце XIX в. исчезла «условность» права тиульдаров на владение землей, они стали ее полными хозяевами, свободными от обязанностей по отношению к государству. Так, к концу XIX началу XX в. тиул уже стал общепринятой формой, и тиульдары в действительности превратились в землеладельцев. Это фактическое положение вещей впоследствии было узаконено и нашло свое отражение в государственном кодексе.

Во второй половине XIX в. немалая часть земельного фонда все еще находилась в вакуфном владении мечетей. Однако к концу века большинство вакуфных земель также перешло в частную собственность—во владение высшего мусульманского духовенства.

Социально-экономические сдвиги, происшедшие во второй половине XIX в., не могли не затронуть мелкопоместную собственность (хордемалеки). В этот период происходят изменения в сфере хордемалеков. Возникает новая группа мелких помещиков, вышедших из среды торговцев, священнослужителей, чиновников и ростовщиков.

Несмотря на эти изменения, во второй половине XIX в. налоговая система в Иране оставалась все еще неупорядоченной. Мы не располагаем данными об общей сумме налогов или же отдельных ее частях в Иране, однако содержащиеся в разных источниках сведения показывают, что существовали две основные формы налогов. Одна из них называлась *маллет*, которую составляли узаконенные и упорядоченные налоги, а другая—*сурсат*. Под этим последним названием объединялись все те формы налогового обложения, которые землевладелец мог «взыскать» с крестьян. Основным сбором *маллета* являлся земельный налог, часть которого взималась натурой, а другая—в виде денежной ренты. Земельный налог составлял $1/10$ часть урожая, но со временем он достиг $1/5$. Начиная со второй половины XIX в. происходит переход от натурального налога к денежному, причем их пропорциональность в разных местах и в разные периоды различна. Правительство уже не заинтересовано в том, чтобы взимать натурой десятину и другие налоги.

Во второй половине XIX в. перемены, происшедшие в социально-экономической жизни Ирана, не только внесли соответствующие изменения в землевладение, но и нашли свое отражение в налоговой системе. Правовые взаимоотношения государства и мульткадарства в области распределения налогов строились в зависимости от роста внешней торговли, изменения состава класса землевладельцев и увеличения населения на землях крупных мульткадаров. Огромное влияние на это имел финансовый и политический кризис, охвативший Иран в 60—70 годах. Он привел к денежной инфляции и снизил общую стоимость налогов. Арханность налоговой системы создавала огромные затруднения при определении прибылей и составлении бюджета страны. Для того,

чтобы увеличить прибыли, правительство повышало налоги, взимаемые с бониче, являвшихся единицей земледелия, не заботясь о последствиях такого ограбления масс крестьянства. Оно не вело даже учета налогов и тем самым создавало условия для всякого рода злоупотреблений чиновников.

До 20-х годов XX в., когда в Иране был принят аграрный законопроект, не было законов, регулировавших взаимоотношения помещика и крестьянина. Поэтому не только отдельные области, но и районы имели свои, узаконенные временем обычаи и порядки, которые изменялись по усмотрению местных властей, ханов и помещиков. Однако в основе арендных отношений как и прежде лежали пять составных элементов сельского хозяйства. В местах, более благоприятных для земледелия, или там, где возделывались более ценные культуры, мульткадары заменяли подушный налог и налог на скот денежным налогом. В условиях частного землевладения широкое распространение получила практика сдачи земли в аренду. Рост власти нового землевладельца-мульткадара и ослабление правительственной власти давали мульткадарам возможность изменять существовавшие отношения по своему усмотрению и, конечно, в свою пользу. Государство узаконивало права мульткадаров, и это вело к еще большему их усилению.

Таким образом новые условия коренным образом изменили существовавшие прежде в стране аграрные отношения, ускорили процесс первоначального накопления в сельском хозяйстве и рост капиталистического землевладения, являющегося основой сельскохозяйственной экономики современного Ирана.

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

- Արքայադարձ 220
 Արքայադարձ 183
 Արքայադարձ խոս 108
 Աղբիւր 194
 Ազատ ու Մամալիկ 104
 Աթաբեկ 104
 Աթաբեկ Ազատ 70
 Ալամութ 182
 Ալա ու Մուլ 228
 Ալի Աբադ, 41
 Ալի Ալա 227
 Ալի Մարզան խոս 237
 Ախթար 13, 242
 Ահար 82
 Ահմադ 74
 Ալա Մուհամադ խոս 98, 99
 Ալարալ 182
 Ամերիկա, ամերիկյան 18, 37, 41, 50
 Ամերիկաց 111, 226
 Ամին Եւ Մուլթան 24, 105, 111
 Ամին Կազմութ 108
 Ամին ու Գուկ 70
 Ամիր Միր Ալա խոս 100
 Ամիր Քարիր Միրզա Քալի խոս 87, 118, 153—155, 329
 Անգլիա, անգլիական 17—24, 27, 39—41
 Անգլիական 247, 252
 Անգլիկ 126
 Անարի 81, 82, 101, 102, 234
 Անարադ 124
 Ասիկ Էր Գուկ 35
 Ասիա 21
 Ասորա 210
 Ասորադարձ 74, 79, 81, 82, 93, 133, 151, 166, 226, 233, 252
 Ամերիկեան 24, 54, 71, 76, 116, 124, 144, 247
 Ամարիա 20
 Արքայադարձան 12, 21, 24, 29, 36, 37, 48, 68, 72, 74, 85, 88, 111, 118, 119, 124, 127, 133, 144, 145, 158, 187, 188, 176—179, 181, 182, 189, 189, 210—212, 220—226, 232, 242, 252
 Ասորական 5, 8, 21, 70, 82, 137
 Արարիստան 58, 122, 194
 Արալ 72
 Արալ 40, 82, 227
 Արքայի 48, 70, 72, 76, 106, 111, 120, 121, 124, 128, 180, 181, 222, 247
 Արքայան 215
 Արեւիկ 22
 Արամեան 127
 Արքայական 16, 26, 27, 226, 245
 Արալ 183

Բախտիարի 128, 132, 236
Բաւրամի Քաղի 39, 52, 102, 122,
240
Բազզազ 20, 21
Բամ 16
Բանգար Արբուս 31, 41, 148
Բաշարիար 182
Բասնիք Քիմա 43, 27, 188, 190,
241, 248
Բասթամ 133
Բասրա 75
Բարսն Քննիչանին 21
Բասմազարանն 26, 137
Բեզգիա 41
Բեռլին 125
Բեքար 47, 112, 151, 160, 228
Բեքուզին 149, 164, 165, 194, 195
Բիզուհի 214
Բինա Ալի Աբրար 84, 192
Բիշոփ 23, 46, 48, 60, 87, 92, 224,
226, 228, 249
Բիշխատան 171
Բիքարան 219
Բոզրազ 116, 247
Բորուհի 86, 98, 132, 175, 192,
227
Բուլղիստան 18, 100, 122, 166,
168, 170, 228
Բուշեհր 27, 38, 147, 148, 209

Գարուս 128
Գանչ 20, 22
Գիլան 35—38, 41, 70, 74,
76, 82, 83, 85, 86, 98, 102,
108, 109, 110, 118, 124, 128,
132, 142, 165, 182, 206, 252
Գիբա 78, 80
Գուլֆայիզան 58, 122
Գուրգան 210
Գոֆալի 183
Գուկարազ 171

Գալաքիյն 180
Գամազանց 124
Գամզան 73, 86, 122, 132
Գաշթինա 217
Գարազազ 17, 175, 250, 251
Գեզթուլ 194
Գեճճա 166
Գեճխատան 182, 219
Գեճզան Իրրահիմ 82
Գուլգուսուի 18, 90

Ծգաննիք 22, 126
Ծլք 172
Ծվրազա 6, 18, 19, 22, 26, 31, 35,
61, 175, 204, 218, 248

Ջալինգուուզ 214
Ջանզան 103, 111
Ջարանց 124, 219
Ջիլ Նու Սաթան 68, 89, 98, 121
Ջիս Նու Գուլ 72
Ջինգի 128
Ջուար 225

Լիմազ Նու Սաթանն 101
Լիմի Նու Գուլ 43
Լիմի Լամալուն 82
Լին ու Գուլ 105
Լյվանն Քեյք 105, 108
Լրգուս 14

Քարաթարալի 104, 249
Քարուս 171
Քարթղիզազն Ջալազ 10, 40
Քալիզան 134
Քաղիշ 70, 110
Քահնաուզ Դուլի 110
Քալիքի 11, 14, 31, 32, 36, 37,
55, 57, 87, 78, 82, 84, 93, 140,
144, 146, 165, 176, 178, 180,
181, 251—253

Բաժիր 34

Բեհրան 16, 31, 39, 42, 48, 49,
71, 76, 82, 83, 85, 92, 95, 95,
101, 105, 108, 110, 111, 112,
118, 121, 133, 140, 143, 151,
165, 168, 177, 182, 227, 221,
245

Քաղաքա շին

Քանդակ 230

Քամակյանց 85

Քալսերգան 133

Քուն 171

Քուրքիա 73

Քուրքմենաւերա 210

Իմամ Բեզա 120, 121, 123, 170

Իմալի Քուլանի 33

Իսֆահան 21, 36—38, 40, 69, 70,
83, 95, 95, 98, 98, 102, 120,
121, 133, 202, 218, 232, 247

Իզազ 214

Իրաք 76, 133

Լաբարի զոհար 225

Լահիջան 218

Լահիջան 42, 123

Լամբան 24, 56, 95, 157

Լահիբիզ 122

Լար 214, 217, 218

Լեհաստուզ 207

Լեհյան 80, 84

Լեշանշա 70, 82

Լոթի Ալի խան 61

Լեհան 29

Լովնա 227

Լորեսան 95, 122, 175

Խազալ 24, 100

Խաթունարազ 82

Խաման 95, 122, 151, 180

Խանուզ 219

Խար 83, 101, 105, 124

Խիր 207, 217

Խոյ 16, 29, 54

Խոնար 98, 122

Խորասան 12, 26, 27, 28, 37, 50,
74, 85, 105, 120, 133, 170, 171,
185, 214, 245, 247, 252

Խուզեստան 74, 75, 87, 102, 124,
172, 189, 190, 194, 210

Կալիֆաթա 152, 198

Կազազան 182

Կայիմ 11, 17, 202, 202, 244

Կայիմ Մազալ Զարահանի 227

Կասպից ծով 87, 210

Կալամ ու Մուլք 72

Կարասու 182

Կողմիզու 108

Կոստանդինի 70, 82, 115

Կովկաս 22, 121

Կորսուն 7, 73, 87, 111, 135, 179,
242

Լարի ու Մաթին 182, 180, 195,
252

Լամթան 21, 36, 95, 132, 182,
247

Լանի Ռեհի Գալման 44, 88, 140

Լամիզի 174

Լաշիլի 127

Լասանարազ 218

Լարուզ 182

Լահիզիլի 74, 210

Լաշի Քեյմուր 227

Լաշի Ղուլամ 83

Լաշի Միրզա Արզու Քարիմ 83

Լաշի Միրզա Ազանի 97, 99

Լաշի Միրզա Քարիմ Իմամջաման 63

Լաշի Մաշիք Մոլլաման 108

Լաշի Միրզա Իրրահիմ 83

Լաշի Նալիք 110

Լաշի Միրզա Էմինյի 85
 Լաշի Սադր ու Մուշ 61, 66
 Լաշի Սալաճ 68
 Լեւմաթ ու Մուշ Միր Ալամ խան
 70, 172
 Լեզկաստան 16, 20, 21, 26, 27,
 37, 38, 41, 170
 Լուանդիա 20
 Լոմամի 53
 Լուսինի Քեհրանի 58, 71, 236
 Լուսին Աճազ 151
 Լուսին Մաքթի 87
 Ղարզին 21, 85, 98, 102, 133, 182,
 183, 189, 207

 Ղարաբեկ 47, 67, 96, 97, 99, 108,
 112, 177, 179, 209, 211
 Ղարազազ 70, 78, 116, 181, 182,
 224, 247, 252
 Ղարազան 34, 80, 123, 124
 Ղամ 29, 40, 118, 122
 Ղուլան, 171, 181, 250

 Մազրաանյի Ճալաւաթիյի Մուզա-
 ֆարի 12
 Մազանգորտե 38, 37, 41, 74, 78,
 81, 98, 124, 133, 142, 154, 183,
 184, 227, 234, 252
 Մալալեր 34, 80, 98, 122
 Մաղթմ 108
 Մալթուճ 128
 Մահալաթ 69, 133, 215
 Մահան 122, 228
 Մահմուդարազ 111
 Մաշուկ 16, 31, 118, 120, 121,
 145
 Մասազ 175
 Մասազ Միրզա 234
 Մարանդ 21, 77, 182
 Մարթին 89
 Մարզգալա 217, 218

Մարտիմովիշ Վահրիկովնի 31, 72,
 73, 228, 242, 245
 Մաքու 72, 82, 119, 130, 207, 242
 Մեղզիզի 30, 32, 149
 Մեկնիքի 121
 Մեհյարա 208
 Մեշքին 72, 111, 127
 Մեշք էր Գուլ 102
 Մեքնկասազան 9
 Միշին Ասիա 18, 252
 Միրզա Արզազ Լուսինի 95
 Միրզա Արզազ Վահար 98
 Միրզա Արզազ Սահիր 70
 Միրզա Ալախան 53, 234
 Միրզա Լուսին խան Սեփաւալար
 118
 Միրզա Ջազազ 11, 83
 Միրզա Թեզա 68
 Միրզա Փարիմ 207
 Մուզաֆար էր Գին շահ 12, 70, 74,
 87, 102, 103, 131, 136, 171
 Մուզաֆար Մուշ 48, 49
 Մուլա Մոթալիշ 174
 Մահմադ Ալի Միրզա 67
 Մահմադ շահ 86, 97, 99, 118
 Մահմադ Փաշա 83
 Մահմադարա 74, 210
 Մալին Լուզար 105
 Մալին ու Մուշ 82
 Մաշք էր Գուլ 178
 Մոսթոֆի Արզալա 56, 135, 161,
 202
 Մոսթոֆի ու Մամալիք 152
 Մորաբար 208
 Մորթան 169
 Մուլիզիմ 234
 Մուլան 232
 Մուշքի 122
 Մուսանի 127

 Տազզ 31, 36, 41, 133, 171, 197,
 215, 217, 247, 249

Երզնի 246, 257
 Երզնի հայկազ 111
 Երզնի ոչ Բուզան թերմանի, 13, 67,
 68, 104, 169, 228, 249
 Եւթանեց 124
 Եւտանանց 34, 134
 Եւյիմ էւ Սուլթան 208
 Եւյիմ 215
 Եւմին 180, 228
 Եւրմ ոչ Մուլք 74, 173, 174, 194,
 210
 Եւսր էջ Գին շահ 38, 39, 41, 50,
 68, 69, 74, 78, 93—97—
 108, 109, 111, 112, 124, 138,
 148, 163, 167, 234, 240
 Եւսր էջ Գուլ 168
 Եւսր էւ Սուլթանն 81
 Եւսր ոչ Մուլք 73, 123
 Եւզույի Ահմադ խան 224
 Ենզամ էւ Սուլթանն 74
 Ենզամ ոչ Մուլք 178
 Ենչիզան 39
 Ենչլար 188
 Երշափուր 218
 Եշու-Տարք 22
 Եսր էւ Սուլթան 231
 Ետզուլ 124
 Ետհ Արզուլ Ալիմ 118, 121, 236
 Ետհ Գարգիշ Ենմութուլլա 122
 Ետհերուլ 121
 Ետհանան 80, 127, 180, 247
 Ետհուլ 25, 183, 215, 232, 233
 Ետմա ոչ Մուլք 106
 Ետտրուլի 127
 Ետրիֆուրուլ 110
 Ետֆ 128
 Ենչի Կազալ 74, 75, 190
 Ենչի Սաֆի 121
 Երեղիք 38
 Երրալ 16, 31, 82, 103, 104, 121,
 124, 166, 206, 217, 218, 249

Երջուլ 214, 217
 Ետ էւ Սուլթանն 70, 102, 104
 Եուլթար 194
 Ետուակ 142, 160, 162

Զարմուշ 84, 123, 214—217
 Զինաստան 40

Պազլուլի 78
 Պարսիք ծոց 40
 Պնի Կուլխ 209
 Պնեհրուրգ 248

Քաշրան 183
 Քամուլուզ 30, 41, 42, 101, 133,
 148

Քամչիզայն 85
 Քամարան 166, 208, 217, 218
 Քննիան 218
 Քուհան 134
 Քուլֆա 147

Թահիմխան 70, 224
 Թահմաթարուլ 53
 Թամնիլ 183
 Թամ Լորմուլ 74, 173, 174, 210

Թաշա 31
 Թաուլիեան 28
 Թաֆտան 220
 Թնզա շահ 75
 Թնզա Ղուլի խան 192
 Թիւահ 42
 Թիլ 88
 Թիւիթի 29, 117, 137, 201
 Թուլքար 188
 Թուլթան 112

Թուստուսան, սուսան 15—17,
 20—27, 36, 38, 41, 44, 77,
 106, 148, 177, 208, 244, 245,
 248, 252

Կառույց 172
 Կարգնար, 25, 171
 Կահրզ 212
 Կամուս ու Մուշ 63
 Կայնդ ու Մուշ 88
 Կանի Էդ Գուծ 208
 Կազն 51, 82, 99, 133
 Կարաբ 14, 67, 111, 181
 Կար Ասիար 219, 220
 Կարգա 61
 Կեչուկներ 58
 Կեչիկ Իրրաճիմ 145
 Կեչիկ Լամզն 145
 Կեչիք ու Մաթ Սուլթան Աճմուղ խոս
 70, 222
 Կեմեան 72, 122, 132
 Կեփուհար Կար ու Սուլթան 70
 Միկէր Էդուարդ 61, 98, 146, 163,
 215, 216, 219, 225, 241
 Կեփններ 57
 Կիսուհան 102
 Կիսիան 18, 33, 70, 99, 100, 125,
 171—173, 188, 225
 Կիրզան 219, 220
 Կարիբուզ 224
 Կարույան 208
 Կարսուլուզ 29
 Կասմբուզ 13, 242
 Կասուք 126

 Կլարամիկ 105, 228, 242
 Կիլիս 207
 Կլուսով 121, 195, 250

 Տիգրանով 6, 72, 78, 80, 155, 188,
 205, 220, 229, 240
 Տոմարա 24

 Ուիլ 37, 39, 48, 51
 Ուրմիս 29, 124, 188, 192, 224,
 226

Պարզ զոկուր 88

 Քաւա 218
 Քաւեա 61, 218
 Քամարուճ 193
 Քայգու 215
 Քային 70, 100
 Քայինսի 171
 Քանզավար 124
 Քաշան 16, 40, 67, 124, 132
 Քաշիկ և Սուլթան 0
 Քարամի 75
 Քավար 166, 217, 218
 Քարան 69
 Քեզուզ 122
 Քելանիան 208
 Քերզնեսուզ 175
 Քերզն 20, 21, 27, 32, 33, 43, 51,
 98, 121, 122, 123, 125, 129,
 140, 148, 168, 172, 191, 196,
 242
 Քերման 16, 31, 33, 39, 41, 69,
 72, 98, 122, 132, 169—170,
 197, 206, 220, 225, 229, 244
 Քերմանլու 22, 29, 93, 98, 132
 Քուրանան 217
 Քուրդուլի 122
 Քուրդիստան 29, 79, 95, 122

 Օգրուզիկով 44, 121, 125, 231,
 245
 Օգրանովի 111
 Օսմանյան պետութիւն 21, 40

 Յամեհարազ 166
 Յամի Ալի շահ 80, 97, 98, 139,
 145, 146, 170
 Յալաճիյն 74, 174, 210
 Յահրաշ 208, 215, 217
 Յարահան 122
 Յարմանիարմա 58
 Յարս 29, 56, 69, 70, 72, 95, 99,

103, 104, 120, 133, 151, 152,
184, 206, 207, 311, 215, 219,
224, 241
Ճեղհալցիք 153
Ճերկլոսն 215
Ճերկլոսն 84
Ճերնարաց 111

Ճիլառով 85, 86, 163, 164
Ճիրուզարաց 122, 217, 218
Ճիրուզուհ 37
Ճորջ 206, 217, 219
Ճրանոխ 20
ՃուճԷ 128

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՏԵՐԽՒՆՆԵՐ

Աշար 145
Ազարեղ 229
Բարբարոզն 222, 230
Բեզար 230
Գարարչիք 197
Դասթանգազ 222, 229
Չաքլաթ 192
Քասիր 54
Քաֆալսթե ամազ 160, 161
Կաննչոմարի 192
Կաննչարի 143
Կեզմաթանն 163
Կոմս 192
Հուկ սլ թուլիչն 121

Հուկ սլ Հոքումն 134
Մալխաթ 141—143, 149, 160, 161,
186, 178, 257
Մալխաթն մալ 189
Նազզ 142
Ջենե 142
Մազրն ազարեղ 141
Մարխաննուչի 173
Մարշամարի 192
Մարլարիի 214
Մարցալն 142
Մազուր 141
Մուրաթ 141, 185
Փանչուրթ 227

ՍՈՏԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՏԵՐԽՒՆՆԵՐ

Գարս 244
Գոմրոջ 148
Դաֆթարե թանզիմաթ 108
Հմզազի 184
Էլթնմախյուն ամյուն 251
Էնեաֆ վա Հուրֆաթ 142
Քախֆիֆաթ 124
Քեքլն 155
Քիուզար 76, 108, 111—114, 221,
226, 243, 256
Իմամզազն 118
Իմամչումն 83, 115, 216
Կազասար 8, 145, 155

Հաքեմ 46, 51, 54, 58, 104
Ղազմ 67
Մալզար 189
Մաճալ 71, 82, 111, 152
Միչլիս 57
Մեքլնե թանզիմաթ 119
Միրար 213, 216
Միր զազար 191
Մորաչիր 97, 106, 221, 222, 227,
232, 234
Մոզաթեի 50, 51, 141
Մոթալուլի 118
Մոչթեհիզ 11, 54, 82, 89, 115,
118, 119, 160, 220

Մոսթաֆի 70, 150—152, 158, 185,
204
Մուշաղար-Մուշաղարութուն 5,
7, 8, 42, 50, 82, 86, 74, 77, 80,
87, 90, 92, 155, 156, 164, 200,
202, 221, 222, 223, 239, 240,
257—258
Նար 23, 225
Նարիաթ 85, 89, 203, 221, 240
Նիխ և իլամ 54
Նուրալի Քանգիմաթ 167
Ռահար 143
Ռազարեյի Նազիրի 86
Ռայաթ 124, 125, 197, 203, 225,
228, 229, 244, 248

Ռիշուկից 158
Տափար 152
Սալֆ 12
Սարգար 130, 207
Սարփարասա 226
Սարֆե Քամաթի 124
Սեյից 136, 174
Վեզարաթի խալիսեչաթ 101
Վեզարաթե վազալիֆ վա սկաֆ 119
Փաղաշ 242
Փեշքաշ 50, 129—141, 164
Փիշքար 152
Փաղխուզա 53, 58, 158, 161, 176,
228
Չարաշքաշի 165

ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամլաքի ջմուծի 159
Ամլաքի Սալթանաթի 158
Արարի 80, 81, 95—98, 101, 165,
185
Արարիյի զազիմ 64
Արարիյի շազիզ 64
Ամուծի 92
Թիուլ 58, 78, 100, 101, 108—113,
114, 164, 178, 236, 258
Իլլաթի 76, 128, 129, 236
Խալիսան 58, 63, 64, 69, 74, 79, 81,
82, 93, 95—106, 108, 127, 166,
179, 223—235, 256
Խալիսեչաթե Քազրի 86

Խալիսեչաթե Ջարթի 96, 98
Խալիսեչաթե Հեթեղույի 94
Խալիսեչաթե Սարթի 98
Խալիսեչաթի Սահիբի Գիվանի 97
Խալիսեչաթե Վազուզարի 96
Խորգեմալեթ, խորգեմալեթի 58,
110, 122—124, 187, 244, 257
Ռիշա 240
Վակֆ 79, 95, 98, 99, 114—122,
170
Վակֆի աջի 120
Վակֆի խեյրի 120
Վակֆի սվլազ 116
Վակֆի սվլազի զոչուր 118

ՀՈՂԱԿՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՆԱՄՆԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՌՈԳՈՄ ԵՎ ԱՅԼ

Գեյմի 212, 217, 235
Քախունն 143
Ղանաթ կամ կանաթ 83, 86, 87,
165, 216, 248
Ղիլլազ 125

Մազրույի 143
Մազարեն 200
Մոտակաթ 200
Ցալլազ 125

ԶԱՓ ՁԻ ԿԵԹԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Քսենյան 162, 217, 218, 220	Ջամեն զազազա շամ 215
Գանգ 67, 214, 219, 220	Ջարիր 123
Ջոյ 35	Ջուրն 215
Քաղ 214, 215	Սարա 216
Քանար 150	Սաւրա 206
Քաշի 214, 215, 217	Սար 191
Հարթա 215, 216	Սիրչե 215
Ղամաթ 233	Սուա 215

ԳԻՎԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Գազթար 153, 179	Ռազամ 163
Գազթարն զառթուր ոչ ամալ 150	Սահեր գիվան 252, 253
Գազթարն շոզվն շամ 150, 151	Քնթարչե 161
Գառթուր ոչ ամալ 152	Տիրման 51, 128, 252
Գիվանի 98, 102	

Թ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Ց Ո Ւ Ն

Գլուխ առաջին նոր տեղաշարժեր Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում	5
Գլուխ երկրորդ Հոգաօրհույժյան ձևերի մեջ առաջացած փոփոխությունները և մասնավոր Հոգաօրհույժյան զարգացումը	59
Գլուխ երրորդ Հարկային քաղաքականությունն ու գրամտական Հարկերի աճը	132
Գլուխ չորրորդ Հոգապատգարձման և վարձակալման նոր եղանակները, Հազարի սեկտան և նրա արտատեսակները	199
Եզրակացություններ	265
Ամփոփում	280
Տառեր	284

ՀԱՄԼԵՏ ՄԼԱՏԱԿԱԿՆԻ ԵԳԱՆՑԱՆ
ԴԱՄԼԵՏ ՄԻԱՇԱԿԱՆՈՅՈՒԿ ԵԴԱՄԻՆ

ԱԳՐԱՐԱՑԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ

Յպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության սկզբնոր
գիտական խորհրդի արգիմամբ

Գրառ. խմբագիր Բ. Լ. Շուրաբյան
Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Շուրաբյան
Խաղճի՝ Կ. Կ. Չափազարյան
Տպ. խմբագիր Մ. Ա. Կաթրճյան
Արտատիչ Փ. Լ. Մաթանյան

Կ.Ֆ. 03480 Գառնիկ 242 Ցուցանակ 1000
ԽՆԻ 1105, Բրատ. 2077, Համեմակ է արտատրվում 10/III 1970 թ.,
արտատրված է արտատրվում 11/XI 1970 թ., արտատ. 17,13 մմ.,
Որտա. 11,08 մմ., սպառ. 14,50 մմ., քուրք 84×1081/32,
ԳՅԸ 1 ս. 10 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Պրատարարության արտատրվում,
Երևան, Չարճկանայրյան, 24:

3

